

Kápu myndin á að sýna knattleik á Sefstjörn þar sem þeir áttust við Þorgrímur goði Þorsteinsson og Gísli Súrsson. Myndin er eftir norska listmálarann Andreas Bloch (1860—1917). Hún birtist fyrst í þýddu úrvali íslenskra fornsagna, *Vores Fadres Liv* (Kristiania 1898), en myndirnar úr því riti voru sérprentaðar í lit á póstkort og gefnar út af Agli Jakobsen og verslun Björns Kristjánssonar. Sömu myndir voru svo síðar prentaðar í svarthvítu og gefnar út á póstkortum af Helga Árnasyni í Safnahúsinu við Hverfisgötu.

GRIPLA

Ráðgjafar

BERGLJÓT S. KRISTJÁNSDÓTTIR • DAVÍÐ ERLINGSSON • EINAR G. PÉTURSSON
GÍSLI SIGURDSSON • JÜRIG GLAUSER • GUÐRÚN NORDAL • KARL G.
JOHANSSON • JÓNAS KRISTJÁNSSON • MARIANNE KALINKE
MARGRÉT EGGERTSDÓTTIR • KJARTAN G. OTTOSON
ÓLAFUR HALLDÓRSSON • SIGURGEIR STEINGRÍMSSON
STEFÁN KARLSSON • SVANHILDUR ÓSKARSDÓTTIR
VÉSTEINN ÓLASON • ANDREW WAWN

Gripla er alþjóðlegur vettvangur fyrir rannsóknir á sviði íslenskra og norræna fræða. Birtar eru útgáfur á stuttum textum, greinar og ritgerðir og stuttar fræðilegar athugasemdir. Greinar skulu að jafnaði skrifaðar á íslensku en einnig eru birtar greinar á öðrum norrænum málum, ensku, þýsku og frönsku. Leiðbeiningar um frágang handrita og skammstafanaskrá er að finna í 10. bindi (1998) á bls. 269–278 en þær má einnig nálgast hjá ritstjórum. Allt efni sem birtast á er lesið yfir af sérfræðingum. Fyrstu gerð efnis þarf aðeins að skila í handriti en þegar samþykkt hefur verið að birta það og það telst frágengið af hálfu höfundar þarf bæði að skila því í lokahandriti og á tölvudisklingi. Upplýsingar um ritvinnsluforrit og leturgerð skulu fylgja. Greinum og útgáfum (öðrum en stuttum athugasemdum o.þ.h.) skal fylgja útdráttur á öðru máli. Hverju bindi *Griplu* fylgir handritaskrá. Nafnaskrá og skrá um upphöf kvæða og vísna munu framvegis birtast í fimmta hverju bindi. Höfundar skulu gera þessar skrár í íslenskri stafrófsröð, skýra hvert nafn eftir því sem tók eru á og láta fylgja með á tölvudisklingi. Höfundar fá 25 sérprent af greinum sínum án endurgjalds.

GRIPLA

RITSTJÓRAR

GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR • GUÐVARÐUR MÁR

GUNNLAUGSSON • SVERRIR TÓMASSON

XII

REYKJAVÍK

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Á ÍSLANDI

2001

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Á ÍSLANDI
RIT 54

Prófarkalestur og skrár
HÖFUNDAR OG RITSTJÓRAR

© Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi 2001
Öll réttindi áskilin

Setning
HÖFUNDAR OG RITSTJÓRAR

Umbrot
GUÐSTEINN HAUKUR BARKARSON · GUÐVARÐUR MÁR GUNNLAUGSSON
HÁSKÓLAÚTGÁFAN / KRISTINN GUNNARSSON

Filmuvinna, prentun og bókband
GUTENBERG

Prentþjónusta og dreifing
HÁSKÓLAÚTGÁFAN

Meginmál þessarar bókar er sett með 10 punkta Times lettri á 12,8 punkta fæti
og bókin er prentuð á 100 gr. Book Design pappír

PRINTED IN ICELAND

ISSN 1018-5011
ISBN 9979-819-75-8

EFNI

Bergljót Soffía Kristjánsdóttir: Hinn seki túlkandi. Um tákn, túlkun og sekt í styttri gerð Gísla sögu Súrssonar	7
Sverrir Tómasson: Ferðir þessa heims og annars. Paradís — Ódáinsakur — Vínland í íslenskum ferðalýsingum miðalda	23
Vésteinn Ólason: List og tvísæi í Snorra Eddu	41
Ólafur Halldórsson: Sagan handan sögunnar	67
† Bjarni Einarsson: Glíman við lokavísu Höfuðlausnar	89
Guðvarður Már Gunnlaugsson: Leiðbeiningar Árna Magnússonar	95
Guðrún Ása Grímsdóttir: Lærður Íslendingur á Turni. Af Jóni Ólafssyni Grunnvíkingi	125
Aðalsteinn Eyþórsson: Hvað á bolinn að heita? Um íslensk nautanöfn	149
MÁLSTOFA:	
Andmælaræður og svör	
Ræða Sverris Tómassonar	183
Ræða Bo Almqvists	195
Einar G. Pétursson: Andmæli <i>ex auditorio</i>	205
Svör Ólínu Þorvarðardóttur	211
Sverrir Tómasson: Ólínu Þorvarðardóttur svarað	238
Torfi H. Tulinius: Bjarni Einarsson dr. phil. 11.4. 1917 – 6.10. 2000	241
<i>Handrit</i>	249

BERGLJÓT SOFFÍA KRISTJÁNSDÓTTIR

HINN SEKI TÚLKANDI

*Um tákn, túlkun og sekt í styttri gerð Gísla sögu Súrssonar**

1. Inngangur

MARGT hefur verið ritað um kristinn lærdóm í Gísla sögu en lítið hefur farið fyrir því að menn hafi hugleitt hvort af henni kynnu að lýsa vangaveltur um uppruna og eðli tákna, eða um samband máls, manns og guðdóms.¹ Ýmislegt bendir þó til að sagan snúist ekki síst um hetjuna, skáldið og útlagann sem syndugan túlkanda í margræðum og torræðum heimi; að hún hafi verið samin af einhverjum þeim sem var (eða voru) vel að sér um kristnar táknhugmyndir miðalda og á þann veg að lesendur mættu finna á sjálfum sér hrína erfiði og ábyrgð þess sem krafinn er túlkunar. Hér á eftir ætla ég að leiða rök að þessu. Máli mínu til stuðnings mun ég þó í upphafi stikla á fáeinum hugmyndum þess manns er fyrir margt löngu olli hvörfum í táknskilningi Vesturlanda, þ.e. Ágústínusar kirkjuföður, en fjalla því næst um Gísla sögu með skírskotunum í ýmsar áttir.

2. „Það byrjaði eiginlega allt ... með eplunum“

„Það byrjaði eiginlega allt ... með eplunum“ (Christie 1991:17) segir frú Oliver við Poirot í einni bóka Agöthu Christie og sennilega er við hæfi að taka líkt til orða hér.² Ágústínusi voru ávextir afar hugleiknir, einkum þeir sem menn tóku í leyfisleysi. Í *Játningum* (1962b:2. IV) hans er sagan af því er hann stal perum í bernsku ásamt félögum sínum, bara til að gera það sem mátti ekki, og táknskilning sinn þróaði hann meðal annars við útlekkingar á sögunni um syndafallið — og þar með Evu sem hnuplaði frá guði eplinu sem hún mátti alls ekki gæða sér á.

* Grein þessi er að stofni til fyrirlestur sem fluttur var á ráðstefnunni, *Biblíuleg stef í íslenskum fornþókmennnum*, er haldin var á vegum Skálholtsskóla og Hugvísindastofnunar Háskóla Íslands í Skálholti 6.5. 2000.

¹ Um kristni í Gísla sögu sjá m.a.: Björn Karel Þórólfsson 1943:VII–IX og Turville-Petre 1972: 138–145.

² Á ensku hljóðar textinn svo: „It started really ... with the apples.“

Lýkilatriði í útlekkingum Ágústínusar var að í öndverðu hefðu Adam og Eva haft milliliðalaust samband við guð í krafti orðs eða sýnar sem innra með þeim bjó. Þá sýn hefðu þau hins vegar misst er þau bitu í eplið og fyrirgerðu sinni paradísarvist.³ Fyrir vikið hefðu þau, og síðar mannkyn allt, þurft að reiða sig einvörðungu á tungumál og önnur efnisleg tákni sem skilningarvit þeirra gátu numið. Syndafallið hefði þar með ekki aðeins haft í för með sér að maðurinn var sendur í útleð úr paradís heldur og að hann var útlægur ger frá upprunalegu máli sínu og áskapaðri þekkingu á hinu heilaga orði (Augustinus 1998:2. XXI, 32; 2. IV, 5).

Skilgreiningar á táknum setti Ágústínus fram í ýmsum rita sinna en einna markverðastar eru þær í verki hans *De doctrina Christiana* eða *Um kristna kenningu*. „Tákni er hlutur sem fær okkur til að hugsa um eitthvað handan áhrifanna sem hluturinn sjálfur hefur á skilningarvitin ...“⁴ (Augustinus 1962a:2. I,1, þýð. höf.) segir hann þar og eykur síðar við þá hugsun svofelldum orðum:

Það er ... engin ástæða fyrir okkur til að tákna eða láta frá okkur tákni nema til að leiða í ljós og yfirfæra í huga annars það sem gerist í þeim huga sem miðlar tákni⁵ (Augustinus 1962a:2. II, 3, þýð. höf.).

Tákni Ágústínusar eru m.ö.o. tvíþætt — þau eru annars vegar úr efni og hins vegar skiljanleg — og þau eru liðir í boðmiðlun: Þau skulu flytja merkingu frá einum huga til annars. Fyrir syndafallið voru tengsl hinna tveggja þátta táknsins slík að efnið var gagnsær miðill merkingarinnar. En eftir að Adam og Eva höfðu gætt sér á eplinu, komst los á tákniþættina tvo; þegar mannum var byrgð hin innri sýn og táknið urðu einvörðungu háð hinum synduga líkama, tóku þau svip af margræðni og ógegnisæi efnisheimsins er þau birtust skilningarvitunum. Og við það sat þar til Kristur kom til sögu en hann er „einstakt tákni þar sem bæði sonur, sem tákni mynd, og faðir, sem tákni mið“ mynda saman „eilífan sannleika“ (Vance 1986:190). Ágústínus var þeirrar skoðunar að

³ Í umfjöllun um kenningar Ágústínusar er — auk rita hans — einkum sótt til eftirfarandi verka: Dawson 1995:130–131; Jager 1993:52–54, 57–58 og 76–77 t.d.; Vance 1986:190–191. — Vakni skal athygli á að Ágústínus gerir yfirleitt ráð fyrir, líkt og aðrir kirkjuféður, að karlmaðurinn/Adam hafi staðið nær guði en konan/Eva og með málinu hafi þeim frá öndverðu verið skipað í hlutverk gerandans og viðfangsins; Adam gefur t.d. dýrunum og seinna Evu nafn.

⁴ Á latínu hljóðar textinn svo: „Signum est enim res praeter speciem, quam ingerit sensibus, aliud, aliud ex se faciens in cogitationem uenire ...“ — Um táknskilning Ágústínusar og breytingar á honum, sjá t.d. Todorov 1995:36–59.

⁵ Á latínu hljóðar textinn svo: „Nec ulla causa est nobis significandi, id est signi dandi, nisi ad depromendum et traiciendum in alterius animum id, quod animo gerit, qui signum dat.“

með þjáningu sinni hefði Kristur að nokkru bætt fyrir yfirsjón Adams í Paradís og að á dómsdegi gætu menn að nýju haft milliliðalaust samband við guð. En þangað til gerði hann ráð fyrir að menn sætu uppi með erfðasyndina og merkingaröngþveitið sem henni fylgdi (Augustinus:1955:13. XV).

Ágústínus leit raunar ekki svo á að túlkunarvandinn hefði orðið til eftir að hinir fyrstu menn hrökkluðust úr Paradís; túlkun var að hans viti hluti af sköpunarverkinu og hin fyrsta synd framín af því að Eva mistúlkaði orð guðs. En hann var sannfærður um að með syndafallinu — og síðar Babelsturninum, „tákni ofdrámsins“ (Augustinus 1962a:2. IV, 5.) sem leiddi til tvístrunar merkingarinnar — hefði öll túlkun orðið mönnum erfiði.⁶ Þeir nutu ekki leiðsagnar drottins við að læra mál eins og forðum í Paradís heldur urðu þeir að nema það einir og óstuddir. Þeir þurftu og að glíma við endalausan merkingarmun og torræðni. Við það bættist að tákni sem þeir skyldu styðjast við voru ekki síst viðsjárverð að því leyti sem þau voru *staðfesting syndarinnar* og vitnisburður um að guð var fjær mannum en fyrr.

Ágústínus taldi með öðrum orðum — eins og póstmóðernistar síðar meir — að tákni settu bæði tilvist manna og þekkingu takmörk. Enda þótt hann segði að örðugt væri að komast hjá því að vera oflátungsfullur „í þekkingu á táknum“ vantroysti hann bókstafnum og sérhverju birtingarformi tákna eins og margir aðrir kristnir hugsuðir (Augustinus 1962a:2. XIII, 20.). Það vitnaði t.d. að hans viti um þrælkun holdsins ef menn tignuðu tákni, sjálfra þeirra vegna, í stað þess að *nota* þau um fyrirbærið sem þau táknuðu (Augustinus 1962a:3. VII, 11.). Í *Játningum* sínum fjallar hann um hve djúp áhrif það hafi haft á hann er lærifaðir hans Ambrósíus biskup vitnaði hvað eftir annað í orð Páls postula „bókstafurinn deyðir en andinn lífgar“ (2. Kor. 3.6) „eins og ... meginreglu“ (Ágústínus 1962b:6. IV). Sjálfur vitnar hann síðar til sömu orða og er þá sannfærður um að sú hætta vofi jafnan yfir að menn leggi bókstaflegan skilning í texta þegar það á ekki við og öfugt (1962a:3. V, 9.). Hlutur Ágústínusar að þeirri kenningu að skilja megi ritninguna og aðrar bókmenntir ferns konar skilningi, þ.e. bókstaflegum, siðrænum, allegórískum og anagógískum er enda umtalsverður.

Þær kenningar Ágústínusar sem hér hafa verið raktar, áþekkar hugmyndir annarra kirkjufeðra og útlekkingar þeirra á sköpunarsögunni gengu í arf til skólaðra manna á miðöldum. Sannfærandi rök hafa verið leidd að því að ýmsar áhyggjur þeirra, t.d. af margræðni tákna og örlögum munnlegrar hefðar, hafi orðið til þess að frásögnin af syndafallinu var felld inn í mýtu um tungumálið

⁶ Á latínu hljóða orð Ágústínusar svo: „superbiae signum“.

sem markaði bókmenntir um aldir, ekki síður veraldlegar en klerklegar (Jager 1993). Og að þeim orðum töluðum er vert að beina sjónum að Gísla sögu.

3. Bókstafur og andi

Gísli Súrsson ‚opnar munninn‘ fyrsta sinni í sögunni þegar Þorkell bróðir hans les honum pistilinn af því að hann hefur fyrirvaralaust drepit Þórð vin Þorkels, sem er *sagður* ástmaður Þórdísar. Sagan segir: „Gísli bað bróður sinn sefast „og skiptum við sverðum og haf þú það sem betur býtur““⁷ (Gísla saga Súrssonar 1999:5). Með þessum fáu orðum er strax sett á oddinn að Gísli er málhagur. Í sömu mund er sýnt að hann talar tungum tveim, ef svo má að orði komast; hann segir eitt en á við annað. Orð hans eru án efa brigsl um að Þorkel hafi skort manndóm til að drepa Þórð. Frá kristnum sjónarhóli má því líta á þau sem salt er hann stráir í sár Þorkels eftir víg — þ.e. syndugt athæfi — sem vitnar bæði um óhóf og skort á réttvísi. En frásögnin af skiptum þeirra bræðra er ekki einræð, sögumaður kemur nefnilega með svohljóðandi athugasemd um orð Gísla: „Hann brá á glens við hann.“ (5) Athugasemgina má túlka sem aðferð til að vekja athygli á brigslunum en hún kann einnig að vera tilraun til að afsaka Gísla — sem við upphaf sögu er bæði heiðinn og á æskuskeiði. Hún gæti sem sé merkt ‚Hann var bara að stríða‘ og ef svo væri fæli hún sennilega í sér dulda aðdáun á leik í máli. En lykilatriði er að með þeim bræðrum grær aldrei um heilt og Þorkell flyst að heiman um sinn; ekki einvörðungu af því að Gísli hefur vegit Þórð heldur og af því að hann þolir ekki brigsl hans: „Aldrei varð síðan jafnblítt með þeim bræðrum og ekki þá Þorkell *vopnaskiptið* ...“ (5; breytt letur höf.).

Miðlun og túlkun tákna er þar með ein driffjöður átaka í Noregshluta sögunnar. Tákn eru til bölvunar, ef ekki vegna óvarlegrar notkunar þeirra, þá af því að þau eru útlögð á versta veg og við þeim brugðist í samræmi við það.

Síðar í sögunni er þessi afstaða ítrekuð er Þorkell flyst enn að heiman, hættir búskap með Gísla bróður sínum að Hóli en sest í bú á Sæbóli með Þórdísi systur sinni og Þorgrími goða. Það verður í kjölfar samtals Ásgerðar, konu Þorkels, og Auðar, konu Gísla. Þessu sinni er það Auður sem fer gáleysislega með orð er hún vekur máls á því að Ásgerður unni Vésteini bróður hennar meira en Þorkeli. Þar með kallar hún ekki aðeins fram svar Ásgerðar, sem staðfestir ósæmilega ást hennar, heldur ansar hún sjálf að bragði með orðum,

⁷ Eftirléidis verður einvörðungu vitnað til þessarar útgáfu með blaðsíðutali.

sem túlka má svo, að Ásgerður hafi sængað hjá Vésteini eftir að hún giftist. Auður hefur sér til málsbóta — umfram Gísla í Noregi — að hún heldur að hún sé á launskrafi við svilkonu sína og veit ekki fyrr en um seinan að Þorkell verður áheyrsla að tali þeirra. En niðurstaðan er söm: táknin koma í kjölfar syndarinnar og allt fer í bál og brand. Í framhjálaupi má nefna að ef til vill er ‚tryggð‘ Auðar við Gísla í útleigðinni ekki aðeins tryggð, heldur og yfirbót fyrir misgjörðir — orð sem hrundu af stað þjáningarfullri atburðarás.

En persónur sögunnar fara ekki aðeins óvarlega með tákn heldur leitast þær og við að hafa stjórn á lífi sínu og örlögum með táknum. Þegar Gísli hefur heyrt spá Gests Oddleifssonar um þá Haukdæli, stingur hann upp á að þeir sverjist í fóstbræðralag. Hann vonast sem sé til að eiður og táknræn athöfn muni halda saman því sem spáð hefur verið að sundrist. En uppástungan lýsir oftrú á táknum sem efni, örvæntingarfullri tilraun til að viðhalda einingu sem ekki er. Menn þurfa ekki að stofna þjóðdansasfélag þar sem allir dansa þjóðdansa og ekki fóstbræðralag þar sem allir bera bróðurhug hver til annars. Gísli segir enda þegar einingartilraun hans hefur mistekist: „Nú fór sem mig grundaði ...“ (11) Hann heldur þó áfram að reyna að stjórna atburðarás með táknum.

Það má hafa til marks um hversu upptekin Gísla saga er af táknum og túlkun að í henni birtist sjálft *symbolon*, táknið sem hlutur, sem smíðisgripur aðalpersónunnar. Þetta tákn er peningur í tveimur hlutum. Hann kemur tvisvar við sögu; fyrst þegar Gísli smíðar hann og afhendir Vésteini mági sínum annan helming hans með orðunum: „og skulum við þetta því aðeins sendast á milli að líf annars hvors okkar liggi við ...“ (14); seinna þegar Vésteinn kemur heim úr kaupferð og Gísli reynir að hindra að hann fari að Hóli með því að senda á móti honum sinn helming peningsins. Í síðara skiptið heldur peningurinn uppi atburðarás með tilheyrandi spennu nokkra stund. Hámarki er náð þegar Vésteinn stendur með báða hluta hans á Gemlufallsheiði og roðnar við. Hvað gerir Vésteinn við þessar aðstæður? Andspænis heimasmíðuðu tákni sem hefur aðeins eina merkingu, ‚les‘ hann náttúruna sem tákn, segir „En nú falla vötn öll til Dýrafjarðar“ og beinir hestinum í fallstefnu ána á vit dauða síns.

Viðbrögð Gunnars á Hlíðarenda er hestur hans hnýtur á leið til skips, eru áþekk viðbrögðum Vésteins á Gemlufallsheiði. Þau hafa verið tekin sem dæmi um ofdramb Gunnars ellegar túlkuð í ljósi örlagahyggu (sjá t.d. Lönnroth, 1976:149–157). Á sama veg má auðvitað túlka frásögnina af Vésteini. En þá er vert að gæta þess að missa ekki sjónar af atriðum sem hér skal haldið fram að séu kjarni málsins. Á miðöldum litu lærðir menn gjarna á sköpunarverkið sem bók, spegil eða mynd. Allan frá Lille kemst t.d. svo að orði:

Sérhver skepna heimsins er okkur eins konar bók, mynd eða spegill. Af líffi okkar, af dauða okkar, af stöðu okkar, af örlögum okkar, tákni sem má reiða sig á⁸ (PL 210, 579A).

Gísli smíðar sýnilega tvískipta peninginn til að handbær sé á vísum stað ein ótvíræð merking, mitt í merkingarofgnótt heimsins. En jafnvel peningurinn dugar ekki til af því að Vésteinn kys að lesa ‚bók‘ náttúrunnar eða notar hana að minnsta kosti sem afsökun fyrir því að hafa merkingu peningsins að engu. Það kann að vitna um oflæti hans en varla hefur oflæti Gísla verið minna að skilningi kristinna miðaldamanna. Hann ætlar sér hlut ofar mennskum mætti, vill stjórna framrás atburða með eigin táknum, hyggst jafnvel hafa vald á hver lifir og hver deyr. Og það er meginatriði þar eð í fyrri hluta sögunnar er hvað eftir annað sýnt eða látið að því liggja að Gísli sé of öruggur um eigin táknskilning og táknhagleik. Það gerist t.d. í frásögninni af launvígunum tveimur í Haukadal og atburðum sem verða í kjölfar þeirra.

Fyrst er Vésteinn veginn á laun að næturþeli. Þegar þar er komið sögu hefur Gísli lagt af blót, af því að hann hefur kynnst kristni í Danmörku.⁹ Sem kristilega þenkjandi maður í heiðnu samfélagi þar sem hefndarskylda er við lýði, stendur hann frammi fyrir vígi sem hann veit ekki hver hefur framið og verður að ákveða hvort hann skal hefna og hvar hefndin á að koma niður. Rík áhersla virðist lögð á táknræna þáttinn í frásögninni. Að minnsta kosti er sett fram sérstök skilgreining á muninum á launvígi og morði sem ekki er þekkt annars staðar að; launvíg er víg þar sem vopnið er skilið eftir í sárinu en morð þar sem það er ekki gert. Við launvíg er vopnið m.ö.o. látið standa sem *tákn* er hefndur geta túlkað til að hafa upp á vegandanum. Gísli tekur spjótíð Grásíðu úr sári Vésteins og túlkar það svo að vegandinn komi frá Sæbóli enda þótt hann viti ekki hver hann er. Hann gengur seinna til hefnda og vegur Þorgrím mág sinn, á sama hátt og Vésteinn var veginn fyrir.

Líta má á hefnd Gísla frá sjónarhóli ættarsamfélagsins og segja sem svo að hann hefni af því að sæmd hans sé í veði; hann vegi Þorgrím af því að hann telji sig ekki eins vandabundinn honum og Þorkeli bróður sínum og finnist

⁸ Um þetta efni, sjá Curtius 1948:321–27. — Á latínu hljóða orð Allan frá Lille svo: *Omnis mundi creatura / Quasi liber, et pictura / Nobis est, et speculum. / Nostræ vitæ, nostræ mortis, / Nostrî status, nostræ sortis / Fidele signaculum.*

⁹ Í sögunni er sérstaklega tekið fram að Gísli hafi lagt af blót eftir að hann kom frá *Vébjörgum*. Þar eð Danir höfðu tekið kristni er hann var ytra, liggur beinast við að skilja breytta hætti hans svo að hann hafi tekið kristni — þó að ekki sé minnst á að hann hafi látið skírást.

jafnvel að hann eigi honum ýmsa skuld að gjalda.¹⁰ Einnig má halda því fram að hann noti sömu aðferð og sama vopn og beitt var við víg Vésteins til að tryggja að vígin séu talin jafngild. En þar eð Gísli er farinn að hneigjast til kristni, má ætlast til að hann axli ábyrgð kristins manns. Frá sjónarhóli kristinnar vitnar vígið á Þorgrími hins vegar um að hann hefur ekki tileinkað sér kristna kenningu ýkja vel. Hann hefur að engu orð Jesú: „... slái einhver þig á hægri kinn, þá bjóð honum einnig hina“ (Matt. 5, 41–42). Meiru skiptir þó að hann fer sýnilega bókstaflega að orðum annarrar Mósebókar „auga fyrir auga, tönn fyrir tönn“ (2. Mós. 21, 23). Þar með túlkar hann þau jafnhrapallega og hinir fyrstu menn fyrir máli guðs um skilningstréð forðum — svo vísað sé til Ambrósíusar biskups er lífti túlkendunum Adam og Evu við villutrúarmenn sem megnuðu ekki að skygnast á bak við hinn bókstaflega skilning ritningarinnar (Jager 1993:76).

Menn hafa grandskoðað Gísla sögu til að glöggva sig á hvor hafi vegið Véstein, Þorgrímur eða Þorkell þar eð vísbendingar um það efni hníga að þeim mágum á víxl.¹¹ En vísast er að þær séu frekast þannig úr garði gerðar til að draga fram túlkunarvanda Gísla — og lesenda — og vekja athygli á erfiðri aðstöðu manna og ábyrgð þeirra sem kristinna túlkenda í samfélagi þar sem blóðhefnin var siðferðisskylda.

Heldur seinna í sögunni birtist ein áhrifamesta sviðsetning hennar þar sem Gísli situr við leika andspænis haugi Þorgríms mágs síns og kveður svohljóðandi lausavísu í áheyrn kvenna, þ. á m. Þórdísar systur sinnar:

Teina sá eg í túni
tál-gríms vinar fálu,
Gauts þess er geig um veittag
gunnbliks, þáamiklu.
Nú hefir gnýstærir geira
grímu Þrótt um sóttan,
þann lét lundr um lendan
landkostuð ár branda. (33)

¹⁰ Hér má tína sithvað til, t.d. meinta kærleika Auðar og Þorgríms og fyrri framkomu Þorgríms við Véstein.

¹¹ Eins og Hermann Pálsson (1975:134) bendir réttilega á hlýtur Þorgrímur nef líka að liggja undir grun. Í frásögninni er sjónum lesenda þó einkum beint að Þorkeli og Þorgrími mági hans sem hugsanlegum vengendum.

Vísan hefur verið tengd gátum (Harris 1991). Miðað við hefðir í íslenskum skáldskaparfræðum fer þó líklega betur á að segja að í henni sé kveðið *ofljóst* þar eð hverja einustu ljóðlínu má skilja að minnsta kosti tvennum skilningi og sú merking er beinast liggur við er meinlaus miðað við hina sem er „fólgi[n]“ (Edda 1984:204). Vísuna mætti t.d. skýra svo:

<i>Samantekt texta</i>	<i>Merking 1</i>	<i>Merking 2</i>
Teina sá eg í þáamiklu túni fálu vinar tál-gríms.	Ég sá gróðurnálar í vel þiðnuðum haugi Þorgríms.	Ég sá afkvæmi í vel þiðnuðum garði hins svikula Þorgríms.
Þess gunnbliks Gauts er um veittag geig.	hermannsins sem ég skaut skelk í bringu (í knattleik).	hermannsins sem ég gerði mein (þ.e. vó).
Nú hefir gnýstærir geira um sóttan grímu Þrótt.	Nú hefur hermaðurinn (ég) vitjað hans (þ.e. þar sem ég sit andspænis haugi hans).	Nú hefur hermaðurinn (ég) sótt að honum með vopnum.
Lundr ár branda lét þann landkostuð um lendan.	Maðurinn (ég) lét þeim bónda land í té (þ.e. Sæból með heimanmundi Þórdísar).	Maðurinn (ég) lét honum land í té (þ.e. drap hann).

Sögumaður fylgir vísunni úr hlaði og segir: „Gísli kvað þá vísu er æva skyldi ...“ (33). Skoða má orð hans sem athugasemd um atburðarás og útleggja þau á þessa lund: „Þetta hefði Gísli ekki átt að gera, þá hefði ekki farið sem fór.“ En fleiri álitlegir kostir gefast til túlkunar.

Með vísunni gerir Gísli sig sekan um áþekkt athæfi og þegar hann stráði salti í sár Þorkels fyrr. Hann hrósar sér af því svo Þórdís heyrir að hann hafi vegið mann hennar en virðist sannfærður um að hann komist upp með það. Á því kunna að vera ýmsar skýringar. Vera má að hann treysti því að konur geti ekki numið vísu hans jafnharðan og hann kveður og þaðan af síður túlkað þau málbrögð sem hann beitir. En hitt er ekki ólíklegra að hann sé þess fullviss að systir hans komi ekki upp um hann. Hann veit sem er að frá sjónarhóli hennar kallar vísan á val milli tveggja eða fleiri kosta en veitir í sömu mund ekkert haldreipi við valið (sbr. Kenan 1977:17). Hann gerir því vísast ráð fyrir að Þórdís láti hann njóta vafans, sbr. orð hans er hann spyr að hún hafi ekki gert það:

Og þóttist eg eigi þess verður frá henni því að eg þykist það lýst hafa nökkurum sinnum að mér hefir eigi hennar óvirðing betri þótt en sjálfs míns (36).

Sennilega skiptir litlu hvernig menn kjósa að skýra framferði Gísla. Hér skal því að minnsta kosti haldið fram að mestumvert sé að hann ætlar sér að skáka í skjóli þess að orðanna *hljóðan* er meinlaus enda þótt hugsunin að baki þeim og verknaðurinn sem hún lýsir sé ekki sæmandi kristnum manni. Og einmitt til þess kunna orð sögumanns að vísa. Þau mætti þá skilja svo: „Gísli hefði ekki átt að kveða vísuna; hún staðfestir að hann horfist ekki í augu við að „bókstafurinn deyðir en andinn lífgar“.“ Með slíkum skilningi mælir hvernig Gísli bregst við er hann fréttir að Þórdís hafi sagt Berki manni sínum — og bróður Þorgríms — frá því hver hafi orðið Þorgrími að bana. Gísli leggur á flóttu og felur sig í limi trjáa rétt eins og Adam og Eva eftir eplaátið forðum (1. Mós. 3, 8). En feluleikurinn tryggir honum ekki áframhaldandi veru í „paradís“ fremur en biblíupersónunum. Táknnotkun hans sjálfs verður honum að falli. Hún vitnar um að hann greinir ekki milli góðs og ills, rétts og rangs og á þingi er hann útlægur ger fyrir vígið á Þorgrími.

4. „hvað hyggr þú mér ... undir því váru“

Eftir að Gísli er sekur fundinn fær saga hans annan svip en fyrr. Skáldmæltu hetjan verður friðlaus útlagi á sífelldum flóttu undan mönnum Barkar. Að henni þrengir jafnt og þétt og hún hefur draumfarir harðar er hún segir frá ýmist í bundnu máli eða bæði í lausu máli og bundnu. Í fyrri hluta sögunnar eru aðeins sex heilar vísur eftir Gísla og einungis sagt frá einum draumi sem hann dreymir; í síðari hluta sögunnar kveður hann 28 vísur og þar af snúast 23 um drauma hans. Tenging drauma og skáldskapar í sögunni er eitt af því sem bendir til að hún snúist ekki síst um ábyrgð túlkandans og túlkunarvanda hans.

Lærðir miðaldamenn skipuðu draumum eftir stigveldi í háa drauma og lága — líkt og ýmsir forverar þeirra — og greindu milli andstæðna eins og sannra drauma og ósannra, guðlegra og djöfullegra. Draumar gátu að þeirra viti veitt aðgang að æðri sannindum og miðlað siðferðilegum boðskap eða bara leitt dreymandann á vit eigin líkama og sálar af því að eitthvað var í ólagi með meltinguna hjá honum, af því að hann var uggandi um framtíð sína og hag eða annað í þeim dúr. Ósjaldan voru draumar þó taldir vera af því tagi sem Macrobius kallaði *somnium*, einhvers konar millistig milli hins háa og lága.

Þeir gátu þá verið hvorttveggja í senn sannir og skáldaðir og falið í sér opinberun en þá þannig að hún krafðist *túlkunar*. Skáldskapur gat svo ekki síður en draumur verið hvorttveggja í senn sannur og ósannur og sömuleiðis margræður enda var hið skáldlega af ætt hins ímyndaða, talið vera á sviðinu milli líkama og skilnings og tengja hugmyndir skiljanlegu og geðfelldu formi. (Kruger 1992, t.d. 23, 78, 131).

Gísli rekur drauma sína jafnan fyrir Auði, en fyrir kemur og að sögumaður endursegir að einhverju leyti efni þeirra áður en kemur að vísunum sem Gísli kveður. Lausa og bundna málið miðla gjarna að hluta sama efni, en vísurnar segja þó oftast lengri sögu og ítarlegri auk þess sem þær eru einatt margræðari, m.a. af því að mann- og kvenkenningar geta vísað til fleiri en eins aðilja. Lesendur þurfa því ekki aðeins að bera saman laust mál og bundið og draga ályktanir af samamburðinum, heldur miðlar Gísli þeim reynslu af draumum sem kunna ýmist að vera sannir eða ósannir — í formi skáldskapar sem hið sama gildir um.

Draumar Gísla koma í lotum í sögunni og í flestum þeirra birtast draumkonur tvær, önnur góð en hin ill. Sú góða flytur honum kristilegan siðabodskap og heitir honum auði og hægindum annars heims; hin illa boðar honum skelfileg örlög þessa heims og kveðst munu að engu gera allt sem hin góða hefur lofað. Frásagnirnar af draumunum gegna auðvitað að nokkru því hlutverki að sýna líðan Gísla og vaxandi ótta hans andspænis þeim örlögum sem honum kunna að vera búin héðra og í handanheimum. Í samspili við aðrar frásagnir leiða þær og í ljós að hann tekur oftast en ekki mark á siðferðisboðum góðu draumkonunnar og reynir að bæta ráð sitt. (Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:xxviii) En umfram annað bregða þær upp mynd af hetjunni sem hefur fágætt vald á táknum en verður að endingu að horfast í augu við að til eru þau sem hún getur ekki verið viss um hvernig túlka skal. Sumir drauma Gísla virðast reyndar harla auðráðnir, t.d. þeir sem boða feigð hans. En aðrir eru torræðir að hluta og draumalotur miðla gjarna andstæðri merkingu þannig að draumreynslan verður eins og eftir þá millistigsdrauma sem fyrr voru nefndir. Lesendur fylgjast með vaxandi angist Gísla andspænis táknmáli draumanna uns hann getur ekki lengur orða bundist og spyr Auði hvað hún haldi að táknið boði honum. Þannig hljóðar næstsíðasta vísan um draum sem Gísli kveður:

Hugði eg Sjöfn í svefni
silfrbands yfir mér standa,
Gerðr hafði sú garða,

grátandi, brá váta,
og eld-Njörun öldu
allskyndila byndi,
hvað hygg þú mér, hin mæra,
mín sár undir því váru? (70)

Spurning skáldsins kann að vera retórísk, en hitt má og vera að hún sé loka-
staðfesting þess að draumsýnirnar snúist ekki síst um þekkingar — og túlk-
unarvanda, líkt og ýmsar draumleiðslur/-sýnir erlendra skálda á síðmiðöldum,
t.d. Chaucers, Boccaccios og Langlands (sjá Kruger 1992:141).

5. Frá ánni Jórdan til Einhamars

Skömmu áður en Gísli ber upp spurningu sína við Auði, hefur hann fyrsta
sinni í sögunni játað að hann hafi gert á hlut annarra.

Slíkt dreymir mig, seima,
sekr er eg við her nökkuð,
bíðum brodda hríðar,
ben, Lofn, er eg sofna (69)

segir hann. Játningin er sem sjá má sögð fram í vísu og þá tengd frásögn af
blóðugum draumi. Fyrir vikið orkar hún ekki sem einber iðrun kristins
manns heldur og sem tilraun til að bægja frá gruni um að draumur hafi for-
spárgildi. Eftirtektarvert er hins vegar að játningin er almenn og einkennist
reyndar af úrdrætti ef ekki hetjulegu sjálfskopi persónu sem veit að hún er ber-
syndug. Því kann hún að vekja með lesendum vangaveltur um hvað Gísli hafi
gert á hlut guðs og manna í lífi sínu öllu, hvaða sekt hann glími við innra með
sér í útleððinni.

Eins og fyrr var nefnt er hann sekur ger fyrir vígið á Þorgrími en hefur þá
hvað eftir annað breytt ókristilega bæði í orði og verki. Draumkonan hin góða
tekur í siðaboðskap sínum saman ýmis meginatriði er tengjast fyrra lífern
hans. Hún ráðleggur honum t.d. að leggja sig einvörðungu eftir skáldum sem
„allgott“ (43) kveða og víkur þar með óbeint að því að hann hefur sjálfur ekki
aleinasta ort niðvísur heldur einnig þá vísu „er æva skyldi“. Hún segir honum
og að vega ekki menn að fyrra bragði og vísar þá til vígs Bárðar. Loks sækir
hún til opinberunar Esra og ráðleggur Gísla að leggja þeim sem minna mega

sín gott eitt til bæði í orði og æði (Paasche 1928:200–202). Hið síðasttalda tekur m.a. til þess að Gísli hefur notfært sér litla vitsmuni og hugleysi þræls síns Þórðar og steyppt honum í dauðann til að bjarga eigin skinni. En þar með er ekki öll sagan sögð. Þau orð draumkonunnar er byggja á Esra má að nokkru skilja allegórískt. Ljósblínan: „Baugskyndir hjálp þú blindum“ (43) getur merkt tvennt, ‚vertu góður við minni máttar‘ eða ‚veittu þeim sýn sem sjá ekki Krist‘. Tvíráðnin krefst þess að túlkandinn Gísli sé nú sjálfur orðinn móttækilegur fyrir hinum andlega skilningi og í sömu mund er hún honum áminning um fyrra líf hans þegar hann treysti á búning tákna fremur en að hirða um inntak þeirra, andann sjálfan.

Ýmsir 20. aldar fræðimenn hafa talið að sekt Gísla felist m.a. í því að hann hafi borið aðrar og heitari tilfinningar til Þórdísar systur sinnar en bróðurást eina. Máli sínu til stuðnings hafa þeir t.d. bent á að Gísli vegur nær alla karlmenn sem af Þórdísi hrífast og að hann leggur hönd sína á brjóst henni áður en hann vegur Þorgrím (Sjá m.a. Hermann Pálsson 1974:19). Sé siðaboðskapur draumkonunnar hinnar betri grandskoðaður kemur í ljós að hún ýjar hvergi að sífjaspellum svo að séð verði eða gefur neitt í skyn um að Gísli hafi fýst til þeirra.¹² Einhverjir kynnu að líta svo á að það mælti gegn kenningum nútíma-manna um hug hans til Þórdísar. Hér skal því hins vegar haldið fram að það vitni — í samspili við annað — einvörðungu um hversu mörgum aðferðum er beitt í sögunni til að láta lesendur glíma við túlkunarvandann.

Sagan kallast hvað eftir annað á við frásagnarbókmenntir af ýmsu tagi. Fyrir kemur að orðfæri hennar er áþekkt eða hið sama og í þeim; þá eiga ekki síst í hlut Eddukvæði auk hinnar apókrýfu bókar Esra sem fyrr var nefnd (Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:xvi; Olsen 1928:6–14). Einnig má finna dæmi þess að persónur eru bornar saman við persónur í öðrum söguheimum, t.d. Þórdís við Guðrúnu Gjúkadóttur (65). Loks er ekki óalgengt að sagan bregði upp mynd — eins og af Gísla í limi trjáanna —, mynd sem kann að kveikja hugrenningatengsl hjá lesendum svo að upp fyrir þeim rifjast önnur saga. Í síðari hluta Gísla sögu eru fáein atriði af þessu tagi sem kunna ásamt öðru að ala á illum grun um að sú sekt sem Gísli tekst á við í útlegðinni tengist ekki síður kenndum hans til Þórdísar en víginu á Þorgrími manni hennar.

Fyrst skal þá talið að líkt og útlagarnir, Hörður og Grettir, hefst Gísli við í eyju um hríð. Það kann að leiða huga einhverra að hinni apókrýfu sögn af Adami og Evu þar sem þau standa í kjölfar syndafallsins hvort á sínum stein-

¹² Vert er að reka að minnsta kosti einn varnagla: Lykilvísa í draumum Gísla er 17. vísa og fyrr hluti hennar er harla torræður.

inum í ánum Jórdan og Tígris (*De Gammeltestamentlige Pseudepigrapher* 1970:537–47). En af því að Gísli hefur vegið hvem aðdáanda Þórdísar á fætur öðrum, af því að hann kys að vega mann hennar þó hann gæti komist hjá því og af því að hann virðist ævinlega taumlaus jafnt í orðum sem gerðum þegar hún á í hlut — þá kunna að sækja að lesendum aðrar sögur og aðrar persónur sem sitja á kletti eða klettaeyju í miðju hafi/vatni. Það eru þeir heilagur Gregóríus — sem var getinn af systkinum — og Júdas. Þeir gengu báðir að eiga mæður sínar óafvitandi, líkt og Ödípús, og hafa verið hugleiknir ýmsum sagnarituum fyrr og síðar. Frá Gregóríusi er t.d. sagt í *Reykjahólabók* (1970: 1–30) en Júdasi í sögunni *Sjóferð heilags Brendans* eða *Navigatio Sancti Brendan* (sjá Ohly 1992:3, 16–17 og 49–52).¹³

Sú skýra mynd sem dregin er í Gísla sögu, fyrst af Hergilsey með þverhníptu Vaðsteinabergi og seinna af Einhamri þar sem Gísli verst óvinum sínum, bendir til þess að huga lesenda sé markvisst beint að syndugum persónum, klettaeyjum eða klettum og þar með frekast að þeim Gregóríusi og Júdasi. Ekki dregur úr að í síðustu vísunni sem Gísli kveður fyrir andlát sitt talar hann kannski um Þórdísi en ekki Auði eða draumkonuna góðu eins og sumir túlkendur hafa talið (sjá t.d. Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:74). Með því mælir að hann segir að konan sem gleðji hann skuli ‚fregna‘ að hann hafi varist af hreysti — en Auður er steinsnar frá Einhamri og draumkonan af öðrum heimi. Sömuleiðis rekur hann hörku sína til föður síns en Þorbjörn súr hvetur einmitt við upphaf sögu til þess að gripið sé til vopna gegn Bárði sem hann telur fífla Þórdísi.

Tengingin við Gregóríus og Júdas varpar þó ekki aðeins ljósi á hugsanlega girndarást Gísla á systur sinni heldur minnr hún á að í vestrænni miðaldarmenningu voru þessir tveir hinn útvaldi og hinn fordæmði — fyrirmyndir um hvernig bregðast mátti við sekt á þóknanlegan og miður þóknanlegan hátt. Gregóríus gaf aldrei upp vonina og trúna á að honum yrði fyrirgefið, ekki heldur þegar honum varð ljóst að hann var ekki einasta getinn með sífjaspellum heldur hafði iðkað þau sjálfur. Hann gekk sjálfviljugur til iðrunar á kletti í hafinu og hlaut fyrirgefningu að sautján árum liðnum. Júdas var hins vegar seinheppnari en flestir aðrir: Hann gaf sig örvæntingu á vald og svipti sig lífi stuttu áður en Kristur friðþægði fyrir syndir manna (Ohly 1992:4–12 og 17–34 t.d.).

¹³ Gísli á reyndar fleira sameiginlegt með Gregóríusi og Júdasi. Allir ljósta þeir kumpánar féлага sinn líkt og Kain bróður sinn forðum; Gísli og Júdas slá fyrst en drepa síðar; Gregóríus slær en aðhefst ekki frekar.

Lesendum er m.ö.o. gefinn kostur á að bera sögu Gísla að sögu þessara tveggja. Hver mundi þá niðurstaða þeirra? Vísast munu ýmsir kristnir lesendur fyrr og síðar hafa verið sannfærðir um að bitur örlög biðu Gísla annars heims. En trúræknir miðaldamenn sem sáu hann fyrir sér á Einhamri í skini Gregóríusar hið efra og skugga Júdasar hið neðra hafa án efa minnst þess að þrátt fyrir afbrot sín öll og angist framdi Gíslu ekki þá synd sem aldrei verður fyrirgefin, syndina að örviðnast og missa trúna á náð guðs.¹⁴ Spyrji einhver hvor túlkunin sé betri er rökréttasta svarið sennilega: Sérhver maður er túlkandi eins og Gíslu; farðu og túlkaðu og — taktu ábyrgð á túlkun þinni!

RITASKRÁ

Frumheimildir

- Augustinus. 1955. *Confessiones. Bekenntnisse*. Lateinisch und Deutsch. Kösel-Verlag, München.
- Augustinus. 1962a. De Doctrina Christiana. *Corpus Christianorum. Series Latina*. XXXII. Typographi Brepols Editores Pontificii, Tvrnholti.
- Ágústínus. 1962b. *Játningar*. Þýðing úr frummálinu ásamt inngangi og skýringum eftir Sigurbjörn Einarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Augustinus. 1998. De Genesi contra Manichaeos. Ed. Dorothea Weber. *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum latinorum* XCI. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Bíblían*. Heilög ritning. 1981. Ný útgáfa. Hið íslenska Bíblíufélag, Reykjavík.
- De Gammeltestamentilíge Pseudepígrafer*. 1970. 5. hæfte. I oversættelse med indledning og noter ved E. Hammershaimb, Johannes Munck, Bent Noack og Paul Seidelin. København.
- Christie, Agatha. 1991. *The Hallowee'n Party*. Berkeley Books, New York.
- Edda Snorra Sturlusonar*. 1984. Heimir Pálsson bjó til prentunar. Mál og menning, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1943. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit* VI. Björn K. Þórólfsson og Guðni Jónsson gáfu út. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1999. Aðalsteinn Eyþórsson og Bergljót S. Kristjánsdóttir önnuðust útgáfuna. *Síggildar sögur* 6. Mál og menning, Reykjavík.
- PL = *Patrologiæ cursus completus*. 1855. Series secunda. Ed. J.-P. Migne. Tomus CCX. Alanus de Insulis. Paris.
- Reykjahólabók. 1970. Islandske Helgenlegender II. Udg. Agnete Loth. *Editiones Arnæmagnæanæ*. Series A, vol. 16. Munksgaard, København.

¹⁴ Sem viðbótarröksemd má hér nefna að Gíslu var þrettán ár í útleð en talan 13 er „Tákn um dauða og fæðingu, um breytingu, um nýja byrjun eftir endalokin“ (Cirlot 1993:442; þýð. BSK). — Sennilega er full þörf á að kanna hvort skýringin á því að ýmsar hetjur í Íslendinga sögum bregða sér hvorki við sár né bana kunnir ekki að vera kristin viðhorf á ritunartíma sagnanna.

Eftirheimildir

- Björn Karel Þórólfsson. 1943. Formáli. Gísla saga Súrssonar. Vestfirðinga sögur. *Íslenzk fornrit VI*. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Cirlot, Juan-Eduardo. 1993. *Symbolordbog*. Oversat af Tata Hasselbalch. Sankt Ansgars Forlag, København.
- Curtius, Ernst Robert. 1948. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. A. Francke AG Verlag, Bern.
- Dawson, David. 1995. Sign, Allegory and the Motions of the Soul. *De doctrina christiana*. A Classic of Western Culture:123–141. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Harris, Joseph. 1991. The Enigma of Gísla saga. *The Audience of the Sagas I*:181–192. The Eight International Saga Conference, Gautaborg.
- Hermann Pálsson. 1974. Death in Autumn. Tragic Elements in Early Icelandic Fiction. *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies* 1973:5–39. The Royal Library, Kaupmannahöfn.
- Hermann Pálsson. 1975. Hver myrði Véstein í Gísla sögu? *Andvari* 100. ár. Nýr flokkur XVII:133–137.
- Jager, Eric. 1993. *The Tempter's Voice*. Language and the Fall in Medieval Literature. Cornell University Press, Ithaca.
- Kenan, Shlomith. 1977. *The Concept of Ambiguity*. The Example of James. University of Chicago Press, Chicago.
- Kruger, Steven F. 1992. *Dreaming in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lönnroth, Lars. 1976. *Njáls saga*. A Critical Introduction. University of California Press, Berkeley.
- Ohly, Friedrich. 1992. *The Damned and the Elect*. Guilt in Western Culture. Transl. Linda Archibald. Cambridge University Press, Cambridge.
- Olsen, Magnus. 1928. Gísla saga og heltekdikningin. *Festskrift til Finnur Jónsson*:6–14. Levin og Munksgaard Forlag, København.
- Paasche, Fredrik. 1928. Esras aabenbaring og Pseudo-Cyprianus i norrøn litteratur. *Festskrift til Finnur Jónsson*:199–205. Levin og Munksgaard Forlag, København.
- Todorov, Tzvetan. 1995. *Theories of the Symbol*. Transl. Catherine Porter. 4. pr. Cornell University Press, Ithaca.
- Turville-Petre, Gabriel. 1972. *Nine Norse Studies*. Viking Society Northern Research, London.
- Vance, Eugene. 1986. *Mervelous Signals*. Poetics and Sign Theory in the Middle Ages. University of Nebraska Press, Lincoln.

SUMMARY

This article argues that an important concern of *Gísla saga* (the shorter version) is to show the hero, the poet and the outlaw, as a sinful interpreter in a difficult and ambiguous world. The saga was composed by a person or persons familiar with medieval Christian "semiotics", in such a way that the reader is made acutely aware of the difficulties and responsibility of interpreting.

Bergljót Soffía Kristjánsdóttir
Heimspékideild Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
bergljot@hi.is

SVERRIR TÓMASSON

FERÐIR ÞESSA HEIMS OG ANNARS

Paradís — Ódáinsakur — Vínland

*í íslenskum ferðalýsingum miðalda**

1

FÁAR FERÐIR í íslenskum fornbókmenntum eru frægari en ferð Egils Skallagrímssonar til Jórvíkur í Egils sögu. Þar greinir frá því að hann hafi flutt kvæði, sem síðan hefur verið kallað Höfuðlausn. Það er að finna í tveimur aðalhandritum sögunnar, Ketilsbók og skinnbókinni í Wolfenbüttel.¹ Upphaf kvæðisins hljóðar svo:

Vestr fórk of ver,
en ek Viðris ber
munstrandar mar,
svá's mitt of far;
drók eik á flot
við ísa brot,
hlóðk mærðar hlut
míns knarrar skut. (*ÍF* II 1933:185)

Í skýringum við þetta kvæði segir Sigurður Nordal að hvort sem Egill hafi ort það í Jórvík eða ekki, „var hyggilegast að láta í veðri vaka, að kvæðið væri gert áður en hann kom á vald Eiríks konungs“. (*ÍF* II 1933:185) En það er tví-ræðni í vísunni; skáldið er með þessum orðum að vísa bæði til fars sem hátt-ernis, eigin hags en þá jafnframt til fars skáldskaparins; það hafi ýtt ferju Fjal-

* Greinin sem hér birtist var upphaflega erindi flutt á ráðstefnunni, *Bibliuleg stef í íslenskum fornbókmenntum*, er haldin var á vegum Skálholtsskóla og Hugvísindastofnunar Háskóla Íslands í Skálholti 6.5. 2000. Erindinu hefur verið breytt lítils háttar frá upphaflegri gerð.

¹ Stutt yfirlit um handrit Egils sögu er í útgáfu Sigurðar Nordals í *Íslenskum fornritum* II: xciv–xcvii. Í þeirri útgáfu er kvæðið prentað með frásögninni af Jórvíkurferð Egils en í útgáfu Finns Jónssonar (1894) er það prentað aftan við megin-textann, þar sem það stendur ekki í því handriti sem lagt er til grundvallar útgáfunni, Móðruvallabók. Svo er einnig gert í útgáfu Bergljótar Soffíu Kristjánsdóttur og Svanhildar Óskarsdóttur (1992).

ars úr vör líkt og rímnaskáldin gerðu þegar þau hófu upp raust sína.² Þá vaknar sú spurning hvort skáldið sem við getum hér leyft okkur að kalla Egil hafi nokkru sinni farið ferð sína til Jórvíkur og skírskotunin til eikurinnar, skuts knarrarins með mærdar hlut vísi þá einvörðungu til ferðar hugarins. Um leið vaknar önnur spurning: hvort Jórvíkurferðin sjálf sem lýst er með svo mikilli hind í sögunni sé ekki hugarsmíð frá rótum? Í raun sé lesandi sögunnar eða áheyrandinn skilinn eftir með tvær áleitnar spurningar: Var ferðin farin? Var hún aðeins til í huga skáldsins, nauðsynlegt innlegg í persónulýsingu Egils? Og hvar eru þá skilin í ferðalýsingum milli þess sem er raunverulegt og hins sem er það ekki og raunspekingar kalla hugarburð?

Ég rifja upp þessi alkunnu sannindi hér vegna þess að í öllum ferðalýsingum miðalda, a.m.k. þeim sem ég þekki, er lesandinn skilinn eftir með þessar tvær spurningar og til þess að grafast fyrir um merkingu þeirra verður hann að kanna hugmyndir miðaldamanna um heiminn og þau vísindi sem lögðu þeim lið við ferðalýsingar.

Í íslenskum bókmenntasögum hafa fornar ferðalýsingar ekki verið taldar sérstök bókmenntagrein. Þeim hefur oftast verið skipað með fornaldarsögum eða ekki um þær fjallað.³ Þannig hefur t.d. lítt eða ekki verið rætt um Yngvars sögu víðförla, og Eiríks saga víðförla var lengi vel talin með fornaldarsögum og prentuð með þeim í ritsöfnum, en þangað á hún ekkert erindi eins og ég mun ræða frekar hér á eftir. Um leiðslur hefur þó verið fjallað sérstaklega.

Fornum ferðalýsingum má skipa í þrjá flokka:⁴ 1) *leiðslur*, en þær eru stærsti flokkurinn,⁵ 2) *farabækur* pílgríma,⁶ 3) *ferðabækur* dýrlinga og ver-

² Á tvíraðnina í merkingu orðsins *far* benti Hermann Pálsson fyrstur manna (1962:70–71) og sýndi fram á að orðið vísaði til skipsins sem flutt hefði Egil til Jórvíkur og formúlunnar skip dverga sem haft er um skáldskap. Um skyldleika upphafsreindisins við erlenda skáldskaparhefð, sjá Sverrir Tómasson 1978.

³ Sjá Finnur Jónsson 1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* III:86–89. Hann tengir sögurnar við fornaldarsögur en kallar Eiríks sögu víðförla „et kristeligt æventyr“ (88) og Yngvars sögu segir hann vera „et digt fra 14. årh.s første halvdel uden nogen egenlig historisk overlevering som grundlag“. (89) Í bókmenntasögu Jan de Vries (II 1967:533) er aðeins minnst á Yngvars sögu víðförla.

⁴ Um norrænar ferðasögur er fjallað í greinasafninu: *Viaggi e viaggiatori nelle letterature scandinave medievale e moderne* 1995. Rittstj. Fulvio Ferrare. Þar er þó ekki gerð tilraun til að flokka sögurnar.

⁵ Almennit yfirlit um íslenskar leiðslur er í grein minni, Trúarabókmenntir í lausu máli á síðmiðöld, *Íslensk bókmenntasaga* II 1993:269–273.

⁶ Engin íslensk farabók (*itinerarium*) pílgríms hefur varðveist heil. Leiðarlýsing Nikulás Bergssonar ábóta frá Munkaþverá til Jórslaborgar hefur verið felld inn í handritið AM 194 8vo sem prentað er í útg. Kr. Kálund í *Alfræði* I 1908:3–31; sjá einnig *Sturlunga saga* I–II. *Skýringar og fræði* 1988:49–65, sjá hér aftar bls. 33–34.

aldlegra manna,⁷ en þær má finna bæði meðal Íslendinga sagna og dýrlinga sagna. Hér við bætast allmargar landalýsingar sem ýmist eru sjálfstæðar eða felldar inn í stærri frásagnir og með fylgja þá kort af veröldinni. Við þess háttar lýsingu hefur Snorri Sturluson stuðst í upphafi Heimskringlu.⁸

Þó ég hafi skipað hér fornum ferðalýsingum í þrjá flokka eru frásagnir þeirra náskyldar og skarast á marga vegu. Þar að auki er í flestum íslenskum fornum lausamálsverkum sagt frá margvíslegum förum og óförum íslenskra ungmenna til erlendra höfðingja; þetta eru hinar svokölluðu utanfarir, farnar til raunar höfðingjasonum. Gunnlaugur ormsunga kemur t.d. heim í Borgarfjörð reynslunni ríkari og Ólafur Höskuldsson verður frægur af för sinni. En ég ætla ekki að ræða slíkar mannaunir heldur snúa mér að hinum eiginlegu ferðasögum og lýsingu þeirra á fjarlægum þjóðum, stöðum og undrum.⁹

2

Í ritningunni er örsjaldan minnst á annan heim. Trúarjátningin segir að Kristur hafi stigið niður heljar og í Fyrri Pétursbréfi greinir frá því að Kristur hafi farið og predikað „fyrir öndunum í varðhaldi“. (1. Pét. 3:19) Páll postuli segist hafa þekkt mann sem hafi verið hrifinn burt „allt til þriðja himins ... upp í Paradís“. (2. Kór. 12:2–4) Segja má að þessar örfáu athugasemdir hafi orðið til þess að kristnir menn tóku að skrifa frásagnir um ferðir til annars heims. Þær eru vel þekktar í íslenskum miðaldabókmenntum, þó að kunnasta verkið af þessu tagi, hin svokallaða Opinberun Péturs hafi ekki verið þýdd. En Nikodemus guðspjall er vel þekkt á Íslandi og er til óheilt í tveimur mjög gömlum þýðingum og kallast Niðurstigningar saga.¹⁰ Sömuleiðis var Visio Pauli, Páls leiðsla, kunn hér á landi. Hún var upphaflega samin á grfsku á þriðju öld en snúið á latínu á hinni áttundu. Af henni eru til a.m.k. 10 gerðir, en það er einkum fjórða gerðin sem þýdd var á þjóðtungu. Hún er til í íslenskri þýðingu í handriti frá 15. öld, en er líklega nokkuð eldri. (Sverrir Tómasson 1993:269;

⁷ Hér má telja Brandanus sögu, Yngvars sögu víðförla og Eiríks sögu rauða.

⁸ Um landalýsingar í forníslenskum verkum er yfirlit hjá Finni Jónssyni II 1923:932–935. Til er kort af svokallaðri T-O gerð í handritinu GKS 1812 4to, en sá hluti handritsins sem hefur að geyma kortið er frá öndverðri 13. öld. Landalýsingar eru algengar í upphafi sögulegra verka á miðöldum og má minna t.d. á upphaf 1. kafla í Kirkjusögu Bedu prests.

⁹ Sjá um mannaunir: Joseph C. Harris 1972:1–27, Susanne Kramarz-Bein 1995:137–167.

¹⁰ Niðurstigningar saga var gefin út af C. R. Unger í *Heilagra manna sögum* II 1877:1–20. Sjá um Niðurstigningar sögu: Magnús Már Lárusson 1955, Gary L. Aho 1969.

Tveitane 1965:5–6) Í Páls leiðslu koma fram nokkur minni sem einkenna allar leiðslubókmenntir upp frá því: Sagan er sögð í fyrstu persónu eintölu; söguhetjan fellur í dá og yfir í annan heim fylgir sál hennar engill, sem oftast er nefndur leiðtogi. Í Páls leiðslu er það enginn annar en erkiengillinn Mikjáll.

Í leiðslum sem ættaðar eru frá meginlandi Evrópu eru áfangastaðir ferðarinnar oftast þrír en fjórir í þeim írsku. Þessir viðkomustaðir eru: *víti*, *hreinsunareldur* og loks *paradís*, en í írskum og engilsaxneskum leiðslum bætist við *jarðneskur sælustaður*, áður en sálin stígur inn í paradís. (Spilling 1975:98–99; Dinzelsbacher 1981:90–120) Í Niðurstigningar sögu er áfanginn þó aðeins einn: neðri byggðir, sjálft *víti*.

Þær hugmyndir sem fram koma í leiðslum um staði annars heims eru yfirleitt mjög hefðbundnar. Staðarákvarðanir eru óljósar og engin áttatáknun. *Elucidarius*, sú kennslubók sem miðaldamenn fræddust einna helst af um heiminn og sköpun hans, segir t.d. að „hit efra helvíti er hinn neðsti hlutr þessa heims“. (*Elucidarius* 1989:122) Nákvæm lýsing á þessum heimshluta þekkist ekki hér þegar undan er skilin útlitun Snorra á heiðinni heljarvist í Snorra Eddu, en sú heimsmýnd sem hann dregur þar upp er að nokkru leyti sótt til kennslubóka í kristnum sið. (Sigurður Nordal 1920:114; Margaret Clunies Ross 1987:159–162) Í Duggals leiðslu sem samin er á latínu á 12. öld en þekkist í íslenskrí þýðingu frá upphafi 14. aldar, er leiðsögn sálarinnar um vistarverur vítis aðalatriðið — en enga raunsæja lýsingu á þeim er þó þar að finna, svo mjög sem nútíma lesandi hefði kosið að fá a.m.k. eins og eina kyrralífsmýnd úr þessum stað. Að vísu koma fyrir setningar þar sem augljóst er að landslag er til á þessum slóðum; dalur einn er þar og hann er sagður djúpur og „fullr glóandi glóða“. (*Duggals leiðsla* 1983:25) Sálin og leiðtogi hennar ganga leið sína,

til eins undarliga mikils fjalls, auðnar ok ógnar. Fjall þetta gaf þröngan veg öllum umförunðum. En þeim megin fjallsins sem vegrinn var, þá vall hinn fúlasti daunn ok brennusteins logi, myrkr sem kolreykr. En öðrum megin í mót var íss, frosinn snær ok hinir hvössustu vindar með hinum meinsömumstum höglum. (27–28)

Áhersla er lögð á að lýsa píslum sálnanna í *víti* og má nefna t.d. píslir hórðómsmanna: þar koma Duggall og leiðtoginn að húsi sem var opið og „svá mikit sem hit hæsta fjall at mikilleik. En þat var kringlótt sem ofn“ (47). En hórðómsmennirnir,

fyllaz æði ok óþoli í þeim stöðum líkams þeira sem sköþ þeira höfðu verit, svá at sjálf sköþin váru fúin ok sundrslitin ok ullu þau öll möðkum, bæði karla ok kvenna, ok eigi at eins veraldarmanna, svá ok margra þeira er menn hugðu hér vera hreinlífa. (50–51)

Ferð Duggals er ekki mæld í skrefum, en mælieiningar koma þó fyrir einkum í lýsingum myrkrhöfðingjans. Honum er svo lýst:

Þat hit þolvaða kvikendi var svart sem hrafn, eptir mannskepnu líkams frá fótum til höfuðs, nema þat umfram at þat hafði margar hendr, ei færi en þúshundruð handa ok hver hönd hundrað læfða löng ok tíu læfða digr ok klær fingranna lengri spjótsköptum ok váru klær fingra ok tanna úr járni. Nef hafði hann mikit ok digrt ok langt ok hala hvassan ok langan ok settan umhverfis hinum hvössustum göddum. Þetta hið ógrliga dýr lá á grúfu á járngrilli undirliggjandi glóðum, ok blés þar at með belgjum mikill djöflafjöldi svá at engi mundi því trúa at heimrinn hafði svá margar andir fengit frá upphafi. En þessi óvin alls mannskyns var bundinn öllum limum ... En svá sem hann veltiz á glóðunum, þá angraðiz hann með ákafri reiði ok umsneriz hann af annarri síðu á aðra ok í því sló hann höndum sínum á þann hinn mikla sálnafjölða ok kreisti þær svá sem hungraðr ok þyrstr akrkarl kreistir vínberjalög í munni sér ... (75–77)

Þegar höfundur Duggals leiðslu lætur Duggal loks stíga upp úr víti, þar sem að hans dómi er hvorki viska né vinátta, tekur fyrst við staður þar sem dveljast meðalmenn, eigi góðir og eigi illir. Og fyrir því segir leiðslan skulu þeir „þola vind ok hregg“ (84).¹¹ Þá verður fyrir sálinni og leiðtoganum garðshlið sem þegar lýkst upp fyrir þeim og voru þeir þá komnir í einn „hinn fegrsta stað allan fullan blómandi grasa með góðum ilm“. (85) Ætla mætti að nú hefði sál Duggals náð þeim stað sem æðstur var talinn, en svo var ekki, því þar dveljast einungis þeir „er eigi váru at öllu góðir“. (86) Og enn þurfa þeir að leggja af stað uns takmarkinu er náð: paradís, þar sem sálunum er skipt niður í margar vistarverur eftir því hvernig þær hafa breytt í lifanda lífi. En alls staðar er söngur í lofti og þar flýgur mikill fjöldi heilagra engla gullnum vængjum.

Lýsing paradísar er í Duggals leiðslu umfram allt mynd af gylltum landtjöldum á sléttum grasbala, þar sem strengleikar fylla loftið; paradís í leiðslum

¹¹ Sjá um þetta efni Spilling 1975:61–63.

á þó lítið skylt við *locus amoenus*, yndislaut veraldlegra manna, ritklifi sem Ernst Robert Curtius (1965:202–206) hefur glögglega lýst, heldur virðist staðurinn vera eins konar andlegur gleðivöllur (*campus letitie*), þar sem sér engan skugga.

Fyrir miðaldamönnum voru *víti*, *hreinsunareldurinn* og *paradís* staðreyndir, staðir sem menn þurftu að sækja heim og dvelja þar lengur en drykklanga stund; og að vissu leyti eru leiðslur fyrir miðaldamönnum raunsæisbókmenntir; hugur viðtakenda kortleggur unaðsstaði og vesældar. Menn fara að leita að yndisstöðum á jörðunni og paradís er merkt inn á kort miðaldamanna, t.d. Heimskortið frá Ebstorf. (Spilling 1975:95) Lærðir menn virðast einhuga um hvar paradís á jörðu sé að finna. Ísidór frá Sevilla fullyrðir að hún sé í austri (*Etymologiae* 1911:xiv.3.2; sbr. Spilling 1975:95) og sömu skoðunar eru Hrabanus Maurus og Honorius Augustodunensis enda segir hann í *Elucidarius* að paradís sé: „Hinn fegrsti staðr í austri. Þar eru alls kyns tré ok aldin í gegn meinum manna.“ (*Elucidarius* 1989:45) Nákvæmari er landagreinin í Hauksbók og AM 194 8vo, handritum frá 14. öld sem eiga sér þó eldri rætur og byggja á margvíslegum lærðum bókum og munnlegum frásögnum.¹²

3

Eiríks sögu víðförla má hiklaust telja með sérstæðustu ferðasögum sem skrifaðar hafa verið á íslensku. Hún segir frá þrænskum manni, Eiríki að nafni, sem strengir þess heit að leita, ef hann fyndi þann stað sem heiðnir menn kalla „Ódáiinsakr, en kristnir menn jörð lifandi manna eðr Paradisum“. (*Eiríks saga víðförla* 1983:4) Eiríkur siglir síðan á braut og heldur fyrst til Danmerkur en síðan til Miklagarðs, — og „gørðiz fyrst Norðmanna sómi út í Miklagarði“ (14).

Ekki er vitað með vissu hvenær Eiríks saga hefur verið skrifuð fyrir öndverðu, en eitt aðalhandrit hennar er Flateyjarbók svo að óhætt mun að telja að hún sé samin fyrir 1395. Sagan er langt frá því að vera einungis ferðasaga; hún er líka eins konar lærðómsrit. Í Miklagarði upphefst t.a.m. eins konar spurningaleikur milli konungs og Eiríks. Er hann í fyrstu spurningar og svör um sköpun heimsins, fræði sem að mestu eru fengin úr *Elucidarius* og *De imagine*

¹² Þegar lítið er á heimskort frá þessum tíma verður að hafa hugfast að þau eru eins konar tilraun til að sætta guðfræði og greindarvísindi, koma hugmyndum guðfræðinnar heim og saman við þær staðreyndir sem reynsluheimurinn tjáði höfundunum. Sjá um þetta efni Evelyn Edson 1997:163.

mundi eftir Honorius Augustodunensis. (*Eiríks saga víðförla* 1983:xxvi–xl)
Sem dæmi um orðræðuna má taka:

Eiríkr mælti: „Hvárt býr guð á himni eðr jörðu?“ Konungur segir: „Á himnum ríkir hann ok þar er hans veldi. Þar er eigi sótt né þytr, eigi dauði eigi hryggleikr ok eigi vesöld. Þar er jafnan fagnaðr ok eilíf sæla ok gleði með himneskum krásum án enda.“ (20–22)

Að mörgu leyti minnir þessi spurningaleikur á Gylfaginningu en að lyktum hans beinir Eiríkur talinu að því sem við getum kallað veraldlega hluti, hann spyr hversu langt sé milli himins og jarðar og svarar konungur því svo: „af jörðu sé allt til hins efsta himins hundrað þúsunda mílna ok þrjú hundruð ok hálf níundi tugr mílna“ (44), en utan um jörðina sé mikill sjór er *Oceanum* heitir. Eiríkur spyr síðan um *Ódáinsakur* og konungur svarar honum svo:

„Paradisum køllum vér svá eðr jörð lifandi.“ Eiríkr mælti: „Hvar er sá staðr?“ Konungur segir: „Í austr er land frá Indfalandi hinu yzta.“ (46)

Viðræðu konungs og Eiríks lyktar auðvitað með því að Eiríkur þrænski og förunautar hans eru skírðir og síðan leggur hann land undir fót til að finna *Ódáinsakur* eða *jörð lifandi*, en áður hafði hann fengið svör við spurningum sínum um yfirbragð þjóða og landagrein, um höf og útlönd og frá allri austurálfu heimsins, frá mönnum undarlegum og búningi þeirra sem og höggormum og flugdrekum. Athyglisvert er að fyrsti farartálmi þeirra á leiðinni austur eru *myrk héruð* og skógi vaxin og Eiríkur þarf að ganga lengi um þykkvan skóginn, en kemst um síðir fram úr *mörkinni* og að fljóti miklu sem á er steinbogi. Síðan segir:

öðrum megin árinna sá þeir land fagrt með miklum blóma ok gnótt hunangs ok kenndu þaðan sætan ilm. Þangat var bjart at líta. Öngva sá þeir þar hæð né hól né fjall á því landi. Þat skilr Eiríkr at á sú mun skilja þessi lönd at ... Þat kom honum í hug at á sú mundi falla úr Paradiso ok heita Phison. (62–64)

Við annan enda steinbogans situr þó dreki með gapanda gini, en Eiríkur hleypur í munn drekanum og þóttist vaða reyk, en er hann leið úr honum, þá sá hann:

fagrt land, grösin hvít sem purpuri við sætum ilm ok miklum blóma ok flutu hunangslækir um alla vegu landsins. Þetta land var langt ok slétt. Sólskin var þar svá at aldri var þar myrkt ok aldri bar skugga á. Logn var þar í lofti, en lítill vindr á jörðu til þess at þá kenndi hinn sæta ilm heldr en áðr ... (74-76)

Skilja verður Eiríks sögu sem veraldlega leiðslu. Sál Eiríks ferðast ekki — sagan segir ekki frá sálförum heldur verður að líta svo á að Eiríkur hafi ferðast lengst í austurátt; hann hafi ætlað sér að finna paradís, en hún var í austri eins og ég hef rakið hér að framan og fram kemur í þekktum innlendum sem erlendum lærdómsritum frá þessum tíma.

4

Ritstjóri handritsins AM 194 8vo hefur fellt farabók, Leiðarvísi Nikulás ábóta Bergssonar, inn í almenna heimslýsingu. Inngangur hennar í útgáfunni hefst á upphafsorðum úr Veraldar sögu um manninn Móses sem hóf þá þrifnaðarsýslu að rita helgar bækur.¹³ Strax þar á eftir viku hann að andlegri paradís, síðan að hinni jarðnesku, en hann lýkur svo forspjallinu á almennri lýsingu á landskipan. Þar næst hefst frásögn af áfangastöðum pílgríms sem sækja skal heim Róm og Jerúsalem sér til sáluhjálpar; það er hinn eiginlegi Leiðarvísir.

Heimsmynd ritstjórans er skýr; hún snýr lesandanum frá austri til vesturs og síðan að miðpunkti heimsins, Jerúsalem. Fyrri pósturinn um paradís er sagður eftir Móses. Þar er ekki vísað til neinnar höfuðáttar:

Paradisus heitir staður; sá er eigi á himnum og eigi á jörðu heldur er hann í miðju lofti jafnnær himni og jörðu svo sem hún var sett af guði. Paradisus er fjórum tígum mílna hærri en Nóaflóð varð. Paradisus er öll jafnlöng og jafnbreið. Þar er hvorki fjall né dalur; þar er eigi frost né snjór; þar eru allir landskostir ... (*Alfræði* I 1908:3-4; *Sturlunga saga. Skýringar og fræði* 1988:49)

Ekki hefur tekist að rekja þennan póst til þekktrar heimildar, en brot af textum sömu ættar og í AM 194 8vo finnast í AM 764 4to og AM 736 I 4to,

¹³ Útg. AM 194 8vo (*Alfræði* I), Kr. Kálund, hefur ekki búið til prentunar illlæsilegan hluta af I. kveri handritsins; hliðstæðan texta þessa parts hds. má finna í GKS 1812 4to. Texti heimslýsingarinnar sem gefinn er út í *Alfræði* I byrjar á 2. kveri hds.

Eirspennli (AM 47 fol) og Hauksbók. Hin klausan um paradís er sögð vera eftir Jóhannes postula og segir þar að paradís sé í austri eins og fram kom einnig í Elucidarius og birtist glöggt í lýsingu Eiríks sögu víðförla af Ódáinsakri.

Það er hugsanlegt að ritstjórinn hafi með þessum tveimur póstum viljað leggja áherslu á tvenns konar skilning á paradís: annars vegar sem *spiritualis beatorum mansio*, andlegan stað hinna sælu eða góðu manna, áttlausan íverustað mitt á milli himins og jarðar, og svo hins vegar *jörð lifandi*, Ódáinsakur, sem fjögur stórflyót (Phison, Nilus, Tigris, Eyphrates) renna frá. (Sbr. *Alfræði* I 1908:6–7) Slík túlkun er nærri hinum bókstaflega eða sögulega skilningi Orðsins sem virðist vera algengasta túlkunarleið íslenskra helgisagnaritara á miðöldum.

5

Yngvars saga víðförla gerist eins og Eiríks saga víðförla í Austurvegi. Ekki er alveg ljóst hve hún er gömul.¹⁴ Þýskur fræðimaður, Dietrich Hofmann (1981:188–222; 1984:107), hugði að hún ætti sér gamlar rætur, væri unnin upp úr forriti sem Oddur munkur Snorrason hefði samið í lok 12. aldar. Hofmann lagði þar út af merkilegum eftirmála sem nefnir bæði Odd og heimildarmenn hans með nafni. Oddur á að hafa stuðst við frásögn þeirra Klökku Sámsonar og Glúms Þorgilssonar sem ekki eru kunnir úr öðrum heimildum. Hofmann færði þar og til nokkur orð sem honum þótti bera þess merki að væru misskilningur skrifarans úr gömlu forriti. Skoðanir Hofmanns eru athyglisverðar, en rök hans fyrir svo háum aldri sögunnar eru ekki sannfærandi. Áhrif eru sjáanleg frá fornaldarsögum eins og Örvar-Odds sögu og er sennilegast að telja beri söguna eins og hún er nú til 14. aldar ritverka.

Yngvars sögu víðförla má eiginlega skipta í fernt. Í inngangi sögunnar er sagt frá venslum Yngvars við Svíakonunga; síðan hefst ferð hans austur á bóginn í landaleit, þar sem hann vill eignast eigið ríki, verða konungur. En í tveim síðustu hlutum sögunnar er sagt frá för sonar hans, Sveins, á sömu slóðir, hvernig hann kristnar heiðingja og gengur að eiga Silkisif drottningu eftir að lík föður hans hafði verið fært til kirkju og hann sagður heilagur. Frásagnarhátturinn er raunsær og ekki bregður fyrir þeirri umræðu um sköpun heimsins og skilning á höfuðskepnum sem miðhluti Eiríks sögu víðförla einkennist af.

¹⁴ Sbr. 3. nmgr. hér að framan. Útg. sögunnar Emil Olson (Yngvars saga 1912:lxvii–lxxvii) hélt því fram að sagan væri frá 14. öld.

Augljóst virðist að höfundur sögunnar hefur haft fyrir sér einhverjar landalýsingar, en eftirtektaer verðust er hún fyrir nokkur minni um undur sem vert er að vekja athygli á.

Í Austurvegi siglir Yngvar eftir á einni mikilli. Á þeirri siglingu sjá förnautar hans „sem hálf tungl stæði á jörðunni“. (14) Valdimar, einn félaga hans, fer nóttina eftir að leita þessa staðar. Segir þá sagan:

Hann kom at þar sem upphæð varð fyrir honum, sú er gullslitr var á, ok sá hann hvat því olli, því at þar var allt þakit ormum. En fyrir því at þeir sváfu, þá rétti hann spjótскепти sitt þar til sem einn gullhringr var ok dró hann at sér. Þá vaknaði einn yrmlingr, ok vakti sá þegar aðra hjá sér, unz Jakúlus var vaktr. (14)

Nokkrum dögum síðar kemur Yngvar að borg. Þar var ein virðuleg kona sem ávarpar hann, en Yngvar svarar engu því að

hann vildi freista ef hún kynni fleiri tungur at tala; ok svá reyndiz at hún kunni at tala rómversku, þýversku, dõnsku ok girzku ok margar aðrar er gengu um Austrveg. (15)

Yngvari leikur hug á að vita um upptök ár þeirrar er hann siglir eftir. Jólfrur, þarlendur höfðingi, fræðir hann um það og segir honum að hún féll úr uppsprettu þeirri:

er vér kǫllum Lindibelti. Þaðan fellr ok ǫnnur til Rauðahafs ok er þar mikill svelgr, sá er Gapi er kallaðr. Á milli sjóvar ok árinna er nes þat er Siggeum heitir. Áin fellr skammt, áðr hún fellr af bjargi í Rauðahaf, ok kǫllum vér þar enda heims. En í þessi áinni er þú hefir farit eptir, liggja úti illgerðamenn á stórum skipum ok hafa ǫll skipin hulin reyri svá at menn hyggja þat eyjar. (18)

Ferðir Sveins eru að nokkru leyti endurtekning á för Yngvars, en vert er að benda á frásögn sögunnar á einum stað af viðskiptum Sveins við innfædda:

á ǫðrum degi gengu menn Sveins enn til kaupa við landsmenn, ok keyptuz við um hríð. Þá vildi einn girzkr maðr (ripta) skinnakaup þat, er þeir höfðu nýkeypt. Þá reiddiz heiðinginn ok laust knefa sínum á nasir honum, svá at blóð stǫkk á jörð. Þá brá hinn girzki sverði ok hjó

heiðingjann í tvá hluti. Þá hljópu landsmeðr á burt með miklu ópi ok kalli ok því næst kom saman herr óvígr. (35–36)

Annar heiðingi varpar að liði Sveins eplum tveimur og Sveinn vill ekki bíða hins þriðja og leggur ör á streng:

Orin kom á nef honum. Þá var því líkast at heyra sem þá horn brestr í sundr, ok vatt hann upp við höfðinu, ok sáu þeir at hann hafði fugls nef. (37)

Yngvars sögu lýkur svo að Sveinn sonur Yngvars reisir kirkju sem biskup vígði síðan „guði til dýrðar ok öllum helgum með nafni Yngvars“. (46)

Það fer ekki milli mála að sá sem setti Yngvars sögu saman hefur haft kynni af margvíslegum lærdum fróðleik um lönd og þjóðir. Jakúlus sem hann nefnir er vel þekktur úr Orðsifjum Ísidórs þar sem hann er nefndur hinn fljúgandi ormur, *serpens volans* (*Etymologiae* 1911:xii.4,29). Loðmenni, kýklópar, einfættingar og fuglsnefjungar eru að öllum líkindum fengnir úr ritum sem hafa fjallað um kynþætti Pliniusar, — og sumt af því ættfólki hefur fengið skrifaðar um sig minningargreinar í Hauksbók (1865:6–7; 1896:150–156). En hin minnin: Lýsingin á landsháttum, kaupskapurinn við innfædda sem og tungumálakunnátta koma öll fyrir ritum sem menn hafa talið geyma raunsannar frásagnir.

6

Næst Danmörk er Svíþjóð hin minni, þá er Eyland, þá er Gotland, þá Helsingjaland, þá Vermaland, þá Kvenlönd tvö og eru þau norður frá Bjarmalandi. Af Bjarmalandi ganga lönd óbyggð of norðurætt uns við tekur Grænland. Suður frá Grænlandi er Helluland, þá er Markland, þá er eigi langt til Vínlands hins góða er sumir ætla að gangi af Afrika, og ef svo er, þá er úthaf innfallanda á milli Vínlands og Marklands. Það er sagt að Þorfinnur karlsefni hjoggi húsasnotrutré og færi síðan að leita Vínlands hins góða og kæmi þar er þeir ætluðu það land og náðu eigi að kanna og engum landskostum. Leifur hinn heppni fann fyrstur Vínland, og þá fann hann kaupmenn í hafinu illa stadda og gaf þeim líf með guðs miskunn. Og hann kom kristni á Grænland, og óx þar svo að þar var biskupsstóll settur þar er í Görðum heitir. England og Skotland er ein ey, og er þó sitt hvert konungsríki. Írland er ey mikil. Ísland er og

ey mikil í norður frá Írlandi. Þessi lönd eru öll í þeim hluta heims er Evrópa heitir. (*Alfræði I* 1908:12; *Sturlunga saga. Skýringar og fræði* 1988:54)

Þessi kafli úr heimslýsingu AM 194 8vo sýnir glögg t að ritstjórinn hefur haft vitneskju um lönd í norðri og vestri og lýsing þeirra er tengd að því er virðist við einhvers konar landakort. Með fylgir svo fróðleikur um gæsku Leifs heppna og kristniboð hans á Grænlandi.

Greinilegt er að ritstjórinn hefur þekkt heimildir svipaðar Vínlands sögunum; Ólafur Ormsson, skrifari handritsins sem ætla má að hafi ritstýrt því, dvelst á Narfeyri 1387 (*Alfræði I* 1908:54) og er líklegt að vitneskja um Grænland og Vínland í vestri hafi varðveist á Snæfellsnesi í námunda við Helgafellsklaustur. (S. B. F. Janson 1944:272) Allur inngangur ritstjórans ber því og vitni að hann vill beina augum lesandans frá austri til vesturs áður en lagt er af stað til miðju heimsins, Jórsalaborgar, þar sem menn skyldu leiðrétast. En skyldi hann hafa gert svo af ásettu ráði?

7

Hvers voru menn að leita í vestri? Sú saga sem einna víðtækust áhrif hafði á ferðasögur miðalda og ef til vill einnig siglingar manna var tvímælalaust sjóferðasaga heilags Brandanusar, Brendans. Hún hefur verið talin samin á öndverðum miðöldum og er til í mörgum gerðum og á mörgum tungum. Ein þeirra hefur verið þýdd á norrænt mál og er nú aðeins til í brotum í norsku handriti, NRA 68, frá 13. öld. (*Heilagra manna sögur I* 1877:272–275) Óvíst er hvort sagan hefur nokkurn tíma borist hingað til lands. Sæll Brandanus virðist lítt hafa verið þekktur hér og hans er aðeins getið í einu íslensku kalendar frá miðöldum, AM 249 1 fol (Cormack 1994:38). Sjóferðarsaga hans er á mörkum þess að geta kallast dýrlinga saga; það verða að vísu allmargar jarteinir, undur sem síðar eiga eftir að verða ritklif í slíkum sögum, eins og t.d. þegar þeir förunautar Brendans kveikja undir pottum á eyju nokkurri, tekur eyjan á rás og reynist vera hvalur. (*Heilagra manna sögur I* 1877:274–275) — Förunautar Brendans eta ekki hvalket eins og vesturfaramir grænlenku. — Markmið Brendans er hins vegar ljóst: hann er í landaleit, hann vill finna fyrirheitna landið, dvalarstað hinna, helgu sælu manna — og það var í vestri.

Ekki er að sjá bein tengsl milli Brandanus sögu og íslenskra sagna. Aftur á móti hafa ýmis rit, eins og t.d. verk Rufinusar, *Historia monachorum*, sem

höfundur Brandanus sögu þekkir (G. Orlandi 1992:1063–1064), haft áhrif á íslenska sagnahefð, (*Heilagra manna sögur* II 1877:335–488; Tveitane 1968: 8) — og í íslenskum sögum birtast mörg sömu minnin, t.d. hafgerðingar og skipasmíði. En aðaltilgangur verksins er að sýna fram á að leit ber árangur, fyrirheitna landið finnst í vestri og sagt er frá fundi þess. Þetta minni á Brandanus saga sameiginlegt með íslenskum ferðasögum.¹⁵

8

Vínlands sögur, Grænlandinga saga og Eiríks saga rauða, eru frægastar frásagnir íslenskar um landafundi.¹⁶ Þær hafa verið taldar með Íslendinga sögum og oftast gefnar út með þeim í ritsöfnum. Vafasamt er þó að þar eigi þær heima. Grænlandinga sögu er t.a.m. kippt úr Ólaf sögu Tryggvasonar í Flat-yjarbók. Ólafur Halldórsson segir svo um þá tilvist:

sögunni er skotið inn í Ólafs sögu Tryggvasonar hina mestu í tveimur hlutum. Fyrsti kaþítuli er skrifaður í dálk 222.45.—223.40 á eftir 221. kap. ÓlTr, en 2.—8.kap. í dálk 281.46—288.26 á eftir 261. kap. ÓlTr. Sagan er í þeim hluta handritsins sem Jón prestur Þórðarson skrifaði. Upphaf sögunnar hafa menn talið glatað. (1985:369)

Vegna þessarar varðveislu er vafasamt að telja hana sjálfstætt verk. Með textafræðilegum líkindareikningi er þó unnt að færa að því líkur að einhvern tíma hafi hún verið til sem sjálfstæð saga og þá kennd við Eirík rauða eins og fram kemur í fyrirsögn í handritinu, en eins og sagan er nú verður að fjalla um hana í samhengi við Ólafs sögu Tryggvasonar hina mestu — og síðast en ekki síst setja hana inn í hugmyndafræðilegt samband við þá sögu. Þetta hefur enn ekki verið gert að neinu ráði, svo að ég viti, og þar sem sagan er ekki til sjálfstæð í miðaldahandritum er út í hött að tala um sérstaka byggingu Grænland-

¹⁵ Ég ætla mér ekki að ræða hér um Landnámabækur, en get ekki stillt mig um að rekja hér tvö kristin minni sem koma þar fyrir. Flóki siglir í vestur frá Noregi, á leiðinni sleppir hann hröfn-um líkt og Núi í örkinni dúfum og finnur eyland, Ísland. Þórólfr háseti hans segir við heimkomu Flóka til Noregs að á landinu drjúpi „smjör af hverju strái“ (*ÍF* I 1968:38). Í lengri gerð Örvar-Odds sögu má reyndar sjá sömu minni og í Brandanus sögu, þegar Örvar-Oddur fer að leita Ögmundar Eyþjófsbana í firðinum Skugga á Hellulandi, sjá *FAS* II:247–251, sbr. s.r. 318.

¹⁶ Hér verður ekki tekin afstaða til þeirra bóka og ritgerða sem hafa reynt að meta sanngildi hinna svokölluðu Vínlands sagna. Yfirlit um þau efni má finna í inngangi Ólafs Halldórssonar að Eiríks sögu rauða í *Íslenskum fornritum* IV (1985:341–367; 377–390).

inga sögu, enda þótt bera megi frásagnir hennar saman við Eiríks sögu rauða. Það er og augljóst, eins og Ólafur Halldórsson hefur glögglega sýnt fram á, að munnleg heimild hlýtur að liggja að baki sameiginlegu efni beggja sagnanna. (Ólafur Halldórsson 1985:377–380)

Ég ætla hér ekki að tala um einstök efnisatriði þessara sagna eða rekja efni þeirra eða hugmyndir um lönd í smáatriðum, en þess í stað reifa örfá atriði sem máli skipta. Eiríks saga rauða hefur t.a.m. ekki þá byggingu sem ein-kennir allflestar Íslendinga sögur. Ekki verður vart þar við tvískiptingu frásagnarinnar og ekki skipast hún niður í hefðbundið hefndarmynstur. Sé hún hins vegar borin saman við Yngvars sögu víðförla eru nokkur augljós samkenni sem vert er að benda á: 1) Upphaf þar sem söguhetja á í deilum er leiðir til þess að hún fer á brott: Eiríkur nemur Grænland — Yngvar vill verða konungur; 2) landaleit — og fundur nýs lands: landið er grænt að nafninu til, þó ekki sígrænt eins og Ódáinsakur, — en í báðum sögum er um nýtt landnám (ríki) að ræða; 3) enn frekari landaleit, afkomendur söguhetjunnar Eiríks rauða fara a.m.k. tvívegis í landaleit, — Sveinn sonur Yngvars víðförla vinnur land í Austurvegi eftir að Yngvar hafði snúið þaðan aftur; 4) í sögulok sigrar kristinn siður: Sveinn reisir kirkjur í Austurvegi, — Leifur kristnar Grænlandinga, Guðríður Þorbjarnardóttir verður formóðir biskupa.

Eftirtektarvert er og að nokkur önnur minni og frásagnaratriði eru sameiginleg og má þar nefna: 1) bardaga við innfædda menn sem eru mýrmargir og berjast af hörku; 2) kaupskap við innfædda menn sem verður til þess að einn er veginn og lýstur þá í bardaga; 3) tungumálakunnáttu er áfátt, grænlandskir menn á meginlandi Ameríku ala upp Skrælingabörn og virðast læra ýmislegt af þeim, en í Yngvars sögu má kalla að menn tali tungum; 4) fuglsnefjungur er í Yngvars sögu, einfætingur í Eiríks sögu.

Eiríks saga rauða er varðveitt í Hauksbók og Skálholtsbók. Hauksbók er rituð á fyrsta áratugi 14. aldar, en Skálholtsbók á 15. öld. Forrit þeirra kann því að vera frá 13. öld. Eiríks saga getur því verið eldri en Yngvars saga og sú síðarnefnda hefdi getað þegið sitthvað frá hinni fyrrnefndu. En minnin eru þess edlis að líklegast má telja þau upphafleg í ferðasögum, sögum um landaleit, frásögnum um leitina að fyrirheitna landinu, líku því sem sæll Brendan ætlaði sér að finna, en þó *jörð lifandi manna*, leit sem reyndar er minnst á biblíunni, 4. Mósebók og hljóðar svo í Stjórn I:¹⁷

¹⁷ Stjórn I er talin vera sett saman á öndverðri 14. öld, en líklegast er sá texti unninn upp úr eldri þýðingu á Gamla testamentinu. Sama frásögn er reyndar vel þekkt úr ritgerð Ólafs hvítaskálds Þórðarsonar (d.1258), þar sem hann vitnar í kveðskap eftir Nikulás ábóta, sjá *Grammatiske af-*

Moyse mælti við þá: Farit þér sunnan á landit ok gangit á fjöll upp, ok lítit þaðan yfir landit, hvílíkt þat sé. Lítit þér lýð þann er landit byggvir, hversu styrkr hann er eða hversu fjölmennit landit er, ... Lítit þér vandlega á hversu grösugt landit er eða skógótt. Færit þér oss af jarðar ávöxtum þeim er á landinu eru. Sendimenn Moysi fóru eptir því sem hann bauð þeim ok rannsökuðu landit ok tóku einn vínvið af landinu ok höfðu með sér. Hann var svá mikill at tveir menn báru hann á stöng meðal sín. (*Stjórn* 1862:325)

Þetta má bera saman við Eiríks sögu rauða:

þá létu þeir enu skozku menn á land ok báðu þau hlaupa í suðrátt ok leita landskosta ... Ok er þrír dagar váru liðnir hljópu þau af landi ofan, ok hafði annat þeira í hendi vínber, en annat hveiti sjálfsáit. Sagði Karlsefni at þau þóttusk fundit hafa landskosti góða. (*ÍF* IV:424)

Um leið og Eiríks saga rauða og Yngvars saga víðförla eru hvorartveggja frásagnir um leit að fyrirheitnu landi eru þær veraldleg tilbrigði við reisir til annars heims. Viðmiðunin er sú sama: Paradís þessa heims og annars. Til þess að ná því marki verður að fara yfir háskasamlegar brýr eða berjast við heiðnar þjóðir í austri og vestri. Í leiðslum eru áfangastaðirnir *víti* og *hreinsunar-eldurinn*, í Eiríks sögu víðförla *drekinn eldspúandi*. Í Eiríks sögu rauða heita þessir staðir *Helluland* og *Markland* og það er til marks um kímnigáfu höfundar Eiríks sögu rauða að hann segir að á Hellulandi séu melrakkar margir.

Hér með er ekkert sagt um raunsæi eða sannleiksgildi frásagnar Eiríks sögu rauða eða þáttanna í Ólafs sögu Tryggvasonar hinnar mestu í Flateyjarbók. Markalínan er þar ekki dregin milli hugarsmíðar og hlutveruleika, — eins og landakort þessa tíma reyna frásagnirnar að sætta reynsluheim manna og guðfræðilegan veruleik. Að þessu leyti er landagrein sagnanna frábrugðin lýsingu riddarasagna samtímans, þar sem landamæri ríkja eða staða takmarkast við hugarflug hvers lesanda eða áheyranda. (Sbr. Stevens 1973:149)

handling 1884:117. — Um þessi minni hafa feikn verið skrifuð og sannast sagna hefur fræðimönnum reynst ógerlegt að rekja hvaðan þau séu upphaflega runnin. Mönnum hefur líka láðst að líta á þessi sagnaminni sem tákni fyrir landskosti með beinni eða óbeinni tilvísun til ritningarinnar án þess að hverju sinni væri í þeim frásögnum átt við raunveruleg landgæði eða ákveðna jörð vaxna grænum lauki. Sjá um þetta efni: Halldór Laxness 1969; Eric Wahlgren 1969:19–80. Ólafur Halldórsson 1985:388–390; Bjarni Einarsson 1987:199–201; Magnús Stefánsson 1997:13–28.

Ég skal nú draga saman í örfáum orðum niðurstöður athugana minna. Leiðslur, ferðasögur Eiríks og Yngvars víðförla sem og Vínlands frásagnirnar eru ein og sama bókmenntagrein. Þær leggja allar áherslu á leit að andlegri eða jarðneskri paradís. Í ljósi þessarar kristnu hugmyndafræði verður að túlka þær. Vitnisburðir annarra heimilda eins og Íslendingabókar Ara og Leiðarvísir Ólafs Ormssonar um landagrein eru e.t.v. marktækari um raunverulega landafundi. Þær frásagnir túlka atburði einnig út frá kristnu sjónarhorni. Leiðarvísir er upphaf að leiðsögn um hvernig menn megi leiðréttast með því að sækja heim helga staði og Íslendingabók er kristin útlistun á sögu lands og lýðs. Þessa kristnu hugmyndafræði þarf stöðugt að hafa í huga, án hennar er ekki unnt að skilja þessa texta jarðneskum skilningi.¹⁸

HEIMILDIR

- Gary L. Aho. 1969. Niðrstigningar saga. An Old Norse Version of Christ's Harrowing of Hell. *Scandinavian Studies* 41:150–159.
- Alfræði íslenzk* I–III. 1908–1918. Útg. N. Beckman og Kr. Kålund. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København.
- Bibllan*. Heilög ritning. Ný útgáfa. 1981. Hið íslenska Biblufélag, Reykjavík.
- Bjarni Einarsson. 1987. Essayistinn Halldór Laxness. *Mælt mál og forn fræði*:194–205. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Margaret Cormack. 1994. *The Saints in Iceland. Their Veneration from the Conversion to 1400*. Société des Bollandistes, Bruxelles.
- Ernst Robert Curtius. 1965. *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Francke Verlag, Bern.
- Peter Dinzelbacher. 1981. *Vision und Visionsliteratur im Mittelalter*. Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Duggals leiðsla*. 1983. Útg. Peter Cahill. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Evelyn Edson. 1997. *Mapping Time and Space. How Medieval Mapmakers Viewed Their World*. The British Library, London.
- Egils saga Skallagrímssonar. 1894. Útg. Finnur Jónsson. *Altnordische Saga-Bibliothek* 3. Max Niemeyer, Halle.
- Egils saga Skallagrímssonar. 1933. *Íslenzk fornrit* (ÍF) II. Útg. Sigurður Nordal. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Egils saga*. 1992. Útg. Bergljót S. Kristjánsdóttir og Svanhildur Óskarsdóttir. Mál og menning, Reykjavík.

¹⁸ Þegar ég var að ganga frá þessum fyrirlestri til prentunar barst mér í hendur grein eftir Theodore M. Andersson, *Exoticism in Early Iceland*, sem birtist í minningarriti um Gerd Wolfgang Weber. *International Scandinavian and Medieval Studies* (Trieste 2000:19–28) þar sem drepð er á nokkur þau frásagnaratriði sem hér hafa verið til umfjöllunar. Ég hef ekki getað tekið tillit til rannsókna Anderssons.

- Eiríks saga rauða. Texti Skálholtsbókar AM 557 4to. Viðauki við *Íslenzk fornrit IV*. 1985. Útg. Ólafur Halldórsson. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Eiríks saga víðförla. 1983. Útg. Helle Jensen. *Editiones Arnarnagænaræ*. Series B. 29. København.
- Elucidarius in Old Norse Translation*. 1989. Útg. Evelyn Scherabon Firchow & Kaaren Grimstad. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1920–1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* (2. udg.) I–III. G. E. C. Gad, København.
- Fornaldar sögur Nordrlanda (FAS)*. I–III. 1829–1830. Útg. C.C. Rafn. Kaupmanna-höfn.
- Fulvio Ferrari. 1995 (ritstj.). *Viaggi e viaggiatori nelle letterature scandinave medievali e moderne*. Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche, Trento.
- Den tredje og fjerde Grammatiske afhandling i Snorres Edda*. 1884. Útg. Björn M. Ólsen. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København.
- Halldór Laxness. 1969. *Vínlandspúnkar*. Helgafell, Reykjavík.
- Joseph C. Harris. 1972. Genre and Narrative Structure in Some Íslendinga þættir. *Scandinavian Studies* 44:1–27.
- Hauksbók*. 1892–1896. Útg. Eiríkur Jónsson og Finnur Jónsson. København.
- Nokkur blöð úr Hauksbók ...* 1865. Útg. Jón Þorkelsson. Reykjavík.
- Heilagra manna sögur I–II*. 1877. Útg. C. R. Unger. Christiania.
- Hermann Pálsson. 1962. Athugasemd um Höfuðlausn. *Íslenzk tunga* 3:70–71.
- Dietrich Hofmann. 1981. Die Yngvars saga víðförla und Oddr munkr inn fröði. *Specvlum norroenvm*:188–222. Ritstj. Ursula Dronke, Guðrún P. Helgadóttir, Gerd Wolfgang Weber & Hans Bekker-Nielsen. Odense University Press, Odense.
- Dietrich Hofmann. 1984. Zu Oddr Snorrasons Yngvars saga víðförla. *skandinavistik* 14:106–108.
- Isidór frá Sevilla. *Etymologiae sive origines I–II*. 1911. Útg. W.M. Lindsay. Oxford University Press, Oxford.
- Íslendingabók. Landnámabók. *Íslenzk fornrit I*. 1968. Útg. Jakob Benediktsson. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Sven B. F. Jansson. 1944. *Sagorna om Vinland*. Håkan Ohlssons boktryckeri, Lund.
- Helle Jensen. 1985. Eiríks saga víðförla. Appendix 3. *The Sixth International Saga Conference*. Workshop Papers I:499–512. København.
- Susanne Kramarz-Bein. 1995. Von der „Bildungs-Reise in die Welt hinaus.“ Über einen Topos in der altnordischen Saga-Literatur. *Viaggi e viaggiatori*:137–167.
- Magnús Már Lárusson. 1955. Um Niðurstigningsarsögu. *Skírnir* 129:159–168.
- Magnús Stefánsson. 1997. Vínland eller Vinland. *Festskrift til Historisk institutt 40-års jubileum*:13–28. Ritstj. Geir Atle Ersland, Edgar Hovland & Ståle Dyrvik. Historisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen.
- G. Orlandi. 1992. Navigatio sancti Brendani. *Lexikon des Mittelalters VI*:1063–1066. Artemis & Winkler, München.
- Ólafur Halldórsson. 1985. Formáli. *Íslenzk fornrit IV* (Viðauki):333–399.
- Gerhard E. Sollbach. 1987 (útg.). *St. Brandans wundersame Seefahrt*. Insel Verlag, Frankfurt.
- Margaret Clunies Ross. 1987. *Skáldskaparmál*. Odense University Press, Odense.
- Herrad Spilling. 1975. Die Visio Tnugdali. *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung* 21. Arbo-Gesellschaft, München.

- Sigurður Nordal. 1920. *Snorri Sturluson*. Þór. B. Þorláksson, Reykjavík.
- John Stevens. 1973. *Medieval Romance*. Hutchinson, London.
- Stjórn*. 1862. Útg. C. R. Unger. Christiania.
- Sturlunga saga I–II. Skýringar og fræði*. 1988. Útg. Bergljót Kristjánsdóttir, Bragi Halldórsson, Gísli Sigurðsson, Guðrún Ása Grímsdóttir, Guðrún Ingólfsdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson (ritstj.). Svart á hvítu, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1978. Bezta var kvæðit fram flutt. *Steffánsfærsla fengin Stefáni Karlssyni fimmtugum*:68–69. Menningar- og minningarsjóður Mette Magnússon, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1993. Trúarbókmenntir í lausu máli á síðmiðöld. *Íslensk bókmennta-saga II*:247–282. Ritstj. Vésteinn Ólason. Mál og menning, Reykjavík.
- Mattias Tveitane. 1965 (útg.). *En norrøn versjon av Visio Pauli*. Norwegian Universities Press, Bergen.
- Mattias Tveitane. 1968. *Den lærde stil*. Norwegian Universities Press, Bergen.
- Jan de Vries. 1964–1967. *Altnordische Literaturgeschichte I–II*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Erik Wahlgren. 1969. Fact and Fancy in the Vinland Sagas. *Old Norse Literature and Mythology. A symposium*:19–80. Ritstj. Edgar C. Polomé. University of Texas Press, Austin.
- Yngvars saga víðförla*. 1912. Útg. Emil Olson. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København.
- Yngvars saga víðförla*. 1950. *Fornaldar sögur Norðurlanda II*:423–459. Útg. Guðni Jónsson. Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík.

SUMMARY

This article attempts to locate the Vinland sagas within the saga world of the Middle Ages. Well-known Icelandic and foreign travel descriptions — such as the voyage of St Brendan (*Brandanus saga*), *Eiríks saga víðförla*, *Yngvars saga víðförla* and *Duggals leiðsla* — are compared with *Eiríks saga rauða*, and reasons are giving for including that saga in the same genre. *Eiríks saga* must then be interpreted in the same manner as medieval maps, in which the difference between the real and the imaginary is not always discernible. It is shown how the religious theme of Paradise is skilfully used in the account of Vinland, and how the names *Markland* and *Helluland* can be seen as variations of well known descriptions in visionary literature of the dwelling places of men who were regarded as not exceedingly good (*summi boni*).

Sverrir Tómasson
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
 Árnagarði við Sudurgötu
 101 Reykjavík
 sverrirt@am.hi.is

LIST OG TVÍSÆI Í SNORRA EDDU¹

I

SNORRA EDDA er sem kunnugt er meðal helstu heimilda okkar um trúarbrögð Norðurlandabúa fyrir kristnitöku en einnig um íslenska — og að nokkru leyti norska — skáldskaparhefð frá því fyrir ritöld. Merking mikilvægra kafla í verkinu er óljós og umdeild. Menn deila einnig um hvernig verkið hafi upphaflega verið saman sett, hvað hafi staðið í því. Hér er ætlunin að kanna hvort athugun á rithætti eða öllu heldur ritháttum verksins geti skerpt skilning á ýmsum álitamálum um merkingu þess.

Fyrir á tímum álitu fræðimenn að Snorri hefði verið lítt kristinn og jafnvel trúað á heiðin goð. Þessa viðhorfs gætti einkum á níttjándu öld, og enn hélt Hans Kuhn því reyndar fram 1942 að Snorri hefði ekki aðeins trúað á tilvist hinna mannlegu ása, sem komu frá Asíu til Svíþjóðar, heldur einnig guðanna sem þeir dýrkuðu og sögðu Gylfa frá.² Margir eldri fræðimenn töldu því að allt sem bæri keim af miðaldaguðfræði og lærdómi, svo sem formálinn og ýmsar klausur í Gylfaginningu og Skáldskaparmálum, væru viðbætur. Einnig varð sá munur sem er á upphafi Ynglinga sögu og formála Snorra Eddu tilefni til þeirrar ályktunar að Snorri hefði samið upphaf Ynglinga sögu, sem samræmdest hugmyndum um hinn þjóðlega og sjálfstæða snilling, en ekki formálan, sem talinn var einkennast af sundurleitum háflærðum hugmyndum og

¹ Grein þessi varð til í nokkrum áföngum. Fyrst flutti ég erindi með heitinu „Snorra Edda som litterært verk“ á málstofu við Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Óslóarháskóla, 20. mars 1998. Á grundvelli þess samdi ég mjög breytan fyrirlestur „Fantasy and Irony in Snorra Edda“ og flutti við háskólana í Basel 29. október og í Erlangen 6. nóvember 1998. Þessi fyrirlestur var svo enn umsamin og þýddur til flutnings sem Sigurðar Nordals fyrirlestur á vegum Stofnunar Sigurðar Nordals í Norræna húsinu 14. sept. 1999. Viðaukar við það erindi eru hér allmiklir, en einnig hefur ýmsu verið breytt í framsetningu með tilliti til annars birtingarforms. Stuðst er við útgáfu Finns Jónssonar, *Edda Snorra Sturlusonar* (Kaupmannahöfn 1931).

² Sbr. „Das nordgermanische Heidentum in den ersten christlichen Jahrhunderten,“ *Zeitschrift für deutsches Altertum* 79 (1942), 132–66; endurpr. *Kleine Schriften* 2 (Berlin 1971), 296–326.

vera síðari tíma samsuða. Andreas Heusler ræðir málið rækilega í „Die gelehrte Uhrgeschichte im altisländischen Schrifttum“.³ Niðurstaða hans er að formálinn sé „Machwerk“ sem „geraume Zeit nach Snorris Tode und gewiß nicht von einem persönlichen Schüler Snorris geschrieben wurde“ (106). Hann telur þó að einhver formáli hljóti að hafa verið fyrir Gylfaginningu og að eitthvað kunnir að vera eftir af honum í hinum varðveittu gerðum (106–107). Um mismun Ynglinga sögu og formálans segir Heusler:

In der Y(nglinga) s(aga) spricht ein innerlich gebildeter Isländer, der von fremdem Wissen nur wenig braucht, dieses Wenige aus keinem Buche unmittelbar abschreibt, es korrekt (nach den Maßstäben seiner Zeit) und wohlbesonnen verwendet und es mit sicherem Stilgefühl der vaterländischen Überlieferung ein- und unterordnet. Der Schreiber des Formáli prunkt mit oberflächlich aufgerafftem Buchwissen und mit fremdsprachigen Namen, die er zum Teil aus der Handschrift kopiert, seinen Mißverständnissen hält seine Willkür die Waage, aus Heimischem und Fremdem schafft er ein buntscheckiges Bild (105).

Þótt Heusler færi ýmis rök fyrir niðurstöðu sinni, er ljóst að meginforsendan er fyrirfram mótuð hugmynd hans (eða hugsjón) um menningu íslenska þjóðveldisins og hugmyndaheim Snorra, og þess vegna fer röksemdafærsla hans einatt í hring. Í bók sinni um Snorra Sturluson, sem birtist árið 1920, tekur Sigurður Nordal aðra afstöðu, og gerir þar ráð fyrir að formálinn sé hluti verksins. Hann vissi vel að ýmsar af hugmyndum formálans voru mótuð mynt á miðöldum og gerði sér fulla grein fyrir því að Snorri hlaut að vera mótaður af kristnum hugmyndaheimi, en taldi þó að Snorri hefði verið óháður fordómum klerkastéttarinnar og unnið á mjög sjálfstæðan hátt úr efnivið þeim sem hann hafði milli handa. Um afstöðu Gylfaginningar til eldri heimilda hefur Sigurður skáldlega líkingu:

Þannig verður þá að líta yfir Gylfaginningu eins og að líta yfir gamlan bæ, þar sem búið hefur verið og bygt í 10 aldir. Af sumum elztu húsunum standa ekki nema rústir einar, turn eða gafl, sem veggflétta og mosi vefjast um. Sumsstaðar hefur hið forna haldið sér og við það verið bætt, þar ægir saman gömlu og nýju, ýmsum byggingarstílum, við-

³ *Kleine Schriften 2* (Berlin 1969, frumpr. í *Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, 1908, Abh. Nr. 3), 80–161, sjá einkum 95–108.

aukum og flúri. Og sum húsin eru öll nýleg, og stinga stundum dálítið í stúf við eldri byggingarnar.⁴

Þótt Sigurður Nordal sé engan veginn laus við rómantískar eða þjóðerniskenndar hugmyndir um sjálfstæði Snorra og frumleika verka hans er rit hans stórt skref í átt til nútímans og heldur enn gildi sínu.

Eugen Mogk birti ritgerð um Snorra Eddu árið 1923 og telur þar, eins og Sigurður Nordal, að Snorri hafi farið mjög frjálsglega með heimildir sínar, búið til orsakatengsl og skapað nýtt efni. Hann gerir mun minna úr heimildargildi Snorra Eddu en fyrri fræðimenn og telur að ekki sé hægt að nota framsetningu Snorra til að túlka eldri heimildir. Mogk lítur á frásagnir Snorra af goðum í Eddu og Ynglinga sögu sem hluta af bókmenntaþróun þrettánda aldar, nýja bókmenntagein.⁵

Áður var vikið að afturhvarfi Kuhns til fyrri viðhorfa, en árið 1950 birti Walter Baetke ritgerð um goðafræði Snorra Eddu sem að maklegleikum hefur haft mikil áhrif.⁶ Hann leggur áherslu á að goðafræðin í Gylfaginningu hafi tilgang í sjálfri sér en sé ekki eingöngu tekin saman til að þjóna skáldskaparfræðinni. Hann hafnar því með öllu að Snorri hafi lagt nokkurn trúnað á goðsögurnar og tekur undir þá skoðun að í formálanum sé að finna heimspekilega og guðfræðilega skýringu goðsagnanna, sem sé þá að þær séu sprottnar af því sem kalla mætti „náttúruleg trúarbrögð“.⁷ Eins og hann bendir á, og raunar var að miklu leyti komið fram áður, m.a. hjá Heusler, er hægt að finna flestar hugmyndir formálans í erlendum ritum. Á síðustu áratugum má heita að hliðstæður hafi verið fundnar við hvaðeina, og gera fræðimenn þá oft ráð fyrir að Snorri hafi verið mjög lærður og nákominn hugmyndaheimi guðfræðinga og heimspeklinga á meginlandinu, en dá hann fyrir fordómaleysið og hve snjall hann sé að fela lærdóm sinn.⁸ Þessu viðhorfi hefur Klaus von See andæft af

⁴ Sigurður Nordal, *Snorri Sturluson* (Reykjavík 1920), 124.

⁵ Sjá *Novellistische Darstellung mythologischer Stoffe Snorris und seiner Schule*. FF Communications 51 (Helsinki 1923); og *Zur Bewertung der Snorra-Edda als religionsgeschichtliche und mythologische Quelle des nordgermanischen Heidentums*. Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Kl. 84:2. Leipzig 1932.

⁶ *Die Götterlehre der Snorra-Edda*. Berichte über die Verhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Kl. 97:3 (Berlin 1950).

⁷ Sjá t.d. 49 o. áfr.

⁸ Sjá einkum Ursula og Peter Dronke, „The Prologue of the Prose Edda: Explorations of a Latin Background.“ *Sjötú ritgerðir helgadar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977* (Reykjavík 1977), 153–176, Gerd Wolfgang Weber, „Edda, Jüngere.“ *Reallexikon der Germanischen*

hörku í riti sem birtist 1988. Hann telur að formálinn geti ekki verið eftir Snorra vegna þess að greinilegar mótsagnir séu milli hugmynda formálans og ýmissa hugmynda í Gylfaginningu. Án þess að halda því fram að Snorri hafi verið heiðinn, snýr hann að vissu leyti aftur til fyrri aðferðar, þar sem reynt var að hreinsa Snorra Eddu af kristilegri hugsun og rýma út ósamkvæmni úr verkinu. Hann kemst því að svipuðum niðurstöðum og Heusler, þótt viðhorf hans til hins germanska arfs séu mjög ólík viðhorfum Heuslers og hinna eldri fræðimanna. Hér er ekki svigrúm til að andmæla röksemdum von See fyrir því að formálinn sé ekki hluti af því verki sem eigna megir Snorra, enda hafa aðrir gert það.⁹ Meginatriði er það auðvitað að formálinn er varðveittur í öllum gerðum, þótt ekki sé hann alls staðar jafnlangur. Einnig hefur verið sýnt fram á margvíslegan skyldleika milli orðaforða formálans og Gylfaginningar.¹⁰ En spurningin er einnig hvort það sem von See og fleirum virðist vera ósamræmi milli formálans og Gylfaginningar sé það í raun og veru.¹¹ Þótt hér sé ekki fallist á niðurstöður von See um formálann er rit hans merkilegt framlag til umræðunnar um samband innlands arfs og kristins lærdóms í íslenskum ritum, ekki síst Snorra Eddu og Heimskringlu.

Baetke gengur ekki svo langt í túlkun sinni á Snorra Eddu að halda því beinlínis fram að í rammafrásögn Gylfaginningar sé litið á guðina sem illa

Altertumskunde 6 (Berlin, New York 1986), 394–412, og Margaret Clunies Ross, *Skáldskaparmál. Snorri Sturluson's ars poetica and medieval theories of language* (Odense 1987).

⁹ Klaus von See, *Mythos und Theologie im skandinavischen Hochmittelalter. Skandinavistische Arbeiten* 8 (Heidelberg 1988), 18–30. Andstæðri skoðun um formálann er t.d. haldið fram hjá Ulrike Strerath-Bolz, 1991. *Kontinuität statt Konfrontation. Der Prolog der Snorra Edda und die europäische Gelehrsamkeit des Mittelalters*. Frankfurt (Texte und Untersuchungen zur Skandinavistik, 27). Rækilega almenna rökræðu við von See og andstæðar skoðanir er að finna hjá Gerd Wolfgang Weber, „Snorri Sturlusons Verhältnis zu seinen Quellen und sein Mythos-Begriff“, *Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages*, ritstj. Alois Wolf (Tübingen 1993), 193–244; endurpr. Gerd Wolfgang Weber, *Mythos und Geschichte. Essays zur Geschichtsmythologie Skandinaviens in Mittelalter und Neuzeit* (Trieste 2001), 43–82. Önnur framlög til þessarar deilur eru m.a. Lars Lönnroth, ritd. um Mythos und Theologie í *Skandinavistik* 20 (1990), 43–47, Klaus von See, „Zum Prolog der Snorra Edda“, *Skandinavistik* 20 (1990), 111–126, og „Snorris Konzeption einer nordischen Sonderkultur“, *Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages*, 141–177, um formála Snorra Eddu sjá einkum, 141–146.

¹⁰ Anne Holtsmark, *Studier i Snorres mytologi*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist. Filos. Klasse, Ny Serie 4 (Oslo 1964), 6–8.

¹¹ Athyglisverð er umræða Edith Marold um þetta efni í greininni „Der Dialog in Snorris Gylfaginning“, *Snorri Sturluson. Beiträge zu Werk und Rezeption*, ritstj. Hans Fix (Berlin, New York 1998), 131–180, sjá einkum 147–161. Eins og fleiri fræðimenn gengur hún þó mjög langt í að ætlast til að Snorri sé alltaf sjálfum sér samkvæmur.

anda (Daemonen). Í rannsókn sem birtist árið 1964 stígur Anne Holtmark því skrefi lengra þegar hún fullyrðir að Snorri hafi litið á æsina, sem tóku á móti Gylfa sem illa anda, Óðin sem andskotann sjálfan.¹² Gerd W. Weber tók síðan upp þessa skoðun og rökstuddi frekar með vísun í ágústínska guðfræði.¹³ Efa-laust mundi heilagur Ágústínus og lærisveinar hans, sem voru ótal margir á miðöldum, hafa skilið frásögn Snorra svo að Gylfaginning sé ekki annað en blekkingar djöfulsins. En hafði Snorri sama skilning? Ástæða er til að draga það í efa.

Hér verður ekki hægt að takast á við öll þau sjónarmið og rök sem fram hafa komið um túlkun Snorra Eddu. Ætlunin er einkum að ræða um hvernig verkið er í raun samsett úr ólíkum bókmenntategundum sem taka verður tillit til við túlkun þess, og enn fremur um það hvernig höfundur beitir tvísæi eða íróníu í framsetningu efnisins. Efnið sem um er fjallað hefur fangað hugi fræðimanna svo mjög að þeir hafa minna hirt um framsetningu þess, ekki gefið því nægan gaum að textinn breytir um eðli eftir því hvaða háttur eða bókmenntategund er ríkjandi. Þessi eðlismunur ólíkra staða í verkinu gæti verið skýring á ýmiss konar ósamkvæmni sem menn hafa þóst sjá þar. Ísmeygileg írónía höfundar eykur líka á vanda ritskýrandans. Af þessum sjónarhóli verður tekin afstaða til ýmissa álitamála, en fyrst verður að fjalla nokkuð um varðveislu verksins og um Snorra sjálfan.

II

Af Snorra Eddu eru varðveittar fjórar gerðir frá miðöldum, þótt handritið sem geymir eina þeirra sé að vísu lítið eitt yngra. Ekki er sama efni í öllum þessum gerðum, og það sem sameiginlegt er, er heldur ekki alls staðar skráð í sömu röð. Uppsala bók hefur oft verið talin elst, tímasett um 1300 eða skömmu síðar. Þar segir:

Bók þessi heitir Edda. Hana hefir saman setta Snorri Sturlu son eptir þeim hætti sem hér er skipat. Er fyrst frá Ásum ok Ými. Þar næst

¹² *Studier i Snorres mytologi*, 22–26.

¹³ Gerd Wolfgang Weber, „*Síðaskipti*. Das religionsgeschichtliche Modell Snorri Sturlusons in Edda und Heimskringla“, *Sagnaskemmtun. Studies in Honour of Hermann Pálsson on his 65th birthday, 26th May 1986*, ritstj. Rudolf Simek, Jónas Kristjánsson, Hans Bekker-Nielsen (Wien, Köln, Graz 1986), 309–329; endurpr. *Mythos und Geschichte*, 83–97. Sjá einnig Weber 1993.

Skáldskapar mál ok heiti margra hluta. Síðast Háttatal, er Snorri hefir ort um Hákon konung ok Skúla hertuga.¹⁴

Texti Uppsalabókar er þó í ýmsu frábrugðinn texta annarra meginhandrita verksins, Konungsbókar, sem oft er talin viðlíka gömul og Uppsalabók, Ormsbókar, sem er nokkru yngri, og Trektarbókar, sem er frá 16. öld en talin eftirrit handrits frá 13. öld.¹⁵ Hvert þessara handrita, að undanskilinni Trektarbók, hefur ýmislegt sérefni sem venja er að telja viðauka.

En hvernig er hægt að vita hvað Snorri skrifaði í raun og veru, eða lét skrifa? Er hægt að komast svo nálægt texta hans að unnt sé að gera sér mynd af höfundi textans og hugmyndaheimi hans? Þeir sem skrifuðu þessar miðaldagerðir verksins — svo að ekki sé minnst á aðrar sem skrifaðar voru eftir síðaskipti — hafa hver á sinn hátt tekið textann í sundur og sett hann saman á nýjan leik; þannig hefur hver búið til sína eigin Eddu með því að sleppa úr forritum, bæta við þau og breyta orðalagi eða röð.¹⁶ Hver einstök gerð er vissulega rannsóknar virði sem tjáning á áhugamálum ritstjóranna og öld þeirra. En áhugi fræðimanna hefur löngum beinst að þeim texta sem þeir telja að Snorri hafi látið eftir sig og hvernig hann hafi verið orðaður. Menn eru nokkuð sammála um að Snorri hafi samið Gylfaginningu, Skáldskaparmál og Háttatal, eins og lýst er í inngangsorðum Uppsalabókar, og að orðalagið sé oft best varðveitt í Konungsbók, sem skrifuð var á fyrri helmingi 14. aldar, en þó sé textinn stundum betri í öðrum handritum. Flestir telja einnig að formálinn sé frá Snorra kominn. Frumgerð Snorra Eddu er þó eilíflega glötuð, og það er ekki einu sinni víst að hægt sé að tala um eina frumgerð, því að Snorri kann að hafa látið frá sér fleiri gerðir en eina. Ef við viljum rannsaka verk hans verður sú rannsókn að miðast við endurgerðan texta.

Hér verður miðað við þá endurgerð Snorra Eddu sem af flestum er talin komast næst verki Snorra og sett er saman af formála, Gylfaginningu, Skáldskaparmálum og Háttatali. En lesandi rekur sig fljótt á að jafnvel þessi gerð er

¹⁴ *Snorre Sturlassons Edda. Uppsala-handskriften DG 11* (Uppsala 1977), 1.

¹⁵ Í meginútgáfum Snorra Eddu og ljósprentunum helstu handrita er rækilega um þau fjallað. Stutt greinargerð um handritin og aldur þeirra er hjá Sverri Tómassyni, „Nýsköpun eða endurtekning? Íslensk skáldmennt og Snorra Edda fram til 1609,“ *Gudamjóður og arnarleir. Safn ritgerða um eddulist*, ritstj. Sverrir Tómasson (Reykjavík 1996), 1–64, sjá einkum 2–9; sjá einnig Hubert Seelow, „Zur handschriftlichen Überlieferung der Werke Snorri Sturlusons,“ *Snorri Sturluson. Beiträge zu Werk und Rezeption*, 246–254.

¹⁶ Sjá Thomas Krömmelbein, „Creative Compilers. Observations on the Manuscript Tradition of Snorri's Edda,“ *Snorrastefna*, ritstj. Úlfar Bragason (Reykjavík 1992), 113–129.

harla sundurleit, og mikilvægur hluti hennar eru textar sem hljóta að hafa fengið form fyrir daga Snorra, jafnvel löngu fyrr: tilvitnanir til eddukvæða í Gylfaginningu og dróttkvæðu vísumnar sem eru viðfangsefni og dæmi í Skáldskaparmálum. Hugsanlegt er líka að einhverjar af goðsögnum, sem sagðar eru í lausu máli í báðum þessum þáttum, hafi gengið í munnmælum fyrir daga Snorra í svipuðu formi, þótt aðrar hafi hann samið eftir skáldskap og kenningum.¹⁷

Annað vandamál er að þrír meginbálkar verksins eru svo ólíkir bæði að efni og formi að það getur virst hæpið að líta á þá sem hluta af einu 'verki' sem beri vitni um sjálfri sér samkvæma ætlun og framkvæmd eins höfundar, jafnvel þótt mark sé tekið á þeim orðum Uppsala Eddu að Snorri hafi sett þá alla saman í eina bók. Lausn þess vanda er að líta á meginbálkana þrjá, ásamt formálanum, sem kennslubók sem ætlað sé að miðla lesendum ákveðinni hefð eða fræðum og binda fræðin um leið í ritað mál að dæmi þeirra sem sömdu kennslubækur handa klerkum. Markmið þessarar viðleitni hlýtur að hafa verið að virkja hefðina, styrkja hana eða lífga við, enda segir berum orðum í 8. kapitula Skáldskaparmála:

En þetta er nú at segja ungum skáldum, þeim er girnask at nema mál skáldskapar ok heyja sér orðfjölda með fornum heitum, eða girnask þeir at kunna skilja þat, er hulit er kveðit, þá skili hann þessa bók til fróðleiks ok skemmtunar ... (*Edda Snorra Sturlusonar*, 86; stafsetning er hér og í öðrum tilvitnunum samræmd að hætti *Íslenzkra fornrita*).

Auðvitað er líklegt að höfundur hafi haft fleiri lesendur eða áheyrendur í huga en ung skáld þótt ekki sé það tekið fram.

Alkunna er að Snorri hafði snilldartök á frásagnarlistinni, og það er vert að gefa því gaum hvernig hann beitir frásagnarlist til að ná fræðandi markmiðum kennslubókarinnar og hvernig frásagnarlist Eddu, einkum í rammafrásögnum Gylfaginningar og Skáldskaparmála, getur skerpt skilning okkar á hugmyndum hans.

Venja er að líta á Snorra sem sagnaritara, eiginlega sagnfræðing, þótt það merki annað en það mundi merkja nú á dögum. Ríkar ástæður eru til telja að

¹⁷ Flestir fræðimenn telja að hinn goðfræðilegi fróðleikur hafi nær eingöngu varðveist í bundnu máli, og er meginröksemdin sú að goðsögur í lausu máli hafi ekki varðveist annars staðar en hjá Snorra. Þetta er þó í sjálfu sér ósennilegt, enda nægar skýringar á því að menn hafi ekki tekið upp á því að skrásetja goðsagnir fyrir daga hans þótt Snorri fyndi af hugviti sínu aðferð til að festa þær á bókfell með slíkum fyrirvörum að ekki þurfti að vekja hneykslun.

hann hafi samið Heimskringlu, og Snorra Eddu má einnig sjá fyrst og fremst sem sögulegt verk, þ.e. verk sem reynir að bregða upp mynd af fortíðinni til að skilja arfleifð hennar í samtímanum. Það er í fullu samræmi við lærdómshefðir miðalda að semja athugasemdir eða skýringar við forna texta og setja fram reglur um hvernig eigi að setja nýja saman, eins og gert er í Skáldskaparmálum og Háttatali, en verkið í heild hvílir á sögulegum grunni, því að trúarbrögðin tilheyra fortíðinni, og skáldskapurinn á þar líka rætur sínar þótt hann hafi lifað fram á daga Snorra. Hvort tveggja er sett í sögulegt samhengi í formálanum. Óhætt er líka að gera ráð fyrir að áhuginn á því að varðveita hefðbundnar aðferðir til að setja saman skáldskap spretti af almennum áhuga á menningu fortíðarinnar, á sögunni.¹⁸

Efniviðinn sem Snorri hafði áhuga á, þegar hann var að semja Eddu, getum við skilgreint sem *hefð*, eða með hans eigin orðum sem *forn fræði*. Við þekkjum þessi fræði einnig úr öðrum heimildum, svo sem eddukvæðum eða fornum hirðkvæðum sem vitnað er til í Heimskringlu og fleiri verkum auk Eddu sjálfrar. Hin fornu fræði birtast líka í kenningum, í þulum, fornaldarsögum og víðar. Sumt af því sem Snorri segir okkur frá fær staðfestingu í erlendum ritum, svo sem Danasögu Saxa, á myndum höggnum í steina eða skornum í tré, rúnaristum o.s.fr. Vafalaust hefur Snorri einatt beitt eigin ímyndunarafla eða ályktunargáfu til að tengja saman og fylla í eyður, en hann hefur heldur ekki sagt frá öllum fræðum sem hann kundi eða þekkti til.

Snorri Sturluson var kristinn maður og hafði numið bókleg fræði. Deilt er um hve mikil þekking hans á latínu og latínubókum hafi verið, en hún þarf ekki að hafa verið ýkja mikil. Við vitum ekki hvort eða að hve miklu leyti hann hafði tileinkað sér með eigin lestri ýmsar hugmyndir, sem hann hefur sameiginlegar með bóklæðum samtíðarmönnum sínum, en margt hefur verið auðnumið af máli annarra. Mikilvæg fræðslurit eins og *Elucidarius* voru til í íslenskum þýðingum, og í ræðum kirkjunnar manna, óskráðum og skráðum, var mikinn fróðleik að finna. Anthony Faulkes hefur vegið og metið röksemd-

¹⁸ Á þetta hafa ýmsir bent, t.d. Anne Holtmark sem segir (1964, 13), „Snorre har som bekjent ikke skrevet bare mytologi; han var historiker, hans innstilling til mytene er også historisk, idet han vil gi dem en forankring i fortidig virkelighet“. Anthony Faulkes kveður enn fastar að orði þegar hann segir („The Sources of Skáldskaparmál: Snorri's Intellectual Background,“ *Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages*, 76): „He is neither a theologian nor a mythologer, but a historian in all his writings“. Hægt er að taka undir það með Marold (1998, 131), að trúarbragðasagan og guðfræðin séu vissulega í þjónustu skáldskaparfræðinnar, en allt er þó bersýnilega sprottið af hinum sögulega áhuga, er sögulegt í viðum skilningi orðsins.

ir um þetta, og niðurstaða hans er að Snorri hafi ekki kunnað mikið í latínu, kunnátta hans hafi náð til undirstöðuatriða einna og hann hafi ekki lesið rit á latínu.¹⁹ Hvað sem því líður gerði Snorri í Eddu skipulega grein fyrir heiðinni goðafræði án þess að fordæma hana, og með því sýndi hann meira umburðarlyndi gagnvart heiðnum hugmyndum og meiri áhuga á menningu heiðinna forfeðra en aðrir rithöfundar á þessum tíma.

Snorri setur skáldskaparfræði sína fram án þess að styðjast við fræðiheiti klassískrar, grísk-rómverskrar mælskufræði og skáldskaparfræði, og sýnir þannig einstakt sjálfstæði gagnvart þeim lærdómsverkum um hliðstæð efni sem hann þekkti eða vissi að voru til. Peter og Ursula Dronke og Margaret Clunies Ross, hafa reynt að færa rök að því að hugmyndir Snorra um heiðna guði og um skáldskaparfræði sýni þekkingu á heimspeki og málspeki, þar á meðal ritum eða amk. hugmyndum nokkurra framsæknustu guðfræðinga og heimspekinga tólftu aldar.²⁰ Þetta er auðvitað ekki hægt að útiloka eða af-sanna, einkum ef miðað er við hugmyndir en ekki rit, en skyldi ekki vera hægt að finna einfaldari eða sennilegri skýringar? Þótt ekki sé tekið undir með þeim fræðimönnum sem telja að formálinn sé viðauki og alls ekki eftir Snorra, þá er full ástæða til að efast um að Snorri hafi verið lærður guðfræðingur og verk hans mótuð af guðfræðilegri hugsun. Ef svo hefði verið, er torskilið hvers vegna hann hefði lagt svo mikið kapp á að dylja lærdóminn. Miklu líklegra er að slíkur lærdómsmaður hefði sagt berum orðum að hinar fornu goðsögur væru dæmisögur sem skilja ætti óeiginlegum skilningi og hefði stráð um sig tilvitnunum í Heilaga ritningu, í kirkjuféður og önnur latínurit. Líklegt er einnig að hann hefði stundum slett latínu og sýnt áhrif frá latneskri setningaskipan. Ekkert af þessu er að finna hjá Snorra.²¹ Samt er engin ástæða til að ætla annað en hann hafi verið kristinn vel, kunnað undirstöðuatriði latínu og þekkt til þeirra hugmynda sem kirkjan og lærðir Íslendingar héldu fram. En hvað mót-aði viðhorf hans til efnisins?

Áhugi á sögulegum fræðum virðist hafa verið algengur meðal íslensku höfðingjastéttarinnar á tólftu og þrettánda öld, og það var ekki hægt að hreinsa þessi fræði um fortíðina af menjum um heiðin trúarbrögð. Þetta virðist hafa skapað hjá mönnum umburðarlyndi gagnvart slíkum leifum. Veraldlegt og andlegt vald voru nátengd á Íslandi, veraldleg og andleg áhugamál, og þetta hlýtur að vera ein af ástæðunum til að forn fræði lifðu hér svo góðu lífi og að

¹⁹ Anthony Faulkes 1993, 59–76.

²⁰ Sjá Ursula og Peter Dronke 1977 og Margaret Clunies Ross 1987.

²¹ Faulkes 1993, t.d. 70, 72 og 75.

svo mikið af því sauðahúsi var skráð einmitt hér á landi.²² Ástæðulaust er að líta á þetta sem eitthvert kraftaverk. Meira kraftaverk hefði mátt telja það ef nýstárlegar hugmyndir frumlegustu hugsuða Evrópu á tólfu öld hefðu fundið skjótan endurhljóm hér úti á hjara veraldar hjá veraldlegum höfðingjum. Þrátt fyrir þetta er vafalaust að nývaknaður áhugi á klassískum bókmenntum og menningu, hin svokallaða endurreisn tólfu aldar, hefur haft mikil áhrif á lærða Íslendinga og ýtt undir þá að gefa gaum að eigin arfleifð, telja hana réttmætt viðfangsefni og reyna að túlka hana í samhengi við sögu annarra þjóða.²³ Svo mikið er víst að allt frá Ara (og sennilega Sæmundi) reyna þeir að tengja sögu sína við sögu Vesturlanda eins og hún birtist í lærdómi sem rekja mátti til Gamla testamentisins og grískra hetjukvæða og latneskra þýðinga og endurritana þeirra. Hins vegar er líklegast að þau sérstöku tók, sem efnið var tekið hér á landi, hafi átt sér rætur í þeim sérstöku samfélagsaðstæðum sem hér ríktu. Hvernig sem á þessu stendur, er það óumdeilanlegt að fyrir lok tólfu aldar höfðu Íslendingar fengið á sig sérstakt orð fyrir mikla þekkingu á forn-um fræðum, eins og fram kemur bæði hjá norska sagnaritaranum Theodoricus og Saxa málsþaka hinum danska.

Beinum nú athyglinni enn að Snorra. Hvernig er hægt að skýra hinn sérstaka áhuga hans á fræðum og hina frábæru þekkingu hans? Hann var vissulega af ættum sem áttu sér merka fortíð í héruðum sem virðast hafa verið sérstaklega auðug af sögnum, ef miða má við allar þær sögur sem skráðar voru af atburðum á Vesturlandi og Vestfjörðum, og raunar í Eyjafirði, en auk helstu höfðingja vestanlands, var Guðmundur ríki á Möðruvöllum meðal forfeðra Snorra. Uppvöxtur Snorra í Odda um tveggja áratuga skeið hefur líka haft mikil áhrif á hann. Oddi var lærdómssetur, og þar tengdist veraldlegt og kirkjulegt vald á dögum Jóns Loftssonar fóstura Snorra. Jón hafði nokkra menntun og lága vígslu, en kirkjustefna hans var íhaldssöm að því leyti að hann beitti sér hart gegn tilraunum til að draga úr áhrifum leikmanna á málefni

²² Kristnir guðfræðingar höfðu allar miðaldir fengist við að túlka og endurtúlka hinn grísk-rómverska menningararf, svo að þar var hliðstæður og hvatningu að finna. Ólafur Þórðarson, bróðursonur Snorra, segir í Málskrúðsfræði sinni: „öll er ein listin, skáldskapur sá, er rómverskir spekingar námu í Aþenis borg á Grikklandi ok sneru síðan í latínu mál, ok sá ljóðaháttur eða skáldskapur, er Óðinn ok aðrir Ásía menn fluttu norðr higat í Norðr hálfu heimsins ...“ *Den tredje og fjærde grammatiske afhandling i Snorres Edda*, útg. Björn Magnússon Ólsen (Khöfn 1884), 60. Munur sá sem er á hugtakanotkun þeirra frænda bendir óneitanlega til að Ólafur hafi verið lærðari klerkur. Sjá einnig Preben Meulengracht Sørensen, „Moderen forløst af datterens skød. Om oldtidsopfattelsen hos Snorri og Saxo,“ *Medeltidens fødselse*. Symposier på Krapperrups borg 1 (Lund 1989), 263–275.

²³ Sjá t.d. Bjarni Guðnason, *Um Skjöldunga sögu* (Reykjavík 1963), 243–259.

og eignavörslu kirkjunnar. Hann hafði líka ástæðu til að hafa mikinn áhuga á sögu Noregskonunga, því að móðir hans var laundóttir Magnúss berfætts Noregskonungs. Varla getur vafi leikið á að Jón hafi gert sér grein fyrir gáfum Snorra og hvatt hann til að leggja stund á söguleg fræði og miðlað þeim til hans, en Snorri hefur verið átján ára þegar Jón fóstri hans dó.

Ekki greina heimildir frá því hvort uppeldi Snorra í Odda hafi fremur átt að búa hann undir hlutverk veraldlegs höfðingja eða kirkjunnar manns. Niðurstaðan bendir þó til hins veraldlega, enda tók Snorri enga vígslu þótt hann hafi vitaskuld fengið einhverja bóklega menntun. Snorri var enn ungur þegar hann varð lögsögumaður, og það bendir til að hann hafi snemma verið vel að sér í lögum. Eftir að hann hafði komið undir sig fótum sem höfðingi í Borgarfirði, virðist hann hafa stefnt að því að styrkja völd sín og áhrif svo mjög að hann gæti tekið við hlutverki Jóns fósturföður síns sem fremstur meðal jafningja í hinni íslensku höfðingjastétt. Rit Snorra sýna hve mikilvægt hann taldi hlutverk höfðingjastéttarinnar sem faðir hans og fósturfaðir tilheyrðu og síðan hann sjálfur.²⁴ Áhuginn á fornum fræðum kemur mjög skýrt fram í ritum hans og á sér eðlilegar skýringar í uppruna hans, uppeldi og hæfileikum. En það er ekkert sem bendir til að hann hafi fundið sig kallaðan til að fræða lesendur sína, eða áheyrendur að lestri bóka sinna, um trúarleg efni. Það var verkefni klerkastéttarinnar.

Þótt lögð sé þung áhersla á veraldlegt hlutverk Snorra og talið að áhugi hans á fornum fræðum sé því nátengdur, fer því fjarri að ástæða sé til að halda að fræði kirkjunnar hafi ekki haft nein áhrif á hann. Hann var alinn upp á einu af höfuðsetrum kristni í landinu og hefur því verið kristinn í hugsun og þekkt vel til hugmyndaheims kirkjunnar manna. Hann hefur einnig verið hugfanginn af ritlistinni og bókinni, sem auðvitað voru hluti af klerklegum lærdómi, en hann hafði áhuga á að nota ritlistina til að þjóna eigin markmiðum: að festa og varðveita veraldleg fræði, meðvitað eða ómeðvitað að styrkja eigin sjálfsvitund og stéttar sinnar með því að segja sögu á bók. En ekkert bendir til að hann hafi verið nákunnugur klerklegum lærdómsritum, reynt að líkja eftir þeim eða taka að sér að halda fram boðskap þeirra.

Anthony Faulkes hefur borið Snorra Eddu saman við mælskufræðirit miðalda, og niðurstaða hans er þessi: Það lítur út fyrir að Snorri hafi vitað hvernig klassískar ritgerðir um tungumálið og mælskufræðina voru, en það er ekkert

²⁴ Sjá t.d. Gudmund Sandvik, *Hovding og konge i Heimskringla* (Oslo 1955), og Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla* (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1991), einkum 111–145.

sem bendir til að hann hafi nokkurn tíma lesið slíkt rit. Svipuð er niðurstaða hans um þekkingu Snorra á guðfræði og heimspeki samtímans.²⁵ En vitneskj-an um hin bóklegu fræði gat vísað honum veginn og ýtt undir áhuga hans, ekki bara á að tileinka sér hin fornu fræði heldur einnig að skrá þau og skýra með kerfisbundnum hætti.

Snorri tók þátt í hefðinni með því að yrkja ný hirðkvæði, en hann tók sig einnig til og setti fram *fræðin um skáldskapinn*, orðaði þau skipulega. Í Snorra Eddu eru því sameinuð tvenns konar áhugamál, á fræðum forfeðranna og lærdómstækni klerkanna. Vera kann að þröngsýnir klerkar og lítt menntaðir höfðingjar hafi haft jafnlítinn skilning á slíku uppátæki. Þótt bóklegur lærdómur Snorra kunni að hafa verið takmarkaður, var hann nægilegur til að skapa honum fótfestu utan við heim hinna fornu fræða. Hann gat því gert þau að viðfangsefni fræðilegrar athugunar og kerfisbundinnar lýsingar, en hann reyndi ekki að þröngva fornum fræðum í klerklegan stakk og hefur væntanlega líka skort lærdóm til þess. Hann lætur fræðin tala sínu eigin máli.²⁶ Snorra Edda á sér vissar fyrirmyndir: annars vegar í sögulegum ritum eins og Íslendingabók og Skjöldungasögu, og hins vegar í Háttalykli þeirra Rögnvalds jarls Kala og Halls Þórarinssonar, en í framsetningu sinni á fornri goðafræði í Gylfaginningu og málnotkun skáldanna í Skáldskaparmálum sýnir Snorri — jafnvel skýrar en í Heimskringlu — frumleika og sjálfstæði í hugsun sem væntanlega á rætur að rekja til þess að áhugi hans var annar en guðfræðinganna, hann hafði hugann á öðru en þeir.

²⁵ Faulkes 1993. Þessar niðurstöður má vitaskuld draga í efa, en sönnunarbryðin hvílir fremur á þeim sem vilja halda fram beinum áhrifum frá ritum um mælskufræði eða guðfræði en þeim sem rengja þau.

²⁶ Stephen Tranter hefur bent á hvernig fræðileg greining og flokkun undir áhrifum klassískrar mælskufræði mætir hinni sterku innlendu bragfræðihéð í Háttatali og skýringum þess. Niðurstaða hans er: „Der Hang zur Analyse nach klassischem Vorbild war zur Zeit der Kompilation des Traktates vorhanden. Diese Analyse wurde auch nach Möglichkeit eingesetzt. Jedoch war auch eine starke Tradition vorhanden, die mit der klassischen Analyse, das heißt mit der Analyse, die mit der Schriftlichkeit importiert wurde, nichts Gemeinsames hatte. Die Vitalität dieser Tradition wird dadurch bezeugt, daß sie noch in der Analyse der Schriftgelehrten weiterlebte“. Stephen Tranter, „Das Háttatal von Snorri Sturluson, Mündlichkeit trotz Schriftlichkeit?“ *Snorri Sturluson. Kolloquium anläßlich der 750. Wiederkehr seines Todestages*, 179–192, tilv. 192. Þótt auðvelt sé að vera í grundvallaratriðum sammála þessari athugasemd Tranters, virðist hann oft gera ráð fyrir áhrifum klassískrar mælskufræði þar sem kerfisbindingin ein kallar á hliðstæðar niðurstöður, t.d. í umfjöllun um runhendu. Hér virðist sem tilhneiginguna til að setja í kerfi megi vissulega rekja til mælskufræðinnar en að hliðstæður við kerfi sem beitt er í einstökum lærdómsritum séu líklegar til að vera tilviljun sprottin af því efni sem fyrir liggur.

III

Nú er tímabært að víkja aftur beint að Snorra Eddu. Verkið er kennslubók, en þar er beitt brögðum frásagnarlistar og skáldskapar, þegar þeim verður við komið. Kennarinn Snorri tekur sögumanninn og skáldið Snorra í þjónustu sína, en lætur þær raddir þó ekki hljóma í öllu verkinu. Formálinn er fræðandi og röklegur texti, og talsverður hluti Skáldskaparmála og skýringar við Háttatal eru með sama rithætti. Gylfaginning og hluti Skáldskaparmála og kvæðið Háttatal sjálf eru skrifuð með öðrum háttum, bundnum og óbundnum. Augljóst er að Háttatal og annað bundið mál í Snorra Eddu tilheyrir öðrum bókmenntagreinum en lausa málið. Þessir textar eru dæmi í verkinu, hvort sem um nýkveðinn skáldskap er að ræða (Háttatal) eða forn fræði (eddukvæði og dróttkvæði), og verður hér ekki um þá fjallað. Lausu máli verksins má hins vegar skipta í þrjár bókmenntagreinar eftir rithætti: 1) fræðandi (didaktískan) texta í formála, hluta Skáldskaparmála og skýringum við Háttatal, 2) sögur og önnur forn fræði lögð ásum í munn, og 3) skáldaðar kynjasögur (fantastíska frásögn) sem Snorri hefur samið sjálfur, þ.e. rammafrásagnir Gylfaginningar og Skáldskaparmála.²⁷ Mörkin eru vitaskuld óskýr milli þeirra goðsagna í lausu máli, sem Snorri hefur sjálfur fært í stílinn, og rammafrásagnarinnar. Ætla má þó að Snorri og þeir samtímamenn hans sem best skildu hvað hann var að gera hafi gert skýran greinarmun á sögu sem hann hafði sjálfur skáldað upp frá grunni og hinum fornu fræðum, þótt þeir hafi ekki talið þau sönn á sama hátt og hin kristnu fræði eða frásögn af því sem þeir höfðu sjálfir reynt og lifað.²⁸

²⁷ Í grein sinni „Snorris Edda as narrative,” *Snorri Sturluson. Beiträge zu Werk und Rezeption*, 9–21, ræðir Margaret Clunies Ross um tvo aðalhætti (basic modes) í Snorra Eddu, sem hún nefnir ‘narrative’ og ‘analytical’ eða frásagnarhátt og greinandi eða rökraðuhátt. Sá greinar- munur sem hér er gerður milli hátta er nokkuð annar. Í hinum fræðandi hætti getur auk grein- ingar verið frásögn með sagnfræðilegu yfirbragði eins og í formálanum og fáeinum köflum í Skáldskaparmálum. Frásögn er því hluti allra þeirra þriggja tegunda lausamáls sem hér eru gerðar að umræðuefni. Edith Marold hefur bent á (1998, 136–137) að í rammafrásögninni blandist saman tvenns konar samtalsform, samtál kennslubóka þar sem einhver spyr um það sem hann veit ekki, og samtál fræðslukvæða eins og Vafþrúðnismála þar sem menn þurfa að vita til að geta spurt, sbr. lokaorð Hás í 41. kap. Gylfaginningar. Þetta er auðvitað rétt og sýnir að Snorri hefur tvenns konar fyrirmyndir að rammafrásögninni en hefur ekki áhrif á eðli hennar sem kynjasagnar.

²⁸ Margaret Clunies Ross hefur tjáð viðhorf til sannleiksgildis eða merkingar goðsagnanna í Eddu sem auðvelt er að taka undir: „Now it is true that in a society of believers, individuals or groups may espouse variable sets of beliefs at a particular point in time. Nevertheless, they usually agree to distinguish mythical truth (normally equated with religious truth) from what

Í fræðandi hlutum Snorra Eddu finnum við samtöl í svipuðum stíl og eru í Elucidarius eða málfraeðiritum Dónats og fleiri kennslubókum miðalda. Samtalsefnið er þó óvenjulegt, og hinar fjölmörgu tilvitnanir í kvæði eru dreifð um textann eins og eyjar í hafi, eða vakir í ís. Gegnum þessar vakir er hægt að horfa á hafsjó hins forna skáldskapar.

Líta má á notkun samtala í kennslubók sem stílbragð til að lifga efni eða gera það auðskildara og auðlærðara, en varla sem listbragð nema hlutverk viðmælenda séu persónugerð með einhverjum hætti. Þetta er gert í Gylfaginningu, sem er sjálfstæð heild innan Snorra Eddu. Þegar hún hefst, skiptir um rithátt, og hinn nýi ritháttur skapar nýtt lag í textanum. Í þessu lagi textans er sögð saga um heimsókn, aðdraganda hennar, upphaf og endalok, en kjarni textans er fundur ákveðinna persóna þar sem spurninga er spurt og þeim svarað með sögum, tilvitnunum og upplýsingum. Gylfaginning sem heild er því mynd innan í ramma, en hún myndar aftur ramma um hin fornu fræði.²⁹ Samt eru í Gylfaginningu ýmis dæmi um setningar sem rjúfa hina listrænu blekkingu, trufla rithátt kynjasögunnar, og vísa beint eða óbeint til formálans og eru því hluti hins fræðilega ysta ramma. Þegar þannig er litið á verkið er formálinn ómissandi hluti hins fræðandi ramma utan um Gylfaginningu og Skáldskaparmál og hlýtur því að hafa verið til í verkinu frá upphafi í einhverri mynd, þótt við getum ekki verið viss um að við höfum hann eins og Snorri skildi við hann fremur en annað í Eddu. Formálinn skipar hinni fornu trú til sætis í sögulegu og guðfræðilegu samhengi, sem samræmist því verkefni sem Snorri virðist hafa sett sér bæði í Snorra Eddu og Heimskringlu. Þess vegna er

one might call factual truth, the truth of everyday, empirical experience, always given that the mythical world may continue to influence and interact with the world of everyday. Snorri Sturluson and his Icelandic compatriots lived in a society that had accepted a different kind of mythical truth, Christianity, from the one their ancestors had traditionally believed in. Consequently, the religious truth value of the old mythological system had been supplanted by another, though there is no reason to imagine that this act had deprived the old mythology of all its semantic values. There is abundant evidence that Snorri was concerned to preserve some of these values while safeguarding his Christian orthodoxy, and to do so in a way that allowed for the preservation of a coherent fictional world, populated by named supernatural beings with clearly individualized properties, engaged in defined acts and events. The extended prose narratives of the Edda are the major vehicles for his establishment of this fictional world which is yet in touch with the semantic values of the old mythical system". „The Mythological Fictions of *Snorra Edda*," *Snorrastefna*, ritstj. Úlfar Bragason (Reykjavík 1992), 204–216, tilv. 205. Sjá einnig Margaret Clunies Ross, *Prolonged Echoes. Old Norse myths in medieval Northern Society 1* (Odense 1994), 18–19.

²⁹ Þetta orðar Sigurður Nordal svo: „Formáli og umgerð Gylfaginningar eru eins og tvöfaldur skíðgarður, sem Snorri smíðar um heim goðanna" (1920, 115).

formálinn miklu meira en guðfræðileg afsökun Snorra til að forða honum frá ásökunum um trúvillu. Sigurður Nordal orðaði þetta svo: „Formálinn og umgerðin eru í einu gerð til þess að fullnægja kröfum kirkjunnar, sagnfræðinnar og listarinnar.“³⁰

Í formála er m.a. gerð grein fyrir því hvernig konungar frá Tróju, Æsir, koma til Norðurlanda og taka þar völdin vegna margs konar yfirburða yfir þá sem fyrir eru, bæði líkamlegra og andlegra (fjölkynngi), en að því búnu kemur lesandi Snorra Eddu að Gylfaginningu. Þar segir frá því að konungur í Svíþjóð, Gylfi, sem getið var í formálanum, fer í heimsókn til ása dulbúinn sem Gangleri og á samtal við Óðin, sem birtist honum sem þrjár persónur: Hárr, Jafnhárr og Þriði.³¹ Í formálanum var sagt frá Ásum, uppruna þeirra, ferðalögum og valdasókn, sem raunverulegum sögulegum persónum. Við getum því talað um formálann sem sagnfræðilega orðræðu eða rithátt,³² en þótt í Gylfaginningu sé látið sem verið sé að segja sögu af þessum sömu sögulegu persónum er greinilega gefið til kynna að búið sé að skipta um rithátt, og ljóst er að lesandi á að líta á rammafrásögn Gylfaginningar sem skáldaða frásögn með rithætti kynjasögu (fantasíu). Vafasamt er að frásagnir Gylfaginningar hafi haft eiginlega goðsögulega merkingu fyrir Snorra og lesendur hans (litið er á goðsögu sem sanna sögu), en rammafrásögn Gylfaginningar hefur áreiðanlega ekki verið hugsuð eða skynjuð sem goðsögn heldur skemmtisaga. Sama má segja um hinn ófullburða ramma um Skáldskaparmál.

Fyrsti kapituli Gylfaginningar er ekki í Uppsalaþók og virðist við fyrstu sýn hvorki eiga heima í rammafrásögninni né innan hennar, amk. kemur hann

³⁰ S.st.

³¹ Langsennilegast er að allir þrjár séu í raun Óðinn sjálfur, m.a. vegna þess að nöfnin Hárr og Þriði eru bæði talin meðal Óðinsheita. Heinz Klingenberg hefur haldið því fram („Gylfaginning. Tres vidit, unum adoravit,“ *Germanic Dialects. Linguistic and Philological Investigations*, ritstj. B. Brogyani og Thomas Krömmelbein (Amsterdam, Philadelphia 1986), 627–689), að skilja eigi þessa þrenningu sem allegóríska mynd af heilagri þrenningu eða *analogia antithetica*. Þótt hliðstæðan hafi verið augljós hverjum lesanda á miðöldum er erfitt að sjá hvernig hægt hefði verið að telja að hún hefði einhverja merkingu. Birting hins sögulega Óðins í þrennum gervum er hluti af þeim sjónhverfingum sem Gylfi er beittur, hluti af göldrum Óðins. Enn langsóttara má telja að líta á Gylfa sem hliðstæðu Abrahams. Líklegt er að þessi þriggreining Óðins sé annars vegar mælskubragð, ætlað til að skapa tilbreytni og kost á stigmögnum, og hins vegar undir áhrifum ævintýra. Í Friðgerðar þætti Heimskringlu er hægt að finna dæmi um þrjár menn sem bera nánast sömu boðin í mismunandi búningi.

³² Í nútímabókmenntafræði er orðið *discourse*, einatt þýtt á íslensku sem orðræða, oft notað um það þegar málið er notað með ólíkum hætti eftir samhengi, hefð og tilgangi. Hið gamla íslenska orð ritháttur nær þessari merkingu ágætlega, amk. í því samhengi sem hér er um að ræða.

ekki heimsókninni beint við, enda telja sumir fræðimenn hann viðauka.³³ Það er sagan um hvernig Gefjun gínti Gylfa og dró Sjáland burt úr Svíþjóð. Hvort sem frásögnin hefur verið í Eddu frá upphafi eða ekki, er hægt að skilja hana sem fyrirboða hinnar miklu Gylfaginningar sem sagt er frá í framhaldinu, og um leið má líta svo á að atvikin verði tilefni þess að Gylfi fer að reyna að komast að leyndarmálum Ása. Blærinn á þessari frásögn er allur annar en hinn rökræni, fræðandi tónn formálans. Efni sögunnar eru kynjar, og jafnvel á tímum Snorra er ekki hægt að gera ráð fyrir að aðrir en einfeldningar hafi trúað slíkri sögu eða litið á hana sem nokkuð annað en skemmtisögu. Sagan hefur líka áhrif á skilning á framhaldinu. Þótt Gefjun hafi Gylfa að fífla í 1. kapitula, byrjar 2. kapituli svo:

Gylfi konungur var maðr vitr ok fjölkunnigr. Hann undraðisk þat mjök er Ásafólk var svá kunnigt at allir hlutir genu at vilja þeira (8).

Hér hlýtur reyndan lesanda eða söguhlustanda að gruna að um háð sé að ræða þegar talað er um visku Gylfa. Við höfum þegar séð hve takmörkuð hún er, og þetta staðfestist síðar. Á ýmsum stöðum í Gylfaginningu er Gylfi sem dáleiddur og samþykkir með heimskulegum orðum allt sem Æsir segja honum, td. í 21. kapitula þegar hann fær að vita um efniviðinn í fjötrinum Gleipni: [Hár segir:]

“ok þóttú vitir eigi áðr þessi tíðindi, þá máttu nú finna skjótt hér sonn dæmi, at eigi er logit at þér. Sét munt þú hafa at konan hefir ekki skegg ok engi dynr verðr af hlaupi kattarins ok eigi eru röetr undir bjarginu, ok þat veit trúa mín at jafnsatt er þat allt er ek hefi sagt þér, þótt þeir sé sumir hlutir er þú mátt eigi reyna.” Þá mælti Gangleri: “Þetta má ek at vísu skilja at satt er. Þessa hluti má ek sjá, er þú hefir nú til dæma tekit” (36).

Það er eins og þetta dragi dóm af guðfræðilegum rithætti, en er þó botnleysa. Lesandi hlýtur að velta því fyrir sér hver sé eiginlega að ginna hvern hér: Er

³³ Þetta mun fyrst hafa komið fram hjá Eugen Mogk, „Untersuchungen über die Gylfaginning“, *Paul und Braunes Beiräge* 6 (1879), 477–537, þetta atriði rett 514–515, og sömu skoðun lýsir Finnur Jónsson í ritum sínum og útgáfum. Sbr. John Lindow, „The two skaldic Stanzas in Gylfaginning: Notes on Sources and Text History“, *Arkiv för nordisk filologi* 92 (1977), 106–124. Lindow tekur undir röksemdir Mogks fyrir því að kaflinn sé viðauki. Sterkasta röksemdin er sú að í Ormsbók er Gylfi kynntur til sögu eins og hans hafi ekkert verið getið áður. En sú röksemd býtur þá bæði niðurlag formálans og 1. kafla, því að Gylfa er þar getið á báðum stöðum.

Hár að athuga hve heimskur Gylfi sé eiginlega? Er Gylfi hæðinn í svari sínu og meinar: Nei, svona vitlaus er ég ekki? Varla, ef miðað er við lok Gylfaginningar. Er Snorri að hæðast að því hve fúst fólk er að trúa furðusögum? Er jafnvel hugsanlegt að hann sé að skopstæla röksemdafærslur guðfræðinga þegar þeir reyna að útskýra leyndardóma trúarinnar?

Lýsingin á því þegar Gylfi kemur til Ásgarðs (sem í formála nefnist Sigtún með sænsku örnefni), hefur öll einkenni furðusögu eða ævintýrs: hin glæsilega höll og ýmsar furður sem Gylfi sér tilheyra heimi kynjasögunnar. Aftur er minnt á þetta og hnykkt á því í lok Gylfaginningar þegar Gylfi heyrir mikinn dyn og Valhöll hverfur skyndilega en hann er staddur einn á víðum velli. Þetta eru mjög skýrar vísbendingar um að lesandi eða áheyrandi Gylfaginningar hafi verið leiddur inn í kynjaheim eins og í ævintýri eða draumi. Á þetta benti Sigurður Nordal í bók sinni um Snorra: „Blær þjóðsagnanna hvílir yfir öllu ... en þó einkum niðurlaginu,“ segir hann.³⁴

Þegar við erum komin gegnum Gylfaginningu frá upphafi til enda, skiljum við að rammafrásögnin hefur að fyrirmynd sögur sem sagðar eru inni í rammnum: einkum heimsókn Þórs til Útgarda-Loka, en einnig viskukeppni Óðins við jötna. Þessi leikur með dulargervi og hlutverkaskipti heyrir til veröld ævintýrsins. Milli línanna segir höfundur við lesanda: þetta er ævintýr, þetta er skáldskapur, við erum að skemmta okkur. Þetta þýðir þó ekki að sögurnar sem Óðinn segir í Gylfaginningu þurfi að vera uppspuni á sama hátt og rammafrásögnin um samtalið, enda hafa áheyrendur þekkt eitthvað til þeirra áður eða úr öðrum áttum, en það hlýtur að merkja að spurningin um satt eða ósatt missir alla merkingu þegar við erum komin inn í heim Gylfaginningar. Umgerðin er skáldskapur Snorra, en mikið af þeim orðum sem Hár, Jafnhár og Þriðji mæla eru forn fræði og hafa sögulegt gildi sem vitnisburður um hugmyndaheim forfeðranna. Þetta hefur verið lesendum og flestum áheyrendum á miðöldum fullljóst.

Hlutverkaskipti koma einnig fyrir í Skáldskaparmálum. Í byrjun þeirra heimsækir maður að nafni Ægir eða Hlér Æsi og spyr Braga spurninga um mál kveðskaparins, en innan rammans kemur nafni hans fyrir sem gestgjafi í frægri veislu sem Ásum er boðið til. Í rammanum segir:

Einn maðr er nefndr Ægir eða Hlér. Hann bjó í ey þeiri, er nú er kollut Hlésey; hann var mjök fjölkunnigr. Hann gerði ferð sína til Ásgarðs, en Æsir vissu fyrir ferð hans, ok var honum fagnat vel, ok þó margir hlutir görvir með sjónhverfingum. Ok um kveldit, er drekka skyldi, þá lét

³⁴ Sigurður Nordal, *Snorri Sturluson*, 111–112.

Óðinn bera inn í höllina sverð ok váru svá björt at þar af lýsti, ok var ekki haft ljós annat meðan við drykkju var setit (78).

Í sögunni innan í sögunni, veislunni sem Ægir heldur Ásum (Skm. 42. kap.) segir:

En er goðin höfðu sezk í sæti, þá lét Ægir bera inn á hallargólf lýsigull, þat er birti ok lýsti höllina sem eldr, ok þat var þar haft fyrir ljós at hans veizlu sem í Valhöllu váru sverðin fyrir eld (121).

Hér er greinilega verið að segja sögu um goðin, en mörkin milli hinna sögulegu Ása og goðanna hverfa, rétt eins og sögumaður hafi gleymt sér eða ekki hirt um rammann lengur. Þegar hliðstæðan er látin koma skýrt fram eins og hér, vaknar grunur um viðauka eða fleiri en einn höfund þess texta sem fyrir liggur, en heimildirnar leyfa ekki neinar ályktanir um það.

Listbragð rammafrásagnarinnar er þannig endurtekið í Skáldskaparmálum, en eftir nokkra hríð er eins og formið brestir; persónugerðir viðmælendur gufa upp úr textanum og hrein fræðsla tekur við. Í 7. kapitula Skáldskaparmála setur kennarinn fram fræðilega skýringu á málnotkun í skáldskap og skilgreinir kenningu á svo sértækan eða fræðilegan hátt að við eigum bággt með að trúa því að það sé guðinn Bragi sem talar, þótt orðin séu lögð honum í munn. Í 8. kapitula ávarpar kennarinn svo lesandann með yfirlýsingu um tilgang verksins, sem áður var vitnað til, og bætir síðan við merkilegri viðvörðun:

en ekki er at gleyma eða ósanna svá þessar frásagnir at taka ór skáldskapinum fornar kenningar, þær er höfuðskáld hafa sér líka látit, en eigi skulu kristnir menn trúa á heiðin goð, ok eigi á sannindi þessa sagna annan veg en svá sem hér finnsk í upphafi bókar (86).

Fræðimenn hafa velt fyrir sér hvers vegna hin mikilvæga yfirlýsing um tilgang verksins og sannleiksgildi goðsagna birtist hér allt í einu inni í miðju verki. Er nokkur augljós ástæða til þess? Skýringin er sennilega að hér er skipt um rithátt og horfið frá leikrænni frásögn með kynjablæ, sem ekki er hægt að eigna sannleiksgildi, til hreinnar fræðslu og rökræðu. Yfirlýsingin kemur fram einmitt þegar við blasir að efnið rúmast ekki í þeim ramma sem því var ætlaður, og þess vegna er ekki hægt að gefa goðsögnum og goðafræðiefni, sem enn er eftir að segja frá, það skáldskaparform sem goðsögummar höfðu í Gylfaginningu. Kennarinn kastar nú leikgervinu og segir nemendunum, eins skýrt og hann getur, að tilgangur hans sé að kenna ungum skáldum og notar tækifærið

til að minna lesendur á, hverjum augum þeir eigi að líta á goðsagnaefnið, varar þá við að láta það falla í gleymsku en varar einnig við villutrú. Persónugervingu viðmælenda bregður aftur fyrir í 26. kapítula, en annars eru spurningar og svör hér eftir ekki persónugerð heldur koma fram sem dautt form. Sögur eru þó sagðar öðru hverju, allt aftur í 62. kapítula, en þegar dregur að lokum verða Skáldskaparmál að hreinni upptalningu. Svo er að sjá sem sá fróðleiks- og nafnagrú, sem þurfti að koma að, hafi rutt listinni út úr textanum.³⁵

Hvernig er hægt að útskýra þetta eða afsaka meistarann fyrir þessi klaufalegu vinnubrögð? Hann skiptir um bát í miðri á. Nútímagagnrýni krefst fullkunnunar af meistarum, gerir ráð fyrir að hvert smáatriði eigi sinn stað í vel skipulagðri listrænni og vitrænni heild. Þetta getur stundum leitt menn á villigötur. Hafa verður í huga að Snorra Edda var sennilega fyrsta ritverk Snorra, og hversu snjall sem hann var, þá er ekki hægt að ætlast til að hann hafi verið reyndur rithöfundur frá upphafi. Snorri var að vinna verk sem engin fordæmi voru fyrir, og þess vegna gat hann ekki gert sér fulla grein fyrir því áður en hann byrjaði hvert viðfangsefnið mundi teyma hann. Í þriðja lagi er rétt að minnst þess að ritstjórn texta var ekki eins auðveld og á okkar dögum. Kálfskinnið var miklu dýrara og torgætara en pappírinn síðar svo að ekki var auðvelt að breyta þeim texta sem einu sinni var kominn á skinn. Á tímum ritvinnslunnar er erfitt að gera sér þann vanda í hugarlund. Nútímamenn verða að sætta sig við það að Snorri varð að gefast upp við að setja efni Skáldskaparmála fram í listrænu formi, en þar með er ekki sagt að kennslubók hans hafi verið misheppnuð. Vel má reyndar vera að hann hafi aldrei lokið verkinu.

IV

Goðsögum Snorra Eddu og fróðleik fylgja iðulega tilvitnanir í goðakvæði Eddu eða dróttkvæði fornskálda. Þessar tilvitnanir í kveðskap sem Snorri og

³⁵ Þessar athugasemdir miðast við ákveðna niðurröðun efnis Skáldskaparmála, eins og hún er í Konungsbók og Trektarbók, og ekki getur talist fullvíst að Snorri hafi skilið þannig við þau þótt flestir fræðimenn telji það sennilegast. Þegar hér er talað um að höfundur byrji Skáldskaparmál með ákveðna viðleitni til listrænnar framsetningar í huga en gefist síðan upp á því, er ekki verið að fullyrða að það hafi verið fyrsta atлага að efninu. Vel má vera að hið mikla safn kenninga og heita hafi verið skráð áður en höfundur tók til að fella það inn í ramma sem aldrei varð fullgerður, sbr. t.d. ummæli Anthony Faulkes í *Edda. Skáldskaparmál 1. Introduction, Text and Notes* (London, Viking Society for Northern Research, 1998), xi. Hér er fremur vísað til eins konar höfundarætlunar sem virðist móta fyrsta hluta Skáldskaparmála eins og þau eru í Konungsbók og Trektarbók, höfundarætlunar sem smám saman hafi orðið að vökja í glímuni við efniviðinn.

samtímamenn hans töldu fornan, hafa áhrif á eðli textans. Þótt við höfum verið vörud við því með skýrum ábendingum að rammafrásögn Gylfaginningar sé kynjasaga og því uppspuni, er mest af orðum þeim sem Ásum eru þar lögð í munn forn fræði, sagnir og kvæði, efni sem samkvæmt kenningum formálans hefur borist til Norðurlanda með hinum sögulegu Ásum og verið hluti af þeirri menningu sem þeir komu með frá Trójuborg. Upphaflega voru þetta sögur um mannlegar verur en eru nú með margvíslegum breytingum, viðbótum og ýkjum sagðar um ímyndaða guði. Þess vegna eru þær ekki sannar, en samt ætti ekki að fyrirlíta þær eða gleyma þeim af því að þær sýna hvernig forfeðurnir reyndu að átta sig á heiminum, sem þeir byggðu, með því skynsamlega viti sem guð hafði gefið þeim, og þessar frásagnir urðu einmitt grundvöllur mikils skáldskapar. Þennan skilning má leggja í sögurnar þegar formál-inn og það sem á eftir fylgir er lesið í samhengi.

Þótt Gylfaginning hafi einatt verið lofuð með stórum orðum, hefur hún líka verið gagnrýnd. Ef mælt er á kvarða trúarbragðasögu, er augljóst að Snorri muni hafa misskilið margt og rangtúlkað í hinum heiðnu trúarbrögðum. Um það hefur mikið verið skrifað, og verður ekki fjallað um það hér, en þó er ástæða til að ræða einn kafla í Gylfaginningu sem er bersýnilega sköpunarverk Snorra sjálfs, rís af kristnum hugmyndum og á sér engan grundvöll í gömlum goðsögnum. Þetta er 4. kaþtuli þar sem uppfærðsla Gylfa hefst:

Gangleri hóf svá mál sitt: “Hverr er æðstr eða elztr allra goða?” Hárr segir: “Sá heitir Alföðr at váru máli, en í Ásgarði inum forna átti hann tólf nöfn ... Þá spyr Gangleri: “Hvar er sá guð, eða hvat má hann, eða hvat hefir hann unnit framaverka?” Hárr segir: “Lifir hann of allar aldir ok stjórnar öllu ríki sínu ok ræðr öllum hlutum, stórum ok smám.” Þá mælti Jafnhárr: “Hann smíðaði himin ok jörð ok loftin ok alla eign þeira.” Þá mælti Þriði: “Hitt er mest er hann gerði manninn ok gaf honum önd þá er lifa skal ok aldri tynask, þótt líkaminn fúni at moldu eða brenni at ösku. Ok skulu allir menn lifa, þeir er rétt eru siðaðir, ok vera með honum sjálfum, þar sem heitir Gimlé eða Vingólf, en vándir menn fara til Heljar ok þaðan í Niflhel, þat er niðr í inn níunda heim. Þá mælti Gangleri: “Hvat hafðisk hann áðr at en himinn ok jörð væri gør?” Þá svarar Hárr: “Þá var hann með hrímþursum” (10–11).

Í bók sinni um Snorra segir Sigurður Nordal:

Þessi kapítuli er vafalaust það lakasta, sem Snorri hefur skrifað, og væri engin missa í, þótt honum væri alveg burtu kipt. Hann er hvorki í samhengi né samræmi við það, sem á eftir fer (116).

Vissulega er það ekki málið eða stíllinn á kaflanum sem hefur vakið þessa hörðu gagnrýni, heldur væntanlega sú tilfinning Sigurðar að kaflinn sé smekklaus málamiðlun gagnvart kristinni guðfræði, móðsuða sem ekki sé samboðin hinni sjálfstæðu hugsun Snorra. Frá bókmenntalegu sjónarmiði verður þó að segja það kaflanum til varnar að hann geymir frábæran antiklímmax í lokin. Alfaðir sá sem skapaði heiminn og gaf mannum ódauðlega sál átti upphaf sitt með hrímþursum, sem eru illir og óæðri en allar aðrar verur.

Líta má á þennan kapítula sem áhugaverða tilraun til að byggja brú eða miðla málum milli hins röklega texta formálans og hins fantastíska texta Gylfaginningar. Hann varpar ljósi á orð formálans:

Af því líkum hlutum grunaði þá at nokkurr mundi vera stjórnari himintunglanna, sá er stilla myndi gang þeira at vilja sínum, ok myndi sá vera ríkr mjök ok máttigr ... (2) o.s.fr.

Kaflinn gengur mjög langt í því að gefa þessum heiðingjum guðshugmynd sem er hliðstæð hinni kristnu, en hún er ekki af sama sauðahúsi og blekkingarnar sem þeir beita Gylfa í því skyni að tryggja völd sjálfra sín. En sjóndeildarhringur þessara heiðingja var takmarkaður: „alla hluti skildu þeir jarðligri skilningu,“ eins og formálinn segir, „því at þeim var eigi gefin andlig spekðin“. Þess vegna gátu þeir ekki skilið að guð var til áður en nokkuð annað var til; þeir héldu „at allir hlutir væri smíðaðir af nokkuru efni,“ og þótt Alfaðir þeirra væri máttugur, var hann kominn af hinum lægstu verum, hrímþursunum.³⁶ Beint á eftir þessari skyndilegu birtingu hrímþursanna á sviðinu fylgir sköpunarsagan. Þannig þjónar antiklímmaxinn hlutverki í byggingu

³⁶ Það er í sjálfu sér rétt sem Edith Marold bendir á (1998, 142–147) að ekki er samræmi milli lýsingar Snorra á því sem Þjóðverjar nefna „natürliche Religion“ og lýsingar Gylfaginningar á Alföður. En eðlilegt er að líta svo á að í formálanum fjalli Snorri almennt um hvernig heiðnir menn móti trúarhugmyndir samkvæmt athugun sinni á náttúrunni og þeirri skynsemi sem guð hefur gefið þeim. Þannig láta þeir sér detta í hug að jörðin sé lifandi og að einhver muni stjórna himintunglunum. Þegar tekið er dæmi um þetta í Gylfaginningu, dæmi sem hlýtur að vera búið til af höfundu hennar, dregur það dóm af guðshugmynd kristinna manna, einfaldlega af því að það er sú guðshugmynd sem Snorri er mótaður af. Mörkin verða vissulega óljós milli þessarar sjálfsprottnu guðshugmynda og hinnar opinberuðu, en Snorri reynir að kippa þessu í lag þegar hann sendir Alföður til hrímþursa.

verksins. Við sogumst afturábak gegnum tímann með Alföður til hrímþursanna, að upphafi hinnar heiðnu heimssögu.

Vissulega má draga í efa að margir samtímamenn Snorra hafi haft kímni-gáfu sem gerði þeim kleift að sjá veru, sem var svo lík þeirra eigin almáttugum guði, í skoplegu ljósi. Og auðvitað má halda því fram að mismunurinn á þessum Alföður og Ásunum, sem birtast í goðsögum Gylfaginningar, sé of mikill til að þessi tilbúna lýsing hafi tilætluð áhrif. En það er eins og fræðimenn eins og Sigurður Nordal, sem gátu ekki algerlega sætt sig við þá staðreynd að Snorri hafi verið vel kristinn (svo að ekki sé minnst á þá sem héldu að hann hefði verið heiðingi), hafi líka misst af írónfunni sem felst í þessum kafla. Lykillinn að henni er í formálanum.

V

Írónía er sannarlega lykilhugtak ef við ætlum að skilja Snorra Eddu, sérstaklega Gylfaginningu. Írónía er á ferðinni ef einhver segir eitthvað eða gerir á þann hátt að það misskiljist eða sé aðeins skilið að nokkru leyti af viðmælandanum, meðan höfundurinn kemur hinni eiginlegu merkingu til lesanda eða áheyranda með ýmsum beinum eða óbeinum ráðum.³⁷ Írónía er vitsmunalegt bragð í bókmenntum, en hún getur verið mjög áhrifamikil víkkun á frásögn sem virðist vera órókræn og kynjum blandin, eins og H.C. Andersen sýndi löngu seinna.

Frá upphafi einkennist Gylfaginning af mjög flókinni íróníu sem höfundur virðist nota til að koma margbrotnum skilaboðum á framfæri við áheyrendur sína, svo sem eins og milli línanna. Þegar Gylfi dulbýr sig til þess að blekkja Æsi og leita þekkingar hjá þeim, tekur hann sér Óðins nafn og hagar sér alveg eins og Óðinn gerir í alþekktum kvæðum. Þá vitnar hann í orð Óðins sjálfs, upphaf Hávamála, þegar hann gengur inn í höllina, en Óðinn kveður hann í lokin með tilvitnun í lokaerindi sama kvæðis. Þetta má kalla bókmenntalega íróníu, smábrandara sem fer milli höfundar og árvakurs lesanda og staðfestir að sagan er uppspuni þar sem öllu er snúið á höfuðið.³⁸ Gylfi dulbýr sig til að

³⁷ Margt hefur verið ritað um íróníu, en alþekkt er rit Wayne C. Booth, *A Rhetoric of Irony* (Chicago og London 1974).

³⁸ Vitaskuld hafa fræðimenn áður bent á hið íróníska viðhorf Snorra, sbr. t.d. Preben Meulengracht Sørensen, „Modernitet og traditionalisme. Et bidrag til islændingesagaernes litteraturhistorie. Med en diskussion af *Fóstræðra sagas* alder.“ *Die Aktualität der Saga. Festschrift für Hans Schottmann*. ritstj. Stig Toftgaard Andersen (Berlin, New York), 149–62, sjá einkum

afla sér fróðleiks hjá Ásum og reynir að koma á fundi þar sem hann viti það sem Æsir viti ekki, þ.e. hver hann sé í raun og veru. Æsir sjá við þessu og dulbúa sig með enn meiri undirhyggju og skapa þannig sannarlega írónskari aðstæður, þar sem Gylfi heldur að hann sé að blekkja Æsi þegar hann er í raun blekkur sjálfur. En yfirsýn Ása er líka takmörkuð af því að þeir skilja alla hluti jarðlegri skilningu (sbr. orð formálans), og höfundur og áheyrendur geta skemmt sér á þeirra kostnað. Þetta kemur fram þegar þeir verða að rekja ættir guðsmyndar sinnar til hrímþursa, og þess gætir líka við lok Gylfaginningar. Æsir leggja þar á ráðin um hvornig þeir eigi að hagnýta sér ginningu Gylfa til að gera sjálfa sig að guðum í hugum fákæns fólks, en sjá ekki fyrir að þeim verði kollvarpað af kristninni.

Anne Holtmark hefur fjallað um íróniú Snorra í riti sínu *Studier i Snorres mytologi*.³⁹ Niðurstaða hennar er að Alfaðir sá sem upphaflega var með hrímþursum sé enginn annar en Satan sjálfur. Eins og þegar hefur verið nefnt virðist þessi túlkun fráleit. Hún er í mótsögn við formálann og það sem segir í 8. kapítula Skáldskaparmála. Ef Snorri hefði litið á goðin og goðsögurnar sem blekkingarmyndir hins illa, mætti líka spyrja hvers vegna í ósköpunum hann hafi dirfst að skrásetja sögurnar án þess að fordæma goðin um leið og vara við dýrkun þeirra á hverri síðu.

En hvaðan skyldi Snorri hafa fengið þá hugmynd að tefla saman Gylfa og Ásum í lítt dulinni keppni um völdin í Svíþjóð? Fyrirmynd hans er vitaskuld hin endalaus valdabarátta í ráðandi stétt þjóðfélagsins, valdabarátta sem er rauði þráðurinn í Heimskringlu, sams konar og sú sem hann háði sjálfur hér úti á Íslandi.⁴⁰ Þegar við lesum Heimskringlu getum við séð að þess háttar valdabarátta er háð með vitsmunum engu síður en sverðum og spjótum. Æsir frá Tróju, sem hinn 'sagnfræðilegi' formáli gerir grein fyrir og Snorri semur skáldaða sögu um í rammafrásögnum, komu ferskir að taflborði valdabaráttunnar á Norðurlöndum og voru fljótir að skáka valdastéttinni sem fyrir var, en Gylfi Svíakonungur er fulltrúi hennar. Sterkasta vopn Ása í þessari baráttu er að sannfæra lýðinn um að þeir séu guðir, og vissulega réttlættu konungsettir á Norðurlöndum valdakröfur sínar með þessum guðlega uppruna. Þessa kröfu tók fólk gilda þangað til nýir tímar gengu í garð og annars konar guðaljómi féll af píslardauða Ólafs helga á afkomendur hans.

152–53; endurpr. Preben Meulengracht Sørensen, *At fortælle Historien. Telling History. Studier i den gamle nordiske litteratur. Studies in Norse Literature* (Trieste 2001).

³⁹ 1964, 17–21.

⁴⁰ Um valdabaráttu sem þema Heimskringlu, sjá Bagge 1991, 64–110.

Sem ungar maður hafði Snorri lært af Ara og öðrum íslenskum fróðleiksmönnum að konungsaettir Norðurlanda væru komnar af konungum austan úr Asú með sömu nöfn og Æsir.⁴¹ Hann þekkti helstu atriðin úr sögu heimsins eins og hún var sögð í biblíunni og í ritum eins og Veraldarsögu, Rómverja sögu, Trójumanna sögu, og etv. Breta sögum Geoffrey af Monmouth.⁴² En hann kunnir líka, eða hafði heyrt, heilmikið af gömlum sögnum um Æsina sem guði, sögur sem hann unni og hafði gaman af, auk þess sem hann taldi þær mikilvægar fyrir varðveislu skáldskaparhefðar sem hann hafði sjálfur tileinkað sér.⁴³ Hann vildi fella þessar sögur og skáldskapinn, sem var órjúfanlega tengdur þeim, inn í þá heimsmynd og lærdómshefð sem viðurkennd var á hans dögum; í því skyni samdi hann Snorra Eddu. Lærdómur hans og skýr hugsun er augljós og víðfræg. Það er því freistandi fyrir fræðimenn nútímans að líta á Snorra sem starfsbróður sinn og reyna að finna röklega skýringu á hverri setningu í Snorra Eddu. Þegar þetta hefur ekki tekist, hefur nærtækasta skýringin verið að hið örökrétta eigi þar alls ekki heima, sé sennilega alls ekki verk Snorra heldur viðaukar höfundar sem ekki hafi verið jafngóðum gáfum gæddir. Víst getur þetta stundum verið rétt, en það er hættuleg aðferð þegar hún styðst ekki við neitt annað en okkar eigin rökvisi og hugmyndir um sjálfum sér samkvæman rithátt.

Svo er að sjá sem mörgum fræðimönnum hætti til að ofmeta lærdóm Snorra og rökvisi og samkvæmni hugmynda hans um trúarbrögð, en vanmeta

⁴¹ Sjá t.d. Heusler, „Die gelehrte Uhggeschichte.“ og Anthony Faulkes, „The Genealogies and Regnal Lists in a Manuscript in Resen's Library,“ *Sjötíu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977* (Reykjavík 1977), 177–190.

⁴² Sverrir Tómasson hefur rætt líkindi þess að Snorri hafi tekið Geoffrey sér til fyrirmyndar, sjá *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum. Rannsókn bókmenntahefðar* (Reykjavík 1988), 289–290.

⁴³ Edith Marold 1998 túlkar afstöðu Snorra nokkum veginn með sama hætti og hér er gert, þegar hún segir (177): „Die klare Unterscheidung zwischen Theologie und Dichtung kann helfen, die Darstellung der Mythologie durch Snorri adäquat zu verstehen: er gestaltet sie als Täuschung des Gylfi durch den Dichtergott, durch den die Dichtung aus Asien kam und gibt so den Hinweis für die richtige Einordnung der Mythologie: In den Augen des christlichen Menschen des 13. Jh.s, also auch in den Augen Snorris sind die heidnischen Mythen Lüge gemessen und der durch das Christentum vertretenen Wahrheit, Lüge, entstanden durch die Betörung eines skandinavischen Königs durch die zauberkundigen Asen, die ihm von einer mythischen Welt erzählen und deren Protagonisten ihre Namen gaben. An diese Götter dürfen, so formuliert es Snorri, Christen nicht glauben. Aber — und hier entfemt sich Snorri von der antiken und christlichen Mythenkritik — ihre Welt ist die Welt der Dichtung, dort haben sie ihre Berechtigung. Es ist Odin der Dichter — als solcher wird er ausdrücklich in der Heimskringla dargestellt — der sie verkündet“. Við þetta er því að bæta að ekki er augljóst að Snorri hafi talið að hinir mannlegu Æsir hafi logið upp sögum sínum til að blekkja Gylfa. Fremur lítur út fyrir að svo sé litið á í Eddu að um sé að ræða þeirra eigin sagna- og skáldskapararf.

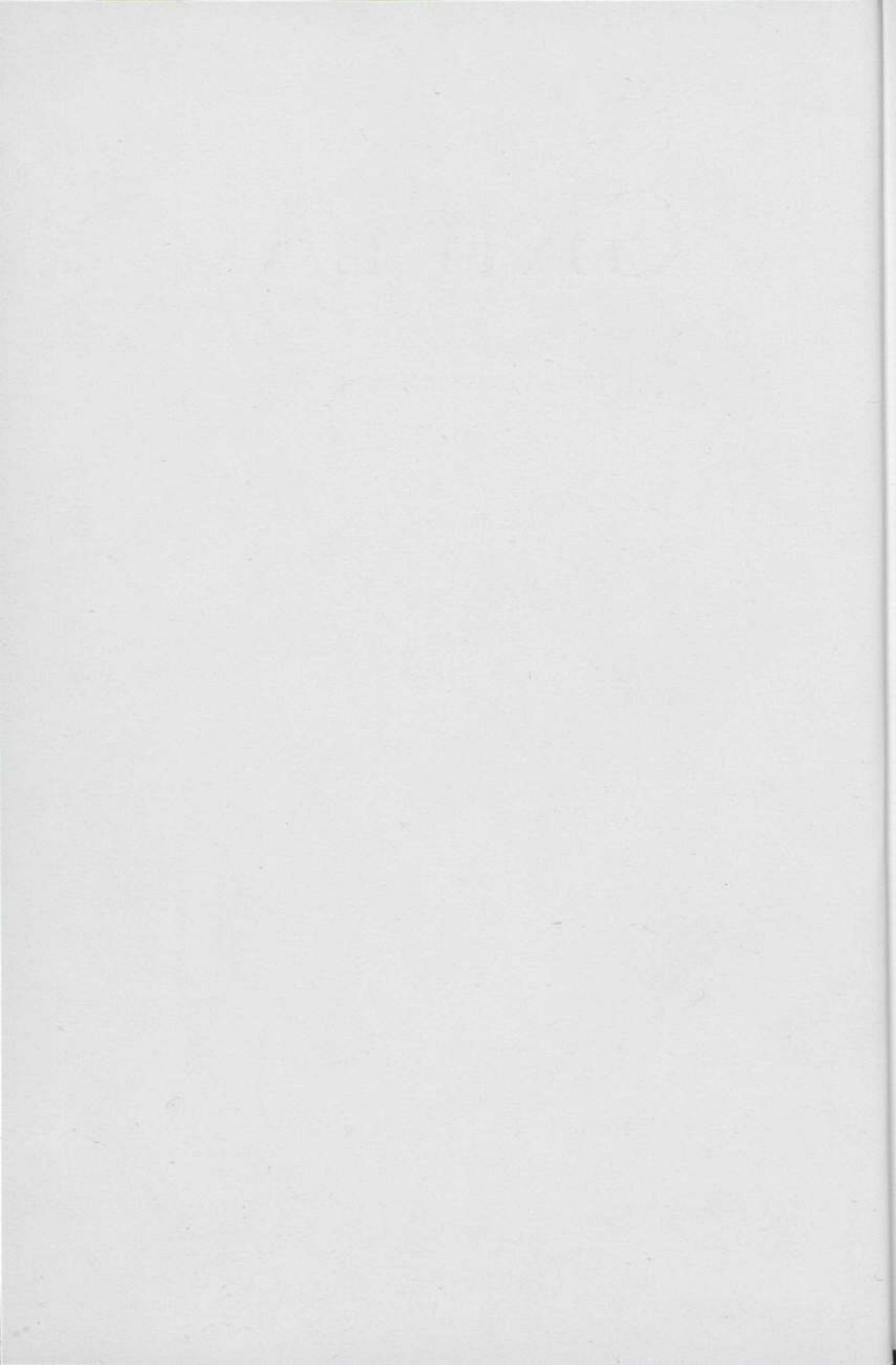
að sama skapi kímnigáfu hans og þrotlausan áhuga á sögunni endalaus um valdabaráttuna í þessum heimi. Það á ekki að lesa verk hans sem listræna heild þar sem hver hlutur fellur á sinn rétta stað. Hið listræna þjónar hér fræðslunni. En það er ekki hægt að skilja Snorra Eddu nema gefa náinn gaum að því hvernig Snorri beitir frásagnarlist sinni.

SUMMARY

Scholars have long debated about the correct understanding of *Snorra Edda*, and what the original text was like. Some of the discussion has concerned the inner consistency of the ideas in the text, and it has often been claimed that there are various inconsistencies between the ideas in the *Prologue* and those of *Gylfaginning* which make it unlikely that the *Prologue* was composed by Snorri. It has also been claimed that some passages in *Gylfaginning* or *Skáldskaparmál* contradict the main part of the text and are thus likely to be additions to Snorri's text. This article deals briefly with Snorri and his world views, considering how his social background and education might have motivated him for writing his *Edda*. The main purpose of the article is to point out that not all parts of *Snorra Edda* are subject to the same rules, that they are not all in the same literary mode, and that this fact can explain some apparent inconsistencies. Snorri's primary aim was to educate, and for this reason both the *Prologue* and various passages in the main parts of the work itself are in a didactic mode. In these main parts we also find two kinds of narrative that serve the didactic purpose but are written in different modes. The frame surrounding *Gylfaginning* and *Skáldskaparmál* is Snorri's fiction written in a fantastic mode, and there are reasons to believe that this was meant to be obvious, at least to well-informed readers. Within this frame we find traditional lore: poetry, tales, and information about the mythical universe. This old lore is of course not truth, and yet it is important because it illustrates the world view of the forefathers, who believed in it, and provides a key to their poetry. The article also discusses the role of irony in the work and points to some examples, for instance in ch. 3 of *Gylfaginning*, the so called 'Odin-theology', which is a part of the invented fantastic tale and mediates between the ideas of the *Prologue* and the fictional framework of *Gylfaginning*.

We tend to overestimate Snorri's learning and the consistency of his ideas about religion, but at the same time we do not fully appreciate his sense of humor and his passionate interest in the neverending story about the struggle for power in this world. His work is not to be read as an artistic composition where all parts fall into place. The artistic is subordinated to the didactic. But the work cannot be properly understood or evaluated unless we pay full attention to the use Snorri makes of his narrative genius.

Vésteinn Ólason
Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
vesteinn@am.hi.is

SAGAN HANDAN SÖGUNNAR

1

Á síðari hluta tólftu aldar var í klaustrinu á Þingeyrum munkur að nafni Oddur. Í Landnámu er faðir hans nefndur Há-Snorri og ætt hans rakin til Steingríms landnámsmanns í Steingrímsfirði, en móðir hans sögð Álfðís Gamla-dóttir og ætt hennar rakin til Þórodds landnámsmanns í Hrutafirði (*ÍF* I:199, 211–12), en um ævi hans er ekki annað vitað en að hann var prestur og munkur og var um tíma 'í óyndi og vildi á brott úr munklífinu' (*ÓIOFJ*:243, sbr. Hofmann 1984:142–51), en tók sig á og samdi á latínu sögu af Ólafi Tryggvasoni (*ÓIOFJ*:i–iii, 242–43, 261). Finnur Jónsson taldi vafalaust að Oddur hafi verið Hrutfirðingur (*ÓIOFJ*:i), en ekki er vitað hvenær hann var fæddur, né heldur hvenær hann dó. Líklegast er talið að hann hafi samið sögu Ólafs Tryggvasonar á síðasta áratug tólftu aldar. Frumgerð sögunnar er glötuð, en íslensk þýðing varðveitt í tveimur gerðum og broti úr hinni þriðju.

Í sögu Odds Snorrasonar er að sjálfsögðu margt sagt af kristniþóði Ólafs konungs Tryggvasonar í Noregi. Þar er meðal annars stutt frásögn af tveimur norskum mönnum sem komu vestan af Englandi og 'hét annar Haukur, en annar Sigurður' (*ÓIOFJ*:130). Konungur bauð þeim að halda rétta trú og sið kristinna manna, en þeir neituðu og gáfu sig ekki þótt konungur léti setja þá í bönd. En að liðnum þremur nóttum, þá voru þeir á brottu og fundust ekki og spurðist ekki til þeirra fyrr en fáum mánuðum síðar, að sást til þeirra norður á Hálogalandi með Háreki í Þjóttu (*ÓIOFJ*:130–31).

Litlu síðar í sögunni segir að þeir Sigurður og Haukur tældu Hárek með sér á skip og fóru með hann á fund Ólafs Tryggvasonar, sem boðaði Háreki trú, en hann var tregur til, þar til konungur bauð honum vald yfir fjórum fylkjum. Þá var hann skírður ásamt Sigurði og Hauki, en konungur bað hann að segja engum norður á Hálogalandi 'þá hluti er í höfðu gerst' (*ÓIOFJ*:139). Hárekur sveik síðan Eyvind kinnrifu í hendur Ólafi konungi (*ÓIOFJ*:139–40).

Í þessum köflum í sögu Odds munks örlar á frásagnartækni sem nánar verður rædd hér á eftir. Ekkert er um það sagt hvernig þeim Sigurði og Hauki

tókst að komast úr böndum og sleppa ósédur norður á Hálogaland, en njótendum sögunnar er ætlað að skilja af því sem síðar segir, að það hafi verið Ólafur konungur sjálfur sem leysti þá og sendi norður í þeim erindum að koma Háreki í Þjóttu á hans fund.

Þessi sama frásögn er í Ólafs sögu Tryggvasonar í Heimskringlu, en miklum mun betur sögð. Sigurður og Haukur eru nefndir til sögunnar á svipaðan hátt og í sögu Odds, sagðir háleyskir 'og höfðust mjög í kaupferðum' (*ÍF* XXVI:320), en síðar í kaflanum eru þeir sagðir bræður. 'Þeir höfðu farið eitt sumar vestur til Englands' (s.r., s.st.), en á leið heim aftur urðu þeir fyrir liði Ólafs konungs á Norð-Mæri. Ólafur konungur boðaði þeim kristni, en þeir neit-uðu, og stóðaði ekki þótt konungur talaði fyrir þeim, eða hótaði þeim meiðslum og dauða. Hann lét þá setja þá í járn og hafði þá um hríð með sér í fjötrum.

Og á einni nótt hurfu þeir í brott, svo að engi maður spurði til þeirra eða vissi með hverjum hætti þeir komust í brott. En um haustið komu þeir fram norður með Háreki í Þjóttu (*ÍF* XXVI:320).

Síðan kemur öllu nákvæmari frásögn heldur en hjá Oddi af því hvernig þeir komu Háreki í Þjóttu á konungs fund, og í Heimskringlu neitar Hárekur að taka við kristni. Konungur lét hann þá fara lausan og fékk honum

skútu góða, röru á borð tíu menn eða tólf, lét það skip búa sem best að öllum föngum. Konungur fékk Háreki þrjá tigu manna, vaskra drengja og vel búinna (*ÍF* XXVI:322).

Sigurður og Haukur urðu eftir hjá konungi og voru skírðir, en Hárekur sveik vin sinn, Eyvindur kinnrifu, í hendur konungsmanna sem fóru með hann til Ólafs konungs. Eyvindur neitaði kristni og var drepinn, en Hárekur og allt hans lið tók síðar við trú (*ÍF* XXVI:322-24).

Í Ólafs sögu Tryggvasonar hinnu mestu er þessi frásögn tekin lítt breytt eftir handriti af Heimskringlu, en þó að nokkru umsamin og aukin, ef til vill með stuðningi af annarri heimild. Á eftir frásögn af hvarfi Sigurðar og Hauks 'svo að engi maður spurði til þeirra og engi vissi með hverjum hætti þeir hefði í braut komist' er þessi viðbót:

Þvíáð þar lágu eftir fjötrarnir óbrotnir, og læst húsinu er þeir höfðu inni verið. Töluðu menn þar margt til. Konungur sjálfur var fáræðinn um þenna hlut og taldi þó nokkuð á varðmennina er gætt skyldu hafa; virði

hann þeim bæði til vangeymslu og óskynsemdar, er þeir urðu eigi varir við brautferð þeirra (*ÓTTREYA* II:92).

Í Heimskringlu er Ólafur konungur látinn setja eins konar leiksýningu á svið. Hann boðar Sigurði, Hauki og Háreki trú, en njótendum sögunnar er ætlað að skilja hið ósagða, að konungur hefur fengið þá til að neita trúnni þegar aðrir heyrðu til, og þessi afstaða þeirra á síðan að fréttast norður á Hálogaland. Einnig er njótendum sögunnar ætlað að ráða þá gátu hvernig Sigurður og Haukur gátu losnað úr böndum og sloppið óséðir úr varðhaldinu, en auðvitað vaknar sá grunur að Ólafur konungur sjálfur hafi sleppt þeim lausum og sent þá norður á Hálogaland með þeim erindum að koma Háreki á hans vald. Einnig að Hárekur hafi lofað Ólafi konungi að svíkja Eyvind kinnrifu í hans hendur. Þarna er sem sagt notað sú frásagnartækni sögumanns að láta áheyrendum sínum eftir að ráða í það sem hann lætur ósagt og gefa þeim kost á að velta ótruflaðir fyrir sér og ræða sín í milli hvernig í öllu liggur og njóta þess að ljúka sögunni.

Ég hef grun um að þessi frásögn af Sigurði og Hauki sé eldri en nokkurt þeirra rita sem varðveita hana; hún lítur út fyrir að vera nær frumgerð í Heimskringlu en í Ólafs sögu Odds, einkum frásögnin af tilraunum Ólafs konungs til að kristna Hárek í Þjóttu, og vel má vera að leifa af eldri gerð sjái stað í Ólafs sögu Tryggvasonar hinni mestu. Viðbótin þar er ekki í þeim stíl sem yfirleitt einkennir viðauka sögusmiðsins við texta sem hann hefur tekið eftir rituðum heimildum. En um texta Heimskringlu er tvennt til: Annaðhvort að Snorri hafi samið þessa kafla með hliðsjón af Ólafs sögu Odds, eða að hann hafi stuðst við aðra og eldri heimild, sem mér finnst trúlegra.

Angi af þessari frásagnartækni er í Fagurskinnu þar sem segir frá Hákonu jarli Sigurðarsyni, að hann flýði fyrir Gunnhildarsonum úr Noregi og var með Haraldi Gormssyni í Danmörku. Þar segir að Hákon jarl tók sótt hættlega og lá lengi vetrar. Þann vetur bruggaði hann banaráð bæði Haraldi konungi gráfeldi og Gull-Haraldi Knútssyni, bróðursyni Haralds Gormssonar (*ÍF* XXIX:104–10). Í Fagurskinnu er veikindum Hákonar lýst og tekið fram að 'neyti lítt matar og drykks og svaf lítið. Ekki hafði hann stranga verki' (*ÍF* XXIX:104), en að öðru leyti er ekki einu orði vikið að því að Hákon jarl hafi gert sér upp veikindi og þá heldur ekki í hvaða tilgangi það hafi verið. En lesanda er ætlað að skilja að veikindi Hákonar hafi verið uppgerð og hann hafi látið spyrjast til Noregs að hann lægi vitlaus og dauðvona í Danmörku, vegna þess að þá mundi auðveldara að tæla Harald gráfeld til Danmerkur ef hann sæi að sér mundi ekki stafa nein hætta af Hákonu jarli. Þessi frásögn er umsamin í Heims-

kringlu. Þar er einungis sagt að Hákon jarl lagðist í rekkju af áhyggjum, en veikindi eru ekki nefnd fyrr en sendimenn Haralds Gormssonar koma á fund Haralds gráfeldar: 'Segja þeir þau tíðendi að Hákon jarl er í Danmörk og liggur banvænn og nær örviti' (*ÍF* XXVI:236).

Allt öðru vísi er farið að í Heimskringlu þar sem segir af brögðum Haralds harðráða þegar hann vann fjórðu borgina á Grikklandi (*ÍF* XXVIII:80–81). Hliðstæð frásögn er í Morkinskinnu (*MorkFJ*:72–77) og Fagurskinnu (*ÍF* XXIX:232–33). Í Fagurskinnu og einkum í Morkinskinnu er í upphafi sagt frá ráðagerðum Haralds að setja á svið veikindi sín og dauða, en í Heimskringlu er skýrt tekið fram að Haraldur konungur fékk sjúkleik og síðar að lát hans var sagt um allan herinn, en brögðum Haralds ekki ljóstað upp fyrr en í lok frásagnar. Þarna hafa fræðimenn, til dæmis Sigurður Nordal og Hallvard Lie, talið að Snorri Sturluson hafi endursamið og bætt um frásagnir heimilda sinna, enda má segja að sú ályktun liggi beint við (Sigurður Nordal 1920:202–03, 233, Lie 1937:36–44). En ég er ekki handviss um að hægt sé að útiloka þann möguleika að þessi frásögn af brögðum Haralds harðráða hafi verið til í eldri heimild en Morkinskinnu og Fagurskinnu og að Snorri hafi fylgt þeirri heimild.

2

Við skulum líta í Færeyinga sögu. Sagan er grein af þeim meiði íslenskra miðaldabókmennta sem flokkast undir Íslendingasögur, en er að því leyti einstök, að í henni er beitt af miklu listfengi þeirri frásagnartækni, að láta njótendur hennar ráða í það sem höfundurinn lætur ósagt og taka þannig í raun þátt í því að semja söguna með höfundi. Bjarni Aðalbjarnarson hefur fjallað rækilega um þessa frásagnartækni höfundar Færeyinga sögu í inngangi að öðru bindi útgáfu sinnar af Heimskringlu (*ÍF* XXVII:xlíi–xlvii), en einnig tók Peter Foote (1984:174–182) þessi listbrögð söguhöfundar til umræðu á þann hátt að ekki verður um bætt.

Ég mun hér á eftir ræða einstök dæmi um þessa frásagnarlist í Færeyinga sögu og taka upp fáeina kafla sem mér finnast einna forvitnilegastir. Ég nota útgáfu mína af sögunni frá 1978 (*FærÓH* 1978).

Í upphafi sögunnar er nefndur Þorbjörn Götuskeggur og tveir synir hans, Þorlákur og Þrándur. Eftir lát Þorbjörns skiptu synir hans með sér arfi 'og vildi hvortveggi hafa heimabólið í Götu, því að það var hin mesta gersimi. Þeir lögðu hluti á, og hlaut Þrándur' (56).

Hér er alls ekki gefið í skyn að neitt hafi verið athugavert við að Þrándur vann hlutkestið. En ekki líður á löngu þar til sögumaður hefur dregið upp þá mynd af Þrándi að áheyrendur sjá í hendi sér að hann mundi aldrei tapa hlutkesti, og vitanlega hefur höfundur sögunnar ætlað þeim að sjá það, þótt hann skipti sér ekki af í fyrstu hvað þeir haldi og láti þá ekki gruna neitt fyrr en síðar.

Eftir arfaskiptin skorti Þránd lausafé. Hann seldi þá

á leigu landið í Götu mörgum mönnum, og tók leigu sem mesta, en hann réðst til skips um sumarið og hafði lítinn kaupeyri og fór til Nor-egs og hafði bæjarsetu um veturinn og þótti jafna[n] myrkur í skapi (56–57).

Þessu næst kemur svo frásögnin af athöfnum Þrándar á markaðnum á Haleyri.

Þrándur fór með byrðingsmönnum og kom á Haleyri um sumarið. Þar var þá markaður og mikill mannfjöldi. Þar kom Haraldur konungur blátönn, og eru nefndir tveir hirðmenn hans, bræðurnir Sigurður og Hárekur:

Þessir bræður gengu um kaupstaðinn jafnan og *vildu kaupa sér gullhring þann er bestan fengu þeir og mestan. Þeir komu í eina búð þar er harðla vel var um búist. Þar sat maður fyrir og fagnaði þeim vel og spurði hvað þeir vildi kaupa. Þeir sögðust vilja kaupa gullhring mikinn og góðan. Hann kvað og gott val mundu á vera. Þeir spyrja hann að nafni, en hann nefndist Hólmgeir auðgi (57).

Og hér er vert að doka við og taka vel eftir. Þessi ríki kaupmaður er aðeins nefndur hér og ekkert sagt um hvernar þjóðar hann var. Nafnið Hólmgeir var óþekkt á vestur-norrænu málsvæði á miðöldum (Lind 1905–1915:559, *DgP*: 571–74). Þarna skilur sögumaður áheyrendur sína eftir með þá spurningu hvort hann hafi verið danskur, eða var þetta ef til vill Þrándur sjálfur sem hafði gefið sér austur-norrænt nafn? Og ef þetta var Þrándur, hvaðan kom honum þá búðin og gersemarnar, þar á meðal digur gullhringur? Ég vík aðeins að honum síðar. En sagan heldur áfram:

Brýtur hann nú upp gersimar sínar og sýnir þeim einn digran gullhring, og var það gersimi sem mest, og mat svo dýrt að þeir þóttust eigi sjá hvort þeir munu allt það silfur fá, er hann mælti fyrir, þegar í stað, og beiddu hann fresta til morgins, en hann játaði því. Nú gengu þeir í burt við svo búð, og leið af sú nótt. En um morguninn gengur Sigurður í

brott úr búðinni, en Hárekur var eftir. Og litlu síðar kemur Sigurður utan að tjaldskörum og mælti: 'Hárekur frændi,' sagði hann; 'seldu mér sjóðinn skjótt, þann er silfrið er í, það er við ætluðum til hringkaupsins, því að nú er samið kaupið, en þú bíð hér meðan og gæt hér búðarinnar. Nú fær hann honum silfrið út í gegnum tjaldskarinnar. Nú litlu síðar kemur Sigurður í búðina til bróður síns og mælti: 'Tak þú nú silfrið; nú er samið kaupið.' Hann svarar: 'Ég fékk þér silfrið skömmu.' 'Nei,' segir Sigurður; 'ég hefi ekki á því tekið.' Nú þræta þeir um þetta. Eftir það segja þeir konungi til. Konungur skilur nú, og aðrir menn, að þeir eru stolnir fénu (57–58).

Hér skilur sögumaður áheyrendur eftir án nokkurrar vísbendingar um hver það var sem stal silfrinu. Ef við stónsum hér og tökum þátt í leiknum með sögumanninum og setjum okkur í spor þeirra sem hvorki hafa lesið þessa sögu fyrr né heyrt hana lesna mundum við líklega helst gruna Sigurð sjálfan eða Hólmgeir auðga. Ef Sigurður var þjófurinn hefði hann varla fallist á að leggja málið fyrir konung. Hólmgeir er líklegri, hann veit að þeir bræður hafa safnað silfri daginn áður og auðvitað gat hann fylgst með hvenær Sigurður yfirgæfi tjaldið. Við tökum einnig eftir því að hann hafði talað við Sigurð og gat þess vegna hermt eftir honum. Hverjir aðrir gátu vitað um þessi fyrirhuguðu hringkaup bræðranna? Silfur hafa þeir væntanlega fengið að láni hjá félögum sínum og ef til vill sagt þeim til hvers það var ætlað, en enginn þeirra er nefndur í sögunni og augljóst að sögumaður hefur ekki ætlast til að neinn þeirra væri grunaður. Hins vegar skilur hann áheyrendum eftir eina smugu. Þar sem hann nefnir bræðurna til sögunnar segir hann að þeir 'gengu um kaupstaðinn jafnan og vildu kaupa sér gullhring þann er bestan fengu þeir og mestan' (57). Auðvitað gat verið að einhver veitti þessu athygli og sæi þarna veiðivon. Gátan er enn sem komið er óráðin og ekki um annað að gera en lesa áfram og sjá til hvort lausnin finnist:

'Nú leggur konungur farbann, svo að engi skip skulu sigla burt svo búíð' (58). Og þá kemur Þrándur til sögunnar, býðst til að finna ráð til að menn losni af markaðnum, en ráðið var ekki ókeypis. Leggur síðan til á þingi daginn eftir að allir þeir sem þar voru staddir skyldu skjóta saman til að bæta bræðrunum skaðann. Þetta var gert og gekk af mikið fé, og fékk Þrándur fjórðung þess fjár fyrir þetta ráð sitt, en auk þess fékk hann, samkvæmt sögunni, frá hverjum Norðmanni sem var á markaðnum eyri silfurs að launum fyrir að finna ráð til þess að þeir losnuðu þaðan. En fé það sem hann fékk á markaðnum segir sagan að var svo mikið, að trautt kom markatali á. Þar með vaknar sá grunur að

hann hafi aflað einhvers meira en beinlínis er tekið fram í sögunni og freistandi að spyrja hvort silfrið sem hvarf frá bræðrunum hafi verið hluti af því mikla fé sem Prándur lagði á byrðing mikinn og góðan sem hann keypti í Norgegi og sigldi á heim til Færeyja. Sögumaður skiptir sér ekki af hvernig áheyrundur hans leysa þá gátu, og hann hefur séð til þess að þeir fái ekkert að vita hver þessi Hólmgeir auðgi var eða hvað varð um hann og þennan stórkostlega gullhring sem hann hafði til sölu. Hann nefnir aðeins að bræðrunum var bættur skaði sinn, en ekki að þeir hafi þá farið og keypt hringinn. Hvers vegna ekki? Var búðin og hringurinn ef til vill ekki annað en sjónhverfingar og Hólmgeir reyndar Prándur sjálfur? Hér fer höfundur Færeyinga sögu allt öðruvísi að en til dæmis Agatha Christie; hann leggur fyrir okkur gátu, en hann lætur okkur ekki hafa neina óvænta lausn í lokin, heldur skilur hann okkur eftir með gátuna óráðna.

Höfundur sögunnar kemur okkur í svipaðan vanda í köflum, sem því miður eru ekki varðveittir í frumgerð, heldur einungis í Ólafs sögu helga eftir Snorra Surluson (*FærÓH* 1978:138–52). Þar segir frá því að Ólafur konungur helgi stefndi höfðingjum Færeyinga á sinn fund, þar á meðal Prándi í Götum sem 'bjóst til ferðar; en er hann var búinn mjög, þá tók hann fælisótt þá er hann var hvergi fær, og dvaldist hann eftir' (139). Fælisótt er ekki nefnd í nútíma læknisfræði, en í einu handriti stendur bráðasótt í stað orðsins fælisótt. Hinir færeysku höfðingjarnir fóru á fund Ólafs konungs og neyddust til að samþykkja allt sem hann bauð þeim, þar á meðal að gjalda honum skatt af Færeyjum. Konungur lét búa skip og sendi menn á til Færeyja að taka þar við skatti:

Þeir urðu ekki snemmbúnir og fóru er þeir voru búnir, og er frá ferð þeirra það að segja, að þeir koma eigi aftur og engi skattur á því sumri er næst var eftir, þvíáð þeir höfðu ekki komið til Færeyja; hafði þar engi maður skatt heimtan (139–140).

Næsta sumar sendi konungur annað skip eftir skatti og menn með, en hvortveggja hvarf, bæði skip og menn.

Sögumaður nefnir enga ástæðu fyrir því að þessi skip týndust, en gefur þó mjög varlega í skyn að ekki hafi verið um venjuleg sjóslys að ræða. Ólafur konungur frétti af fyrra skipinu að 'það hafði hvergi til landa komið, svo að spurt væri' (140), og um seinna skipshvarfið segir: 'og voru þar margar getur á, hvað af skipum þeim myndi orðið' (140). Þarna velur sögumaður orðalag af mikilli kostgæfni: 'svo að spurt væri', 'og voru þar margar getur á', og ýtir

undir grun áheyrenda sinna, að ef til vill hafi einhverjir vitað meira en þeir vildu segja, enda þótt ekkert spyrðist um hvað af skipum og mönnum þessum hafi orðið. Og sögumaður lætur Ólaf konung gruna þetta sama. Konungur sendi boð til Færeyja að einhver þeirra hirðmanna hans, Gilli lögsögumaður, Leifur Össurason eða Þórólfur Sigmundarson úr Dímon, skyldu koma á hans fund. Þeim þótti líklegt að konungur vildi spyrja um þau tvö skip og menn sem hann hafði sent til Færeyja eftir skatti, og ákváðu að Þórólfur skyldi fara, og þar á eftir kemur einn kostulegasti kafli sögunnar, þar sem segir frá Þrándi, að hann fékk frændur sína til að sigla með ullarfarm til Noregs. Annað erindi þeirra er ekki nefnt. En þegar þeir Þórólfur og frændur Þrándar koma til Noregs er Þórólfur veginn. Höfundur lætur konung túlka grunsemdir okkar, að þar hafi Sigurður Þorláksson, frændi Þrándar, verið að verki, en hann verst ásökunum konungs af mikilli kænsku og sleppur aftur til Færeyja. Ég mun ekki fjalla nánar um atburðarásina og frásagnatækni höfundarins í þessum kafla; það hefur Peter Foote gert í áður nefndum fyrirlestri sínum (1984:177–79). En ég vík nánar að síðustu tilraun Ólafs helga til að fá skatt af Færeyjum.

Á húspingi næsta vor eftir víg Þórólfs talaði Ólafur konungur um mannskaða þann er hann hafði látið af Færeyjum. 'En skattur sá', segir hann, 'er þeir hafa mér heitið, þá kemur ekki fram' (146). Hann vildi enn senda menn til Færeyja. 'En þar komu þau svör í mót, að allir menn töldust undan förinni' (146), þar til Karl mærski, sem hafði verið víkingur og hinn mesti ránsmaður og enginn vinur konungs, bauðst til að fara þessa för.

Hér hefur sögumaður gripið til minnis sem einnig er notað í Jómsvfkinga sögu þar sem segir frá Þorkatli miðlang. Kjarni þess er að ræningi og illgerðamaður kemur til höfðingja sem áður hefur sóst eftir lífi hans, veitir honum lið og er drepinn.

Mæra-Karl kom til Færeyja og var vel tekið af Leifi og Gilla sem buðu honum til sín 'og að flytja örendi hans og veita honum slíkt traust sem þeir hefði föng á' (148). En um Þránd hefur sögumaður þetta að segja:

Litlu síðar kom þar Þrándur og fagnaði vel Karli: 'Em eg', segir hann, 'feginn orðinn er slíkur drengur hefir komið hingað til lands vors með örendi konungs vors, er vér erum allir skyldir undir að standa. Vil eg ekki annað, Karl, en þú farir til mín til veturvistar og það með þér allt þíns liðs, er þinn vegur væri þá meiri en áður' (148).

En Karl hafði áður lofað að fara til Leifs, en semur við Þránd að hann dragi saman skattinn um Austurey og svo um allar Norðureyjar.

Nú er sögumaður komins svo langt í frásögninni að hann getur búist við að áheyrendur hans hafi kynnst Þrándi að því marki, að þeir eigi von á að hann fari að undibúa einhver svikræði við Karl. Og þess er ekki langt að bíða:

Um vorið eftir fékk Þrándur í Götu vanheilsu mikla, hafði augnaþunga og þó enn kramar aðrar; en þó bjóst hann að fara til þings, sem vandi hans var. En er hann kom á þingið og búð hans var tjölduð, þá lét hann tjalda undir svörtum tjöldum innan af, til þess að þá væri síður skíð-dræpt (148–49).

Enn lætur sögumaður ekkert uppi um hvað Þrándur hafi í hyggju, en gefur þó í skyn að Leifur gruni hann um græsku og lætur hann þess vegna haga inn-göngu þeirra Karls í búðina þannig að Þrándur komi engum svikum við. En þegar Leifur krefur Þránd um skattinn fær hann honum fyrst silfur sem Leifur hefur þessi orð um: 'Það hygg eg, að hver sá peningur er illur er í Norður-eyjum, að hér muni kominn' (150). Þrándur kenndi frændum sínum um þessi svik, kallaði þá ekki meðalmannfóðinga, og fékk Leifi annan sjóð, litlu skárri, sem hann vildi ekki taka konungi til handa. — Og nú heldur sögumaður áfram með leikinn. Gautur rauði bregður Þrándi um hugleysi: 'Satt er hið forn-kveðna: Svo ergist hver sem eldist. Svo er þér og, Þrándur: lætur Karl hinn mærska reka fé fyrir þér í allan dag' (150). Þá grípur Þrándur tækifærið og eys skömmum yfir frændur sína, en fær Leifi þriðja sjóðinn með ágætu silfri. Þá skilar Þórður lági sínu hlutverki: 'Eigi hljótu vér meðalorðaskak af honum Mæra-Karli, og væri hann launa fyrir verður' (151). Leifur og Karl tóku við þessu silfri, og bað Leifur Þránd að fá til mann að sjá reislur, en Þrándur bað Leif að sjá fyrir hans hönd.

Og nú kemur einn listilegasti kafli sögunnar:

Gengu þeir Leifur þá út og skammt frá búðinni; settust þeir þá niður og reiddu þá silfrið. Karl tók hjálm af höfði sér og hellti þar í silfri því er vegið var. Þeir sá mann ganga hjá sér og hafði refði í hendi og hött síðan á höfði, heklur græna, berfættur, knýtt línbrókum að beini. Hann setti niður refðið í völlum og gekk frá og mælti: 'Sé þú við, Mæra-Karl, að þér verði eigi mein að refði mínu.' Litlu síðar kom þar maður hlaupandi og kallaði ákaflega á Leif Össurason, bað hann fara sem skjótast til búðar Gilla lögsögumanns; — 'þar hljóp inn um tjaldskarar Sigurður Þorláksson og hefir særðan búðarmann hans til ólffis.' Leifur hljóp þegar upp og gekk á brott til fundar við Gilla; gekk með honum allt

búðarlið hans, en Karl sat eftir. Þeir Austmenninir stóðu í hring um hann. Gautur rauði hljóp að og hjó með handöxi yfir herðar mönnum, og kom högg það í höfuð Karli, og varð sár það ekki mikið. Þórður lági greip upp refðið er stóð í vellinum og lýstur á ofan öxarhamarinn svo að öxin stóð í heila. Þusti þá fjöldi manna út úr búð Þrándar. Karl var þaðan dauður borinn (151–152).

Hér lætur sögumaður áheyrendum sínum eftir að ráða eina torræðustu gátu sögunnar: Hver var maðurinn með refðið? Hið eina sem hann lætur uppi til lausnar gátunni er lýsingin á búnaði mannsins, og þá er engu líkara en að hann geri ráð fyrir að áheyrendur hans þekki Völsunga sögu. Þar segir frá því að maður gekk í höll Völsungs konungs þegar þar var setið að brúðkaupi Signýjar og Siggeirs; honum er lýst á þessa leið:

Sá maður er mönnum ókunnur að sýn. Sá maður hefir þessháttar bún-
ing, að hann hefir heklú flekkóttu yfir sér. Sá maður var berfættur og
hafði knýtt línbrókum að beini ... og hött síðan á höfði (*Völsunga
saga*:6).

Í Völsunga sögu er augljóst að þessi lýsing á við Óðin, og höfundur Færeyinga sögu gerir okkur þann grikk að lýsa manningnum með refðið þannig að við gæt-
um haldið að þar hafi Óðinn verið á ferð. Í Norna-Gests þætti birtist Óðinn með laufsprotu í hendi og í Örvar-Odds sögu með reysprotu, en í Færeyinga sögu er þessi tvívari Óðins með refði í hendi. Og hvað var *refði*? Ég hef í út-
gáfu minni af Færeyinga sögu 1987 giskað á að refði hafi verið eins konar *scepter*, veldistákn (*FærÓH* 1987:ccxxxvi–ccxxxvii). Við setjum okkur í spor áheyrenda sögumanns og reynum að feta okkur áfram: Sigurður Þorláksson
vinnur á búðarmanni Gilla lögsögumanns til þess að Leifur og hans menn
yfirgefi Karl. Þegar það hafði tekist hljóp Gautur rauði að með handöxi, og
við verðum að gera ráð fyrir að Þórður lági hafi fylgt honum fast eftir, en
hvernig vissi hann af refðinu sem stóð í vellinum? Ekki held ég að sögumaður
ætli áheyrendum sínum að trúta því að Óðinn hafi sagt honum frá refðinu. Og
við förum að gruna Þránd, að hann hafi tekið á sig gerfi Óðins, í fyrsta lagi til
þess að hann þekktist ekki, en í öðru lagi til þess að menn Karls og Leifs héldu
að þar hafi Óðinn verið á ferð og þyrðu þess vegna ekki að snerta refðið sem
hann stakk í völlinn. Í sögunni er ekki nefnt hvaðan maðurinn kom eða hvert
hann fór þegar hann hafði stungið refðinu í völlinn. Áheyrendur eru sem sagt
staddir í leikhúsi þar sem sagan gerist á sviðinu, en um það sem er utan sviðs-

ins fá þeir ekkert að vita og verða sjálfir að segja sér hvað þar hafi átt sér stað. Þrándur undirbýr leikinn vandlega, gerir sér upp veikindi, skapar sér ástæðu til að úthúða frændum sínum, gefur þeim þar með tilefni til að kenna Karli um skammirnar sem þeir fá og hóta honum launum fyrir, en sér síðan til þess að þeir eigi allir sinn hlut í vígi Karls og lætur illa yfir því að lokum. Honum sjálfum er ekki hægt að kenna um neitt. En um þetta hefur sögumaður ekki eitt einasta orð. Við höfum setið og hlustað og það er okkar að ræða það sem við höfum heyrt og reyna að skilja og fylla í eyðurnar eins og við höfum vit til, en sjálfur situr sögumaður hjá og segir líklega eins og bóndinn í Þjóðsögunni: 'Nú skyldi ég hlæja væri ég ekki dauður' (*Þjóðsögur JÁ* II:513–14).

En þótt við þykjumst sjá að maðurinn með refðið hafi verið Þrándur sjálfur höldum við áfram að spyrja: Hvaðan kom honum refðið? Refðið var veldis-tákn konunga og höfðingja. Þrándur var bóndi, vildi fyrir hvern mun ekki heyra undir konung eða gjalda konungi skatt. Hvað meinar sögumaður með því að láta hann hafa refði? Refði hans verður skattheimtumanni konungs að bana þegar hann hefur tekið hjálminn af höfði sér og hellt í hann silfri konungsins. Er refðið þar með orðið að tákni bóndans, — almúgans sem vill vera frjáls? Ég hef fjallað um víg Mæra-Karls í lítilli grein sem ég birti í fjölrituðu afmælisriti til Peter Foote 26. maí 1984 (*Ólafur Halldórsson* 1984:45–50). Þar gerði ég ráð fyrir að höfundur sögunnar hafi ætlað okkur að draga þennan lærdóm af vígi Mæra-Karls:

Hann [þ.e. Mæra-Karl] var 'víkingur og hinn mesti ránsmaður, ... maður ættstór og mikill athafnarmaður, íþróttamaður og atgervimaður um marga hluti.' Samt sem áður sat hann grafkyrr, þegar Gautur rauði hafði sært hann litlu sári með handöxi, og beið eftir því að Þórður lági gripi upp refðið og lysti ofan á öxarhamarinn svo að öxin stóð í heila, en hjálmur hans, sem höfðinu skyldi hlífa, fullur af silfri því sem konungur heimtaði af bændum í skatt. Þannig fer fyrir þeim sem ekki sjá við refði Þrándar í Götu. En af þessu er ljóst, að höfundur Færeyinga sögu hefur stungið henni sem refði í völlinn þar hjá sem staðið var í hring um þá hugmynd að koma landi hans undir erlent vald. — Og þar stendur hún enn (1984:49).

Svipaðri frásagnartækni og þeirri sem einkennir Færeyinga sögu bregður fyrir í öðrum ritum. Í tveimur handritum eddukvæða, Konungsbók, GKS 2365 4to, og Bæjarbók, AM 748 I 4to, er stuttur inngangur að Grímnismálum, og hefst á þessa leið (texti Konungsbókar):

Hrauðungur konungur átti tvo sonu; hét annar Agnar, en annar Geirröður. Agnar var tíu vetra, en Geirröður átta vetra. Þeir réru tveir á báti með dorgar sínar að smáfiski. Vindur rak þá í haf út. Í náttmyrkri brutu þeir við land og gengu upp, fundu kotbónda einn. Þar voru þeir um veturinn. Kerling fósttraði Agnar, en karl Geirröð. Að vori fékk karl þeim skip. En er þau kerling leiddu þá til strandar, þá mælti karl einmæli við Geirröð (125).

Í þessari frásögn veur sögumaður engan grun hjá áheyrendum um að rás atburða sé ekki fullkomlega eðlileg: Vindur getur skolið á hvenær sem er, bátinn með strákana rekur fram í myrkur, þeir vita ekki hvar þeir lenda, ekkert undarlegt við það þótt þeir finni kotbónda og svo sjálfsagt að kotbóndi sá eigi kerlingu, að það þarf ekki að nefna sérstaklega. Ekkert er sagt frá veturvist strákanna hjá karli og kerlingu og ekki minnst á að þau hafi spurt þá að heiti eða hvaðan þeir komi. En að vori þegar þau fylgja þeim til strandar 'þá mælti karl einmæli við Geirröð'. Þar með veur sögumaður forvitni áheyrenda sem fer að gruna að eitthvað búi undir, enda kemur það bráðlega í ljós:

Þeir fengu byr og komu til stöðva föðurs síns. Geirröður var fram í skipi; hann hljóp upp á land, en hratt út skipinu og mælti: 'Farðu þar er smyl hafi þig!' Skipið rak út, en Geirröður gekk *upp til bæjar. Honum var vel fagnað; þá var faðir hans andaður. Var þá Geirröður til konungs tekinn og varð maður ágætur (125).

Sögumaður ætlar áheyrendum sínum að skilja að þetta hafi verið ráð kotkarlsins og hann hafi ekki verið allur þar sem hann var séður, en nefnir ekki beint hver þau karl og kerling voru, heldur lætur hann áheyrendum eftir að ráða það af framhaldi sögunnar:

Óðinn og Frigg sátu í Hliðskjálfu og sá um heima alla. Óðinn mælti: 'Sér þú Agnar fósttra þinn, hvar hann elur börn við gýgi í hellinum. En Geirröður fósttra minn er konungur og situr nú að landi.' Frigg segir: 'Hann er matníðingur sá, að hann kvelur gesti sína ef honum þikkja of margir koma.' Óðinn segir að það er hin mesta lygi. Þau veðja um þetta mál (125).

Í Bæjarbók, þar sem segir að karl fósttraði Geirröð, er þessi viðbót: 'og kenndi honum ráð' (*Sæmundar Edda*:75). Þarna hefur eftirritari fallið í þá

freistni að benda lesendum sínum á það sem þeir áttu sjálfir að sjá; hann hefur ekki kunnað þá list að halda sér saman þar sem við átti. Þetta sama hefur hent höfund Njálu þar sem hann segir frá Njálssonum og Merði Valgarðssyni eftir víg Höskuldar Hvítanesgoða: 'Hann [þ. e. Mörður] fann nær aldri Njálssonu, en þó var styggt með þeim þá er þeir fundust, og var það ráðagerð þeirra' (ÍF XII:283, leturbreyting mín).

Í sögu Egils Skallagrímssonar er hegðun hans, þegar hann vildi fara utan með Þórólfi bróður sínum, ekki skýrð með öðru en að hann hafi í raun verið vandræðaunglingur, en okkur mun ætlað að skilja að hann hafi verið ástfanginn af Ásgerði Bjarnardóttur sem var uppeldissystir hans og fór utan með Þórólfi bróður hans og giftist honum síðar (ÍF II:96, 102–03). Og hvers vegna hleypti Egill annarri brúninni ofan á kinnina, en annarri upp í hárrætur þar sem hann sat í höll Aðalsteins konungs eftir fall Þórólfs? (ÍF II:143.) Takið eftir því! Ennfremur má nefna frásögn Gísla sögu Súrssonar af vígi Vésteins Vésteinssonar sem enn þann dag í dag er óleyst morðgáta (ÍF VI:43–45).

3

Skyld þessari frásagnartækni er sú aðferð sögumanns að segja einungis frá athöfnum og örlögum manna án nokkurra skýringa og nánast engra bendinga um hvað hafi vakað fyrir þeim eða ráðið gerðum þeirra. Með þessari aðferð skilja höfundar njótendur sagnanna eftir villta í galdri sagnalistarinnar og láta ráðast hvort þeir nái áttum. Ég hef fjallað um þessa frásagnartækni í stuttri grein í *Frejas psalter* (Ólafur Halldórsson 1997:138–42). Þar tók ég dæmi úr þremur sögum: Hemings þætti Áslákssonar, Áns sögu bogsveigis og Jómsvikínga sögu í AM 291 4to. Í trausti þess að fáir hafi lesið þessa grein styðst ég við lítt breytta kafla úr henni hér á eftir.

Hemings þáttur Áslákssonar er gefinn út af Gillian Fellows Jensen í Kaupmannahöfn 1962. Hann er varðveittur í þremur gerðum, en engin þeirra heil og ómögulegt að gera sér nákvæma grein fyrir hvernig frumgerð þáttarins hafi verið (*HemGFJ*:cviii–cxii). Í upphafi þessa þáttar segir frá því að Haraldur Noregskonungur Sigurðarson, sem í sögum er nefndur hinn harðráði, var á veislum norður á Hálogalandi. Í þeirri gerð þáttarins sem er varðveitt í yngri hluta Flateyjarbókar segir að Haraldur konungur sendi boð eftir Ásláki bónda í Torgum, og er tekið fram að Áslákur var spekingur mikill. Konungur skipaði honum að gera sér veislu og mundi hann sitja þar þrjár nætur með hundrað

manna liði. Áslákur taldist undan og fann til þrjár ástæður að hann væri ekki fær um að gera konungi veislu, en ekkert dugði, og næsta dag hafði hann búið konungi dýrlega veislu. Daginn eftir bar konungur á Áslák að hann leyndi syni sínum og kvað það varða við lög Ólafs helga. Áslákur neitaði í fyrstu, en eftir vitnisburð Nikulásar Þorbergssonar sem konungur vitnaði til, viðurkenndi hann að hafa átt son sem Hemingur hét, en hann hefði tekið vitfirringu sjö vetra gamall, og kom síðar upp að Áslákur hafði komið honum í fóstur hjá karli og kerlingu fjarri mannabyggðum í hömrum og skógi luktum dal. Næsta ár kom konungur aftur til Ásláks og hótaði að setjast upp hjá honum þar til hann sæi Heming. Þá neyddist Áslákur til að senda eftir syni sínum. Þegar Hemingur kom gekk hann fyrir konung og kvaddi hann vel. Konungur spurði hver hann væri, en Hemingur nefndi sig. Konungur mælti: 'Eigi vildi eg sjá þá húð er þú ert einn hemingur af' (*HemGFJ*:12–13). Haraldur konungur neyddi Heming til að keppa við sig í skotfimi og öðrum íþróttum og reyndi hvað hann gat að fyrirkomu honum og hélt raunar að sér hefði tekist það, en Hemingur hélt lífi fyrir kraftaverk og fór síðar til Englands, þar sem hann tók sér annað nafn ('Bjarleifr', *HemGFJ*:50).

Eftir þessa frásögn kemur í þættinum langur kafli um tildrög þess að Haraldur konungur fór með Tósta jarli í herför til Englands. Í þeim kafla segir frá ýmsum undrum og fyrirburðum sem bentu til að Haraldur konungur mundi falla í þessari ferð, en hann tók ekki mark á þeim og þóttist öruggur um líf sitt, þar til er hann spyr Tósta jarl hverjir þeir þrír menn hafi verið sem komu til tals við hann fyrir orrustuna við Stafnfurðubryggju, en þar var Haraldur Guðinason og Helgi Heinreksson og hinn þriðji Bjarleifr (*HemGFJ*:50), og þá loks lætur sögumaður glytta í lykil til skilnings á sögunni: Þegar Haraldur konungur veit hver þriðji maðurinn er segir hann: 'Lítill von var mér þess manns hér, því að eg kenni manninn, og eigi munda eg hingað herferð farið hafa ef eg vissi hann á lífi' (*HemGFJ*:50). En maðurinn var Hemingur Ásláksson.

Í þættinum er ekki vikið einu orði að því hvers vegna Áslákur bóndi í Torgum leyndi Hemingi syni sínum í fóstri fjarri mannabyggðum, né heldur hvers vegna Haraldur konungur lagði allt kapp á að drepa hann. Hið eina sem sögumaður lætur áheyrendum eftir til leiðbeiningar er athugasemd í upphafi þáttarins, að Áslákur bóndi var spekingur mikill, og ef til vill ætlar hann áheyrendum að gruna að Áslákur hafi vitað fyrir að Haraldur konungur mundi sækjast eftir lífi Hemings.

Gillian Fellow Jensen getur þess í inngangi að útgáfu sinni, að í ágripi sem Arngrímur Jónsson lærði gerði af Hemings þætti er sú ástæða gefin fyrir

heimsókn Haralds konungs til Ásláks bónda, að hann hafi fyllst af heiftarlegri öfund þegar hann frétti af frægð Hemings, og hið sama komi fram í færeyskum og norskum danskvæðum:

Although this was obviously what did lie behind Harald's visit to Torgar and must be part of the original tradition about Hemingr, Icelandic prose sources do not say so explicitly (*HemGFJ*:xcviii).

Í Hemings þætti er ekki minnst á neina öfund og enga ástæðu fyrir því að Haraldur vildi Heming feigan. En þegar sögumaður leiðir áheyrendur sína með Haraldi til Stafnfurðubryggju, þar sem hann sér Heming, ætlar hann þeim loks að skilja hvað vakti fyrir honum. Samkvæmt þættinum bar Haraldur Nikulás Þorbergsson fyrir því að Áslákur ætti Heming fyrir son. Haraldur hefur vitað fyrir að Hemingur mundi verða banamaður hans. En galdur sögunnar er í því fólgin, að láta tilraunir hans til að renna þeim sköpum og ryða þessum væntanlega banamanni sínum úr vegi einmitt verða til þess að Hemingur var á Englandi þegar Haraldur kom þar og varð nær staddur dauða hans, og er mögnuð frásögn af þeim atburði:

Þá mælti Haraldur konungur Guðinason til Hemings: 'Hvar kemur nú heppni þín og harðskeyti er þú skýtur eigi konunginn þar sem þú einkennir hann?' Hemingur segir: 'Ekki dyl eg að eg kenna hann, en eigi þori eg að skjóta hann fyrir Ólafi konungi.' 'Eigi veit eg', segir Haraldur konungur, 'til hvers þú fórt til bardagans ef þú vilt ekki að gera. Nú skjóttu svo að eg mega kenna hann, af því að eg þori fyrir Ólafi konungi að skjóta hann.' Hemingur skýtur þá að konungi með mölluör¹ og kom á hvoftinn, og læsti örina í holdinu. Konungur skar þegar úr örina, en af þessu varð konungur auðkenndur. Haraldur Guðinason skýtur þá í óstina á Haraldi konungi. Sest þá konungur niður (*HemGFJ*:52).

En þegar Haraldur bjóst til að fara til Englands með Tósta jarli tók hann ekki mark á neinum viðvörðunum vegna þess að hann vissi ekki betur en Hemingur væri dauður og taldi sig þess vegna öruggan.

¹ mölluör: lásör, sjá Falk 1914:98–99.

Við lítum næst á Áns sögu bogsveigis, sem er fornaldarsaga, varðveitt í AM 343 a 4to, skinnbók sem sennilega er skrifuð eftir 1450. Sagan er gefin út í Kaupmannahöfn 1829 (*FAS* II:323–62). Þar segir frá Ingjaldi fylkiskonungi í Noregi og hirðmanni hans, Þóri, kappa miklum sem átti sverð það þrískafið sem kallað var Þegn og var allra sverða best, en Þórir var kenndur við sverðið og nefndur Þórir þegn. Bróðir Þóris var Án bogsveigir, afglapi í uppveiti, en allra manna sterkastur. Hann vígði dverg utan steins og neyddi hann til að smíða sér svo sterkan boga að hann væri við hans hæfi og fimm örvar með þeirri náttúru að hann skyldi hæfa í eitt sinn það sem hann vildi með hverri þeirra. Án neyddi Þóri bróður sinn til að taka sig með til Ingjalds konungs.

Ingjaldur konungur hafði átt tvær orrustur við bræður sína tvo sem hétu Úlfur hvortveggi, og fór ósigur í báðum. Nú bjóst hann enn að fara til bardaga við þá og fór á skipum. Þegar Ingjaldur og menn hans gengu á land til bardaga lá Án eftir á skipi, en laumaðist á eftir hernum og skaut Úlfa báða úr launsátri með boga sínum, sinn daginn hvorn. Ör hans stóð föst í brjósti þess bróðurins sem hann skaut síðar og þekktu menn skeytið. Konungur vissi þá hver hafði vegið bræður hans og kvaðst mundu launa honum vel, en Án vissi að konungur mundi drepa sig og kom sér undan. Konungur gerði síðan hvað hann gat til að ráða Án af dögum, en hlaut illt af honum og drap að lokum Þóri bróður hans til að hefna sín.

Í Áns sögu lætur sögumaður áheyrendum eftir að ráða í hvað vakti fyrir Án þegar hann fór með bróður sínum til hirðar Ingjalds konungs og hvers vegna hann vildi ekki fylgja Þóri bróður sínum til bardagans við bræður konungs. Ég veik að þessari frásagnartækni í inngangi að útgáfu minni af Áns rímum, en þá hafði ég ekki áttað mig á að hún hlýtur að vera komin frá sjálfum höfundum sögunnar (*ÍM* II:81–82). Hið eina sem sögumaður hefur látið áheyrendum eftir til skilnings á athöfnum Áns eru orð hans við konungsmenn, þar sem þeir voru á leið til bardagans, og hann segist vita að konungur muni verða banamaður Þóris. En það sem sögumaður annars lætur ósagt og ætlar áheyrendum sínum að fylla þar í eyðurnar er þetta:

Án var forspár og berdreyminn. Hann vissi fyrir að Ingjaldur mundi verða banamaður Þóris þegns og vildi þess vegna vera með hirð konungs og gæta bróður síns. Þegar herförin var ráðin hefur hann gert ráð fyrir að Ingjaldur mundi haga svo til að þeir bræður yrðu banamenn Úlfanna, en síðan mundi hann drepa þá báða og þykjast þar með hefna bræðra sinna. Til að koma í veg

fyrir þetta fór Án í herförina; ef hann hefði gengið á land með hernum hefði hann orðið að berjast við hlið bróður síns, og gat konungur þá látið drepa þá báða og þykjast hefna bræðra sinna, en Án varð einnig að koma í veg fyrir að Þórir yrði banamaður þeirra. Hann tók því þann kost að skjóta að þeim úr launsátri. Þar með bjargaði Án bróður sínum, en síðar fór hann offari í viðskiptum sínum við konung, sem varð til þess að Ingjaldur drap Þóri þegn.

Þarna hefur höfundur Áns sögu vísvitandi beitt þeirri frásagnartækni að segja söguna einungis til hálfis, en láta öðrum eftir að ráða í hvað það var sem hann hafði látið ósagt. Hann fær áheyrendum sínum megindrætti sögunnar og þar með efni til umhugsunar og umræðu sem ef til vill leiðir til þess að þeir ljúki sögunni eins og hann hugsaði hana, eða búi til aðra sögu.

5

Við skulum að lokum líta í Jómsvíkinga sögu þá sem er varðveitt í AM 291 4to, skinnbók frá síðari hluta þrettánda aldar, og grípa þar niður sem Pálnatóki gerir dýrlega veislu í móti Haraldi Gormssyni Danakonungi. Þá var sögunni þar komið að Pálnatóki var orðinn einn ríkasti maður í Danmörku og mikill höfðingi. Faðir hans hét Pálnir, en föðurbræður Áki og Fjöltnir, sem var frillusonur. Fjöltnir var með konungi, en hafði áður komið því til leiðar með rógi sínum, að Haraldur lét drepa Áka. Í sögunni segir að konungur þekktist boð Pálnatóka og fór til veislunnar með mikið lið:

Og síðan lýstur á illviðri fyrir þeim, og koma þeir of kveldið til búanda eins, þess er Atli hét, og var hann kallaður Atli hinn svartí. Hann var maður félitill, og tók hann við konunginum með allri ölværð. Dóttir hans gekk of beina of kveldið, og hét hún Æsa og var kölluð Saum-Æsa; hún var mikil kona vexti og drengileg. Konungi leist vel á hana og mælti við föður hennar: 'Það er satt að ræða að beini má varla verða betri en hér er í frammi hafður við oss af þér, búandi, og lætur þú nú einn hlut verða undan dreginn við oss, og er dóttir þín Æsa og gás hennar (*Jvs291:43*).

Og er ekki að orðlengja það að konungur lá hjá Æsu um nóttina, en að morgni létti veðrinu.

Við lesum þetta eins og hverja aðra fyndna og dálítið grófa frásögn og sjáum í fyrstu enga ástæðu til að gruna Pálnatóka um neitt annað en að hann

hafi verið að sinna þegnskyldu sinni þegar hann bauð konungi til veislu. En við lesum áfram, og þá kemur annað í ljós. Þegar stundir liðu fram ól Æsa sveinbarn, en Pálnatóki tók hana og son hennar að sér og fékk hana til að kenna Haraldi barnið þegar hann sat næst veislu hjá honum, en konungur varð æfareiður og gekkst ekki við barninu. Síðan fóstraði Pálnatóki Svein son Saum-Æsu, efldi hann að skipum og liði þegar hann hafði aldur til og fékk hann til að herja í ríki Haralds, sem ekki gekkst við faðerni hans fremur en fyrr, og kom að lokum til bardaga milli þeirra feðga, og þá gafst Pálnatóka færi á að vega Harald. Þar með var Áka föðurbróður hans hefnt. En Sveinn varð síðan konungur í Danmörku og þekktastur undir nafninu Sveinn tjúguskegg.

Við hugum aftur að frásögnina af Haraldi og Saum-Æsu. Illviðri verður til þess að Haraldur varð að leita gistingar hjá bónda með þessu ískyggilega nafni, Atli hinn svartí, og nú vaknar sá grunur að þetta hafi verið geminga-veður, en Atli bóndi hafi ef til vill ekki verið maður af þessum heimi. Um Æsu dóttur hans er tekið fram að hún var mikil kona vexti, og gæti verið að þar hafi sögumaður verið að læða þeim grun að áheyrendum að hún hafi verið tröllla-ættar. Í því sem síðar segir af Atla kemur þó ekki annað fram en að hann hafi verið venjulegur bóndi. En hér glyttir í sagnaminni sem kemur fyrir í inngangi að Grímnismálum, sem áður var getið, og er algengt í íslenskum þjóðsögum frá síðari tímum, um galdramenn sem gera veður að mönnum til að ná þeim til sín eða koma þeim í aðstæður sem þeir ráða ekki við. Við tökum eftir að veðrinu létti að morgni, þegar Haraldur hafði lokið því erindi við Saum-Æsu sem Pálnatóki ætlaði honum. Við veitum því einnig athygli að Haraldur girtist Æsu og minnumst þess úr öðrum sögum að karlar stóðust ekki kyntöfra kvenna af öðrum heimi. Þar er sagan af Haraldi konungi hárfagra og Snæfríði nærtækt dæmi (*ÍF* XXIX:5–6, *ÍF* XXVI:125–27), einnig sagan af Skáld-Helga og Mýriði, flagði því á Grænlandi sem til hans kom hverja nótt í líki fagurrar konu (*Rímnasafn* I:138–42), eða frásagnir í helgisögum af djöflum sem breyttu sér í líki fagurra kvenna til að freista hreinlífsmanna. Annað sagnaminni sem bersýnilega hefur verið notað í þessari frásögn er það sem í fræðiritum er kennt við Sohrab og Rustem (Helgi Guðmundsson 1967:83, 88–93) og kemur fyrir í íslenskum sögum, Kjalnesinga sögu, Áns sögu bogsveigis og Eiríks sögu rauða. Margaret Schlauch nefnir einnig Gibbons sögu og drepur á frásögn Jómsvíkinga sögu af 'the son of King Harald by a serving woman', sem að lokum varð banamaður föður síns (1934:114–18).

Atli hinn svartí er ekki nefndur í öðrum gerðum Jómsvíkinga sögu en Jvs291. Mig grunar samt sem áður að hann hafi verið í upphaflegri gerð sög-

unnar, en þeim sem skrifuðu aðrar gerðir hafi ekki þótt viðeigandi að nefna þennan afa Sveins konungs tjúguskeggs, ef til vill vegna þess að þeir hafi verið í vafa um ætt hans og eðli. Adam úr Brimum segir að Sveinn hafi gengið í lið með þeim mönnum í Danmörku sem köstuðu kristni (*Quellen* XI:260–62), og trúlega er ýjað að því að Sveinn hafi gerst trúniðingur þar sem segir af dauða hans bæði í enskum og íslenskum ritum, meðal annars í Ólafs sögu helga eftir Snorra Sturluson. Þar er vitnað í sögn enskra manna 'að Játmundur hinn helgi hafi drepið hann með þeim hætti sem hinn helgi Merkúríus drap Júlíanum níðing' (*ÍF* XXVII:14).

Ef sagnir hafa verið til um að Sveinn konungur tjúguskegg hafi verið kominn af vættum í móðurkyn var eðlilegt að sögur kæmust á kreik um að hann hafi gerst trúniðingur. Höfundur Jómsvíkinga sögu í AM 291 4to skiptir sér ekkert af því, en lætur viðmælendur sína þó ráða í hálfsgða sögu, að Sveinn hafi komið undir fyrir galdur. Mig grunar að hann hafi þekkt sagnir um að Atli hinn svarti og Æsa dóttir hans hafi ekki verið mennskrar ættar, en ef svo hefur verið hefur hann auðvitað séð að ekki mátti spilla sögunni með því að segja það berum orðum, heldur aðeins læða óljósum grun að njótendum sögunnar og láta þeim eftir, hverjum fyrir sig eða í sameiningu, að ráða í hið ósagða.

Ég hef hér á undan rakið dæmi úr gömlum bókum um þá sérkennilegu aðferð sögumanns að láta þá sem njóta frásagnarinnar sjálfa ráða í það sem hann lætur ósagt, segja söguna þannig að hún eggji njótendur á að fylla í eyðumar, hverjum og einum fyrir sig eða í félagi við aðra, — ráða gátumar sem sögumaður leggur fyrir þá, hverfa inn í heim sögunnar og velta fyrir sér hverjir séu að verki og hvað vaki fyrir þeim, þannig að sagan, þótt hún sé lesin á enda, haldi áfram að gerjast í hugum þeirra sem hlýddu. Ég hef grun um að þar sem þessari frásagnartækni er beitt í rituðum bókum sé hún arfur frá munnlegri sagnalist. Þetta sé aðferð sögumanns að ná lifandi sambandi við þá sem hlýða á hann, — aðferð hans við að veiða áheyrendur í net sagnalistarinnar. En ég hef engin tók haft á að leita uppi svipuð vinnubrögð rithöfunda á öðrum tímum eða í annarra þjóða bókmenntum, og skáldskap okkar Íslendinga hef ég ekki fylgst svo vel með á síðustu áratugum að ég geti sagt um hvað þar er að finna, en skal þó aðeins nefna að Halldór Laxness hefur brugðið þessum listbrögðum fyrir sig, til dæmis í *Sjálfstæðu fólki*, og Gyrðir Elíasson veit ég að kann að beita lesendur sína þessum brögðum.

RITASKRÁ

- DgP* = *Danmarks gamle Personnavne*. ... Udgivet af Gunnar Knudsen og Marius Kristensen under medvirkning af Rikard Hornby. I. Fornavne. København, 1936–1948.
- Falk, Hjalmar. 1914. *Altnordische Waffenkunde*. Kristiania.
- FAS II* = *Fornaldar sögur Norðrlanda eftir gömlum handritum útgefnar af C. C. Rafn*. II. Kaupmannahöfn, 1829.
- Footo, Peter. 1964. *On the Saga of the Faroe Islanders*. An Inaugural Lecture Delivered at University College 12 November 1964. [Endurpr. í *Aurvandilstá* 1984:165–186.]
- FærÓH 1978* = *Færeyinga saga*. Íslensk úrvalsrit. Íðunn, Reykjavík, 1978.
- FærÓH 1987* = *Færeyinga saga*. Útg. Ólafur Halldórsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík, 1987.
- Helgi Guðmundsson. 1967. Um Kjalnesinga sögu. Nokkrar athuganir. *Studia Islandica*. Íslensk fræði. 26. Heimspékideild Háskóla Íslands og Bókaútgáfa Menningar-sjóðs, Reykjavík.
- HemGFJ* = Hemings þáttur Áslákssonar. Ed. Gillian Fellows Jensen. *Editiones Arnæmagnæanæ*. B 3. Munksgaard, Copenhagen, 1962.
- Hofmann, Dietrich. 1984. Die Vision des Oddur Snorrason. *Festskrift til Ludvig Holm-Olsen på hans 70-årsdag den 9. juni 1984*, bls. 142–151. Øvre Ervik.
- ÍF II* = Egils saga Skalla-Grimssonar. Útg. Sigurður Nordal. *Íslensk fornrit*. II. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1933.
- ÍF VI* = Vestfirðinga sögur. Gísla saga Súrssonar, Fóstbræðra saga, Þáttur Þormóðar, Hávarðar saga Ísfirðings, Auðunar þáttur vestfirzka, Þorvarðar þáttur krákunefs. Útg. Björn K. Þórólfsson og Guðni Jónsson. *Íslensk fornrit*. VI. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1943.
- ÍF XII* = Brennu-Njáls saga. Útg. Einar Ól. Sveinsson. *Íslensk fornrit*. XII. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1954.
- ÍF XXVI* = Snorri Sturluson. Heimskringla I. Útg. Bjarni Aðalbjarnarson. *Íslensk fornrit*. XXVI. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1941.
- ÍF XXVII* = Snorri Sturluson. Heimskringla II. Útg. Bjarni Aðalbjarnarson. *Íslensk fornrit*. XXVII. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1945.
- ÍF XXVIII* = Snorri Sturluson. Heimskringla III. Útg. Bjarni Aðalbjarnarson. *Íslensk fornrit*. XXVIII. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1951.
- ÍF XXIX* = Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal. Útg. Bjarni Einarsson. *Íslensk fornrit*. XXIX. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík, 1985.
- ÍM II* = Áns rímur bogsveigis. Útg. Ólafur Halldórsson. *Íslenskar miðaldarímur II*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík, 1973.
- Jvs291* = *Jómsvíkinga saga efter arnamagnænska handskriften N:o 291. 4:to i diplomatariskt aftryck utgifven*. Af Carl af Petersens. STUAGNL VII. København, 1882.
- Konungsbók eddukvæða. Codex Regius. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi Gl. kgl. sml. 2365 4to. Vésteinn Ólason ritaði inngang. Guðvarður Már Gunnlaugsson ritstýrði textum. *Íslensk miðaldahandrit*. Manuscripta Islandica Medii Aevi. III. Lögberg – Edda - miðlun og útgáfa, Reykjavík, 2001.

- Lie, Hallvard. 1937. *Studier i Heimskringlas stil*. Dialogene og talene. Oslo.
- Lind, E. H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala.
- MorkFJ* = *Morkinskinna*. Udg. Finnur Jónsson. STUAGNL. København, 1932.
- Ólafur Halldórsson. 1984. Maðurinn með refðið. *Pétursskip búið Peter Foote sextugum 26. maí 1984*, 45–50. Reykjavík. [Endurpr. í *Grettisfærslu*. Safni ritgerða eftir Ólaf Halldórsson gefnum út á sjötugsafmæli hans 18. apríl 1990, bls. 470–474. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1997. Hálfsgöð sagan. *Frejas Psalter*. En psalter i 40 afdelinger til brug for Jonna Louis-Jensen, bls. 138–142. Det arnamagnæanske Institut, København.
- ÓIOFJ = *Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk*. Udg. Finnur Jónsson. København, 1932.
- ÓITrEA II = Óláfs saga Tryggvasonar en mesta. Udg. Ólafur Halldórsson. II. *Editiones Arnarnagæanæ*. A 2. Munksgaard, København, 1961.
- Quellen XI* = *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*. XI. Herausgegeben von Rudolf Buchner. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. Darmstadt, 1976.
- Rímnasafn*. Samling af de ældste islandske rimer. Udg. Finnur Jónsson. I. STUAGNL. København, 1905.
- Schlauch, Margaret. 1934. *Romance in Iceland*. London.
- Sigurður Nordal. 1920. *Snorri Sturluson*. Reykjavík.
- Sæmundar Edda hins fróða*. Útg. Sophus Bugge. Christiania, 1867.
- Völsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar*. Udg. Magnus Olsen. STUAGNL. København, 1906–08.
- Þjóðsögur JÁ* = *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri*. Safnað hefur Jón Ármason. II. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Bókautgáfan Þjóðsaga, Reykjavík, 1954.

SUMMARY

In this article I try to describe the art and intent of the unique narrative devices employed by some of the anonymous authors of the Icelandic sagas to arouse the interest of their audience and activate their imagination, sometimes by telling as true a story that the audience, unassisted by the author, later on is supposed to discover as a fraud, sometimes by leaving their audience with an unsolved mystery to ponder. Some authors tell only of the deeds and fates of the characters, without any explanations and virtually no indication of their thoughts or motivation, in this way abandoning their audience to the wondrous art of storytelling and leaving it up to them to find their way. By this narrative technique they encourage the audience to fill in the gaps, whether singly or in collaboration with others, to solve the puzzles which the saga narrator lays before them, to enter into the world of the saga and to ponder who is behind the work and what is its intention, so that the saga, even when the reading is over, continues to ferment in the minds of those who listened. I suspect that the use of this narrative technique in written books is a legacy from oral tradition, that it is a means by which

the saga narrator can have a lively interchange with his listeners, catch them (so to speak) in the net of oral narrative. I have not been able to study the use of this technique by authors from other times or literary traditions, nor I have kept up with our own Icelandic literature in recent decades so as to be able to say what might be found there — but I would point out that Halldór Laxness used this device, for example in *Sjálfstætt fólk*, and I know that Gyrðir Elíasson is skilled at whetting his readers in this way.

Ólafur Halldórsson
Álfaskeiði 96
220 Hafnarfjörður
olafurha@am.hi.is

† BJARNI EINARSSON

GLÍMAN VIÐ LOKAVÍSU HÖFUÐLAUSNAR

Det viktigaste for ein vitskapsmann
er å egge andre opp til å tenke.
Halvdan Koht

LOKAVÍSA Höfuðlausnar hefur lengi þótt torskilin og hlotið fyrir óþokka útgefenda. Finnur Jónsson hefur sett hana í skammarkrök í útgáfu sinni í B-texta í *Skjaldedigtningun*; prentar hana á milli hornklofa með eftirfarandi athugasemd neðanmáls: „Uforstælig og uden tvívl en yngre tildigtning“ (33). Í báðum Eglu-útgáfum sínum hefur hann fellt vísuna niður, og svo hafa þeir gert sem hafa prentað söguna eftir honum. Í ritgerð sinni um kvæðið, Höfuðlausnarhjal, tekur Jón Helgason svo til orða um vísuna: „... hana skilur enginn maður, né heldur samband hennar við kvæðið, og hefur hún því átt litlum vinsældum að fagna“ (*Einarsbók*, 1969, bls. 167). Síðar í sömu ritgerð segir Jón „dálítið óviðkunnanlegt að sleppa vísu sem báðar heimildir hafa“.

Í Höfuðlausnartexta Björns Jónssonar á Skarðsá (AM 552 r 4to) er vísan á sínum stað, en túlkun hennar vandræðaleg í einstökum atriðum. Vísuna alla kallar hann „nokkurskonar óskunarályktan“, og virðist þar fara nær sanni um eðli hennar.

Þótt Sigurður Nordal hafni vísunni sem lokavísu Höfuðlausnar í útgáfu Egils sögu í *Íslenskum fornritum* II, tekur hann vísuna upp neðanmáls og getur um skýringartilraunir:

Njóti bauga
sem Bragi auga
vagna vára
eða Vili tára.

Sigurður kemst svo að orði:

... mest veltur á, hvernig *vagna vára* er skýrt, en þar ber skýröndum mjög á milli: s.s. *vagns Várar* (fleirtala í stað eintölu): Freyju; *tár* hennar; gull, sem Vili nýtur (Kock).

Sigurður getur þess enn fremur að Hans Kuhn hafi sent sér (í bréfi) þá tilgátu að *vagna vára* sé eignarfall af „*vagna vári* s.s. *vagna ríni* (Sonat., 22. v.): Óðinn; Bragi naut auga Óðins, þess er hann setti að veði við drykk af Mímisbrunni“ (*ÍF* II:193).

Notkun fleirtölu í eintölumerkingu er vel þekkt í fornum kveðskap eins og Sigurður Nordal vekur athygli á í skýringu 22. v. Arinbjarnarkviðu. Skýringar Kocks og Kuhns á *vagna vára* virðast hvortveggja geta staðist. En hvor um sig útilokar hina, og hvorugum tekst að skýra vísuna alla.

Ernst A. Kock hefur í útgáfu sinni í *Den norsk-isländska skaldediktningen* látið prenta lokavísu Höfuðlausnar neðanmáls með fyrirsögninni *Tillsats* (með kommu á eftir *auga*), og með tilvísun til skýringa sinna í § 1031 (*Notationes Norrænæ*). Þar fylgir sænsk þýðing, og sýnir Kock skáldlegt hugarflug sitt í fyrra hlutanum:

Han njute skatter
som sånggud ögat,
som Vile vagnens
gudinnas gråt!

Og í prósa: „... sásom sångarguden njöt sitt ögas jus, och liksom viljans, åstundans, välviljans guddom njöt sitt guld“.

apo koinou

Maður er nefndur Russell G. Poole, málfræðingur og háskólakennari suður á Nýja-Sjálandi. Hann birti fyrir fáum árum ritgerð um Höfuðlausn.¹ Þar er margt skynsamlega rýnt, en mesta athygli mun vekja ráðning hans á gátu loka-vísunnar. Hann skýrir fyrra helming vísunnar á sama hátt og Kuhn, en hinn síðara sem Kock.

Þetta er því aðeins unnt að *vagna vára* gegni tvöföldu hlutverki í einu, og með sinni merkingu í hvoru tilfalli. — Um þetta kemst Russell Poole svo að orði: „The *apo koinou* requires that we understand both “*vagna*” and “*vára*” in two different senses simultaneously“ (95). Niðurstaðan verður þá: (Eiríkr konungr) njóti bauga (auðæfa) sem Bragi auga *vagna vára* (Óðins, sem veðsetti

¹ Variants and Variability in the Text of Egill's Höfuðlausn. *Twenty Seventh Annual Conference on Editorial Problems. The Politics of Editing Medieval Texts*, bls. 65–105. Ritsjtj. Roberta Frank. New York, 1993.

augað fyrir vísindi úr Mímisbrunni) eða Vili tára vagna vára (þ.e. vagns Várar, Freyju, þ.e. gulls).

Skáldskaparbragðið *apo koinou* nefnir Roberta Frank í bók sinni um dróttkvæði.² Hún tekur þar upp vísu sem er talin vera úr Erfídrápu Sighvats um Ólaf konung:

Björn frák auk af ærnu
endr stóllurum kenndu
hug, hvé halda dugði
(hann sótti framm) dróttin;
fell í her með hollum
hann verðungar mǫnnum
(leyfðr's) at hilmis hǫfði
hróðrauðigs (sá dauði).

Um lýsingarorðið *hróðrauðigs* segir hún síðan að það sé tvírætt í þeim skilningi að það geti vísað jafnt til konungs sem Bjarnar. Þetta kallar hún dæmi um *apo koinou*:

The device (known as *apo koinou* 'in common' because one word functions simultaneously in two constructions) seems more frequent in Old English poetry where it sometimes serves, as in Sighvatr's stanza, to finish off a verse paragraph with a climactic flourish.

Ekki er þessa bragðs getið í handritum Snorra Eddu; skyldi það hafa þótt sjálfsagður hlutur? Hvað um 31. vísu í Egil sögu?

Bǫrðumk vér, né virðak,
vígleiptr sonar, heiptir
Blóðøxar, rauðk blóði
bǫðmilds ok Gunnhildar;
þar fellu nú þollar
þrettán lagar mána,
stendr af styrjar skyndi
starf, á einum karfa.

² Sjá, Old Norse Court Poetry. The *Dróttkvætt* Stanza. *Islandica* XLII. Bls. 129–131 (og 85). Ithaca, 1978.

Hér mætti e.t.v. taka saman á þessa leið: Börðumk vér, — né virðak heiptir Blóðøxar, — rauðk vígleiptr blóði sonar böðmilds (Blóðøxar) ok Gunnhildar ...

Russell Poole bendir enn fremur á svip með lokavísu Höfuðlausnar annars vegar og lokavísu Háttatals hins vegar:

Njóti aldrs
ok auðsala
konungr ok jarl.
Þat er kvæðislok.
Falli fyrr
fold í ægi
steini studd
en stillis lof! (*Skjd.* A II:77).

Russell Poole vekur og athygli á 4. ljóðlínu: Þat er kvæðislok. — Er auðsætt að efni hennar styður þá skoðun að lokavísa Höfuðlausnar sé einmitt hugsuð sem kvæðislok og hafi tilheyrt kvæðinu frá upphafi.

l'envoy

Þar er enn til að taka hjá Russell Poole, að hann nefnir þrjú dæmi um lokavísu þar sem höfðingi er ávarpaður með óskhættinum *njóti*. Þar er um að ræða, auk Höfuðlausnar og Háttatals, Stjörnu-Odda draum:

Mun Dagfinnr
dýrra mála
við lofsorð
lúka kvæði:
Njóti vel
vegs ok landa
gramr gøfugr
gauzkrar þjóðar (*Skjd.* A II:208).

Hér má telja með lokavísu Noregskonungatals sem var ort til dýrðar Jóni Loftssyni í Odda (d. 1197; ort eftir 1184):

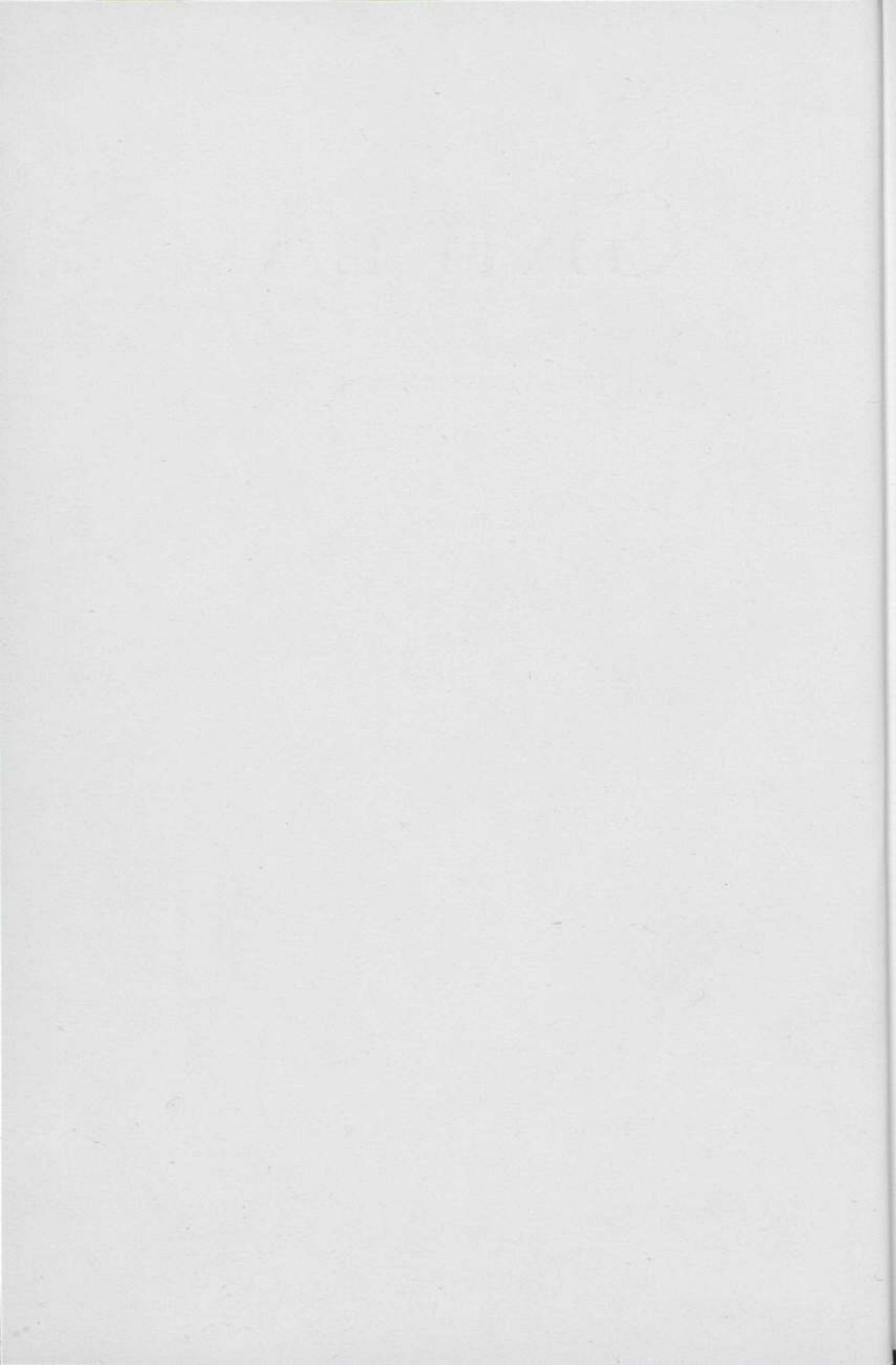
Nú bið ek Krist
 at konungs spjalli
 hafi þat allt
 er æskir sér,
 giftudrjúgr,
 af guði sjálfum
 allan aldr
 ok unaðs njóti (*Skjd.* A I:589).

Nú hafa verið taldar fram fjórar lokavísur þar sem höfðingi er hylltur og óskað góðs með óskhættinum *njóti*; með öðrum orðum er hér um að ræða „nokkurskonar óskunarályktan“, eins og Björn á Skarðsá skildi lokavísu Höfuðlausnar.

Svo vill til að lokavísur í þessum anda voru í tísku í frönskum skáldskap frá því á 12. öld og síðar og nefndist slík vísa *la tornada* á máli trobadora, *langue d'oc*, en *l'envoy* (eða *l'envoi*) í ljóðum þeirra sem mæltir vóru á *langue d'oïl*. Tvær stuttar lokavísur gátu fylgt einu kvæði, og sömuleiðis aðeins vísuhelmingur. Svo er að sjá sem sumir eftirritarar hafi virt lokavísur lítils og fellt þær niður.³

Varðveislu annarra fornra lofkvæða íslenskra er þann veg háttað að ekki verður neitt vitað með vissu um stíl lokavísna. Víst er að óskhátturinn *njóti(ð)* kemur ekki fyrir í þeim vísu sem útgefendur hafa talið líklegar lokavísur. Hins vegar finnast þar dæmi um góðar óskir og kristilegar fyrirbær. En að lokum má minna á tvær lokavísur Völsungakviðu (Helga kviðu Hundingsbana I), þar sem valkyrjan Sigrún hyllir unnusta sinn Helga með óviðjafnanlegum glæsileik. Þar er komið í heim hetjukvæða Eddu.

³ Í fornri ritgerð um skáldskaparmál, *Las Leys d'Amors*, eru m.a. fyrimæli um form og efni lokavísna; sjá Chantal Phan, *La tornada et l'envoi: fonctions structurelles et poétiques*. Cahiers de civilisation médiévale. Tome XXXIV. 1991.

LEIÐBEININGAR ÁRNA MAGNÚSSONAR¹

1. Inngangur

ALKUNNUGT er að Árni Magnússon var nákvæmur fræðimaður og gerði kröfur um nákvæmni til annarra. Fræg eru orð hans í AM 436 4to (bl. 31r) sem hann skrifaði eftir að hafa farið í gegnum annálshandrit Jóns Erlendssonar prests í Villingaholti haustið 1725 og hent því (Jón Helgason 1958:113):

Svo geingur það til í heimenum, að fumer hialpa erroribus ä gäng, og aðrer leitaft fiðan við að utryðia aptur þeim sömu erroribus. Hafa svo hverir tveggju nockuð að iðia.

Að baki þessum orðum lá sú skoðun hans að handritið kunni eigi

til annars að þiena, enn til að leiða epter komendurnar í villu. giörðe eg þetta þeim mun diarflegar, fem eg margnefnt volumen betur og með frekare athygle i gegnum fið hafðe aður enn það i fundurreif.²

En það er víða hægt að finna stór orð sem Árni hefur haft um bækur og verður fjallað meira um það hér aftar. Samtíðarmönnum hans var auðvitað kunnugt um hversu gagnrýninn hann var, t.d. segir lærisveinn hans og skrifari, Jón Ólafsson úr Grunnavík, svo (1930a:41):

Og ei síður í bókaskrifum var hann hinn varúðarsamasti að fara ei með nokkurn óþarfa og enn síður ósannindi, kvað hann veröldina alt of fulla af hjegómabókum þó eigi bætti hann við.

¹ Ég þakka Stefáni Karlssyni, Guðrínu Ásu Grímsdóttur, Aðalheiði Guðmundsdóttur og Sverri Tómassyni fyrir gagnlegar ábendingar við samningu þessarar greinar. Einnig vil ég þakka Stefáni fyrir innihaldsríkar samræður um handrit og skrift.

² Gustav Storm prentaði athugasgrein Árna við annálshandrit Jóns Erlendssonar í heild (1888: lvii–lxvi). Það sem hér er tekið upp má sjá á mynd gegnt 113. bls. í bók Jóns Helgasonar (1958).

Sjálfur hóf Árni Magnússon ungar að skrifa nákvæmlega eftir handritum. Már Jónsson (1998:48–49) rekur dvöl hans á Íslandi 1685–1686 og segir (1998:56) að hann hafi þá fengið

þá húmanísku hugljómun að skrifa svo nákvæmlega eftir handritum að hermt var eftir böndum og styttingum sem skrifarar á miðöldum og síðar notuðu til að spara pláss.

Stefán Karlsson (1970b:290) bendir á að uppskriftir Árna eftir skinnbókum frá 1686 og 1688 „sem bornar verða saman við forrit“ séu „stafréttar og bandréttar að heita má“.³ Reyndar eru uppskriftir Árna svo nákvæmar að þær hafa verið notaðar til að finna skrifara Vatnshyrnu (Magnús Þórhallsson) og stafsetningu Sturlu Þórðarsonar að hluta til (sjá Stefán Karlsson 1970b:290–297, 1988:54–56). En Árni gerði ekki einungis kröfur til sjálfs sín um nákvæmni í uppskriftum, heldur einnig skrifara sinna (Stefán Karlsson 1983:cii–ciii). Hér á eftir verður vikið að nokkrum seðlum með fyrirmælum Árna til Eyjólfssonar um hvernig sá hinn síðarnefndi skuli bera sig að við að skrifa upp þrjár skinnbækur.⁴ Enn fremur verður vikið að uppskriftum Ásgeirs Jónssonar, sem skrifaði einnig mikið fyrir Árna, með það fyrir augum að komast að því hvenær Árni hafi tekið upp á því að láta skrifara sína líkja eftir stafsetningu skinnbóka sem skrifaðar voru upp. Því næst verður fjallað um dóma Árna um vinnubrögð annarra manna, og reynt að grafast fyrir um hugsanlegar fyrirmyndir hans hvað varðar gagnrýni hans og nákvæmni í vinnubrögðum.

³ Að dæmi Odds Einars Haugens (1995:71–78) hef ég kosið að aðgreina uppskriftir og útgáfur á eftirfarandi hátt: Með *táknrétttri uppskrift* er átt við uppskrift þar sem skrifuð eru öll bönd og allir stafir sem koma fyrir í forriti. Gerður er greinarmunur á mismunandi *d, f, r, s* og *v* ('d' : 'ð', 'f' : 'f', 'r' : 'r', 's' : 'Γ' og 'v' : 'p') og ekki er leyst upp úr böndum og skammstöfunum. Með *stafstáknrétttri uppskrift* er átt við sams konar uppskrift, nema hvað leyst er upp úr böndum og skammstöfunum en auðkennt með skáletri eða undirstrikun hvernig það er gert. Í *staf-rétttri uppskrift* er ekki tekið tillit til þátta sem eru eingöngu skriftarlegir, þ.e. ekki er gerður greinarmunur á mismunandi *d, f o. s. frv.*; auðkennt er þó hvernig leyst er upp úr böndum og skammstöfunum. Stefán (1970b:290) notar hér *stafréttur* í merkingunni 'stafstáknréttur' og uppskriftir Árna eru því *táknréttar* („að heita má“).

⁴ Rétt er að taka fram að ekki hefur verið gerð sérstök leit að fleiri seðlum frá hendi Árna með leiðbeiningum af þessu tagi.

2. Codex Academicus (Membr. Res. 3)

Í JS 480 4to er að finna blað með fyrirmælum Árna Magnússonar um uppskrift Guðmundar sögu eftir handriti sem varðveitt var í Háskólabókasafninu í Kaupmannahöfn.⁵ Blaðið er í fjögurra blaða broti (4to) eins og megnið af handritinu. Páll Eggert Ólason (1927:582) nefnir ekki fyrirmæli Árna í handritaskrá Landsbókasafns, enda er lýsing hans á handritinu stutt:

Ein hönd. Skr. ca. 1754–80. Drög Hálfðanar rektors Einarssonar að Sciagraphiæ o. fl. eftir hann, er varðar íslenskar bókmenntir. Ehdr. höf.

Fyrirmæli Árna, sem eru ekki skrifuð af honum sjálfum, hljóða svo:

Pegar Eyolfur Biornson er buinn með Stafangurs briefinn, þá skal hann uppskrifa ur Codice Academico Guðmundar *bi/kups* Sögu, sem fremft Stendur j bökinne. j 4to, gifed, með Stórum Spatium, accuratissime epter orthographia. Enn með því fyrstu tvær Sidumar, eru litt lafnar orðnar, þá Skal hann Stidia sig við meðfylgjanðe Gvendar-Sögu j 4to sem til forna er skrifuð ur þesum fama Codice. Það hefur og ecke að feigia, þott nockuð verðe rángt j því sem skrifað er ur þesum tveimur Sidum, því eg giet j hafte Confererað þetta einhvern tima, og látið hann fo á ný skrifa það arked upp aptur, og Stendft þá riett á öllu. Skrifarlagið Skal vera Íslendsk Stafagiðrd, enn ecke latinsk, böndenn skul(u) obfvereraft eins og hier og Strikenn upp ýfer Stöfunum, Jtem dístinctiones eins og j bökene, og maiufculæ literæ, hvert sem þær eru riettardur rángar. Eins um láng f. og krök s. lang r. og krok ı. et familia. Enn þeir önuoglegu ductus literarum sem j membrana eru a ı. (3) eða ef því-likkann viðar vera, þurfa ecke að acktaft, hellður Skrifast með göðum riettum böktofum.

Drapann sem epter Soguna kiemur Skal ecke Skrifast.

Verðe meir tið til baka, þá Skrifest Niculas-Saga sem epter fylger með fama hætte sem um Guðmundar Sögu feiger.

Uppskrift Eyjólfis Björnssonar á Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím Brandsson er nú varðveitt í AM 397 4to og uppskrift hans á Nikulás sögu í

⁵ Ég þakka Sverri Tómassyni fyrir að vekja athygli mína á þessu blaði.

sœl maría magdalena er þyá & þull af síau dióþlung.
 þau þ mikla & vóðanliga astuud síalps þímua kgsi.
 us at hñ ðoladixt hñs þætr at þuo & þra þiggjandi
 þð & þulla líkú allra síua glæpa þ þílliga at hun ma.
 „tí allð sidan hóþud synd gá. Þra þá þóþþ víua af
 hñi þyrstu grein vözi.
Næsti artukuluf & þ hñodandi at gud þzotín
 Capítulum

Nikulás saga í AM 638 4to, bl. 8v ofan til. Rithönd Eyjólfis Björnssonar.

AM 638 4to⁶ (Stefán Karlsson 1960:188). Þær eru táknréttar, þ.e. Eyjólfur leysir ekki úr böndum heldur skrifar þau upp eftir forritinu og líkir að líkindum eftir stafagerð þess. Ljóst er að hann hefur fylgt fyrirmælum Árna Magnússonar að mestu, þótt honum hafi að sjálfsgögðu getað orðið á í messunni stöku sinnum. Ekki er annað efni í þessum handritum en fyrrgreindar sögur (*KatAM* I:603–604, II:47). Hér á eftir verður gerð grein fyrir nokkrum atriðum sem nefnd eru á seðlinum í sömu röð og þau koma fyrir.

Eyjólfur Björnsson (1666–1746) var í Kaupmannahöfn 1687–1689, fyrst í Háskólanum, en mun síðar hafa lagst í óreglu. Eftir heimkomu bjó hann við fátækt á ýmsum bæjum í Kjós, en hafði þó tekjur af uppskriftum handrita fyrir Árna og varð að lokum prestur í Grímsnesi 1716 (Páll Eggert Ólason 1948: 451–452).

Í fyrirmælum Árna kemur fram að Eyjólfur hafi átt að skrifa fyrir hann Stafangursbréfin, en undir lok 17. aldar fékk Árni léð bréf biskupssetranna í Ósló, Niðarósi og Stafangri og hafði þau með sér til Íslands, flest a.m.k. (sbr. *AM private*:373, 487, Már Jónsson 1998:153). Stafangursbréfin virðast hafa verið 324 að tölu.

‘Codex Academicus’ er handrit úr safni Peders Resens í Háskólabókasafninu í Kaupmannahöfn sem brann 1728 og Stefán Karlsson nefnir „Membr.

⁶ Á seðil sem fylgir handritinu hefur Árni skrifað: „Nikulafs Saga Mira bi/kups. Ex Codice Academico. in folio, Bibliothecæ Refeniana“.

Res. 3⁴ þar sem það var þriðja í röðinni í skrá Árna yfir íslenskar og norskar skinnbækur í safni Resens (1970a:269–270).⁷

Ekki verður sagt að Eyjólfur hafi skrifað gisið, en spássíur eru frekar stórar.

Handritið sem Árni sendi Eyjólfvi til að styðjast við — við uppskrift Guðmundar sögu — er AM 398 4to frá öðrum fjórðungi 17. aldar með hendi Jóns Pálssonar (Stefán Karlsson 1960:184, 1997:188–189). Stefán hefur sýnt fram á að AM 397 4to og 398 séu skrifuð eftir sama forriti, en hefur einnig bent á að orðamunur 397 og 398 sé meiri á fyrstu síðunum en annars staðar (1960:185–186), sem bendir til að fyrsta blað skinnbókarinnar hafi verið orðið lélegt og að Jón og Eyjólfur hafi hvor um sig verið í vandræðum með að skrifa það upp. Einnig hefur 398 verið leiðrétt eftir 397 og orðamunur úr 398 hefur verið skrifaður á spássíur í 397; Stefán telur að þetta hafi verið gert á 18. öld (1960:186–187). Það kemur ekki fram að Árni hafi látið Eyjólf skrifa upp tvær fyrstu blaðsíður skinnbókarinnar að nýju eða að hann hafi borið uppskriftina saman við forritið.

Árni gefur Eyjólfvi fyrirmæli um að hafa stafagerðina íslenska en ekki latneska, sem hlýtur að merkja að Eyjólfur eigi að gæta sín á að nota *bagga-f*, þ.e. ‘p’, en ekki *karlunga-‘f’* og fleira af því tagi, en túlka verður þessi orð sem svo að Eyjólfur eigi að líkja eftir stafanotkun handritsins. Eyjólfur hlýðir Árna og leysir ekki úr böndum, hefur strik upp yfir stöfum og gerir greinarmun á hástöfum, lágstöfum og hásteflingum eins og ætla má að hafi verið í forriti hans. Hann skrifar bæði ‘s’ og ‘f’ og ‘r’ og ‘:’. Reyndar hlýðir hann Árna ekki til fulls þar sem hann býr til síðlegg eða hala niður fyrir línu á : og dregur aftasta legginn á *m* (stundum) niður fyrir línu, sbr. hér á eftir. Athyglisvert er að Árni kallar *r* „lang r“, þar sem það getur nú varla talist tiltakanlega langt, en e.t.v. hefur tilgangur hans verið að greina *r* frá : þar sem leggurinn á *r* er beinn en krókottur á :.

‘Þeir öfluglegu drættir’ á : sem Árni nefnir hljóta að vera hali niður fyrir línu, sem kemur fyrir í skrift 15. aldar. Halinn á : líkist t.d. síðlegg á *j* og *y*.⁸

⁷ Þess má geta að Stefáni var ókunnugt um tilvist þessa seðils Árna í JS 480 4to þegar hann skrifaði grein sína um handrit Guðmundar sögu Arngríms (1960), sbr. neðanmálgrein í grein hans um Resenshandrit sem birtist 10 árum síðar (1970a:271).

⁸ Þessi hali á : kemur reyndar fyrir í 14. aldar bréfum og er, eins og hali á *m* og *n*, upphaflega notaður í léttskrift sem var fyrst og fremst notuð á bréf. Elsta bréf með : af þessari gerð er skrifað 1339 á Reykjum í Tungusveit (BergenUB dipl. sjá *IO Faksimiler*:8 (nr. 12)). Jón Þórðarson, annar aðalskrifari Flateyjarbókar (GKS 1005 fol), notar einnig : af þessu tagi þótt skrift hans verði seint kölluð bréfaskrift. Tveir aukaskrifaranna þriggja í meginstofni Flateyjarbókar (eldri hluta frá 1387–1394) skrifa einnig : með hala þótt önnur léttskriftareinkenni séu ekki fyrir hendi (sjá *Flateyjarbók* 429. og 437. dálkur). Hinn aðalskrifari Flateyjarbókar, Magnús Þórhallsson, lætur : ekki ná niður fyrir línu, þrátt fyrir að skrift hans beri meiri keim af bréfaskrift 14. aldar heldur en skrift Jóns.

Þessi orð Árna benda því frekar til þess að handritið sé frá 15. öld, jafnvel miðri öldinni, en frá 14. öld, vegna þess að þeir 'öngulegu' drættir, sem Árni kallaði svo, verða ekki algengir í handritum fyrr en líður á 15. öldina.⁹ Stefán Karlsson taldi að forrit AM 397 4to og AM 638 4to hefði verið skinnbók frá lokum 14. aldar eða „varla yngra en frá því um 1400“ (1960:188). Hann hefur síðar efast um það og benti mér á að lýsing á skrift og stafsetningu Orms Loftssonar í Sth perg 2 fol frá 2. fjórðungi 15. aldar (sjá Foote 1962:11, 14–17) ætti afar vel við forrit Eyjólfss, þ.e.a.s. ef marka má uppskriftir Eyjólfss, og í skrift Orms væri gott dæmi um síðleggi af þessu tagi eins og þeir koma fram í skrift 15. aldar, m.a. á z. Reyndar ber skrifarlagi Eyjólfss vel saman við skrift Orms (sjá Foote 1962). Hér verður þó ekki seilst svo langt að telja að Ormur hafi skrifað forrit Eyjólfss, enda kalla fullyrðingar um skrifara forritsins á frekari rannsóknir. Helstu frávik eru þau að Ormur skrifar tvíhólfa-*a* ('*a*') en Eyjólfur einshólfs-*a* ('*a*') (þó skrifar hann tvíhólfa-*aa* ('*aa*').) Enn fremur er z ekki af sama tagi hjá þeim og Ormur virðist nota klofið-*r* sem ég hef ekki rekist á hjá Eyjólfvi, sem gæti reyndar átt sér þá skýringu að Eyjólfur hafi ekki séð ástæðu til að líkja eftir slíku *r*. Að öðru leyti er margt líkt.

Orð Árna um Guðmundardrápu skýra hvers vegna Eyjólfur skrifaði hana ekki, en ekki er vitað til að Eyjólfur hafi skrifað meira eftir handritinu en Guðmundar sögu og Nikulás sögu (Stefán Karlsson 1960:188).

Sedillinn með fyrirmælunum er ekki skrifaður af Árna Magnússyni, heldur virðist hann vera skrifaður af Þórði Þórðarsyni sem skrifaði mikið fyrir Árna á Skálholtsárum hans 1702–1712; Þórður varð síðar ráðsmaður í Skálholti (Páll Eggert Ólason 1952:119–120).

Miðinn hefur í fyrsta lagi verið skrifaður 1706 þegar Árni var kominn aftur til landsins eftir vetrardvöl erlendis, enda var það ekki fyrr en í júní 1706 sem hann fékk handrit léð úr Háskólabókasafninu til að fara með til Íslands (*AM Embedsskrivelsur*:200, Stefán Karlsson 1970a:270). Ekki er vitað hvenær Eyjólfur skrifaði Stafangursbréfin, en þó virðist hann ekki vera búinn að því 1706, því að þá skrifar Árni Christian Reitzer prófessor og segist ekki mega sjá af þeim (*AM private*:373). Árni skrifar Reitzer aftur 1707 og segir ekkert liggja á að skila bréfunum, þar sem enginn geti lesið þau rétt í Noregi og þau hafi enga þýðingu fyrir biskupsstólinn (*AM private*:373). Eyjólfur virðist enn

⁹ Árni hefur stundum orð á því í greinargerðum með bréfauppskriftum að einstakir stafir séu með óþarfa öngum, krókum og strikum, sbr. eftirfarandi orð á miða með AM dipl isl apogr 894 (sjá *IO Tekst*: 61): „Þetta Oddgeirs biskups bref er ritad med krököttre skrift, hafande änga og óþarfa strik ut ur stöfunum, alika og siest i Norskum brefum“ (sjá einnig *IO Tekst*:27, 34 og *IO Faksimiler*:18, 20–21, 39 (nr. 26, 29, 52)). Hér er um að ræða 14. aldar bréfaskrift (gotneska léttiskrift).

ekki vera búinn að skrifa upp bréfin síðla sumars 1708, þegar Árni fór utan til Kaupmannahafnar til vetrardvalar (Már Jónsson 1998:260), því að hann skrifaði biskupinum í Stafangri í apríl 1709 (*AM private*:60–63), fullur afsökunar yfir því að hafa ekki getað skilað bréfunum. Haustið 1710 taldi Árni hins vegar að hann hefði getað skilað bréfunum á því ári, en ekki þorað það vegna ófriðar (*AM private*:375). Stefán Karlsson segir að fullvíst sé að Eyjólfur hafi „skrifað upp meginefni Membr. Res. 3 á Íslandi, líklega 1710“ (1970a:271). Már Jónsson telur að Árni hafi látið skrifa upp skjöl í stórum stíl ekki síðar en veturinn 1709–1710 (1998:285) og er sennilegast að Stafangursbréfin hafi verið þar á meðal. Reyndar fór það svo að Árni skilaði aldrei bréfunum, þrátt fyrir að biskupar gengju eftir þeim (sjá t.d. *AM private*:70–71), og var þeim ekki skilað fyrr en 1937 (*Betænking*:72).

Gera verður ráð fyrir að Eyjólfur hafi lokið við að skrifa upp bréfin áður en hann tók til við að skrifa upp Membr. Res. 3. Hins vegar er hugsanlegt að hann hafi ekki skrifað Stafangursbréfin og Membr. Res. 3 upp fyrr en 1711 eða 1712, því að til eru þrjár kvittanir af hálfu Árna frá 1710 og 1712 um að Eyjólfur hafi fengið greidd skrifaralaun (Slay 1960:14). Árni skrifaði Eyjólfvi bréf vorið 1712 og segist hafa fengið frá honum gömul kálfskinsbréf og eftirit þeirra með hans hendi; sendir honum einn dal og segir að þeir séu þá kvittir (*AM private*:78). Ekki er ástæða til að ætla að þessi kálfskinsbréf hafi verið Stafangursbréfin, þar sem Eyjólfur skrifaði upp fleiri bréf fyrir Árna.

Ekki er vitað hvenær Árni skilaði Membr. Res. 3 á Háskólabókasafnið, en eins og fram hefur komið gat hann verið seinn til þegar hann átti að skila bókum og skjölum (sbr. Finnur Jónsson 1930:161). Auðvitað er hugsanlegt að Árni hafi aldrei skilað bókinni og að hún hafi brunnið hjá honum en það verður að teljast ólíklegt því að Resensbók (*AM* 399 4to, sjá næsta kafla), sem einnig hefur að geyma Guðmundar sögu biskups, bjargaðist hjá Árna en langsennilegast er að bókum hans hafi verið raðað eftir efni; og það sama hafi gilt um bækur í láni.

Seðillinn í JS 480 4to hlýtur að hafa legið með öðru hvoru handritinu, *AM* 397 4to eða *AM* 638 4to. Það liggur hins vegar ekki í augum uppi hvernig á því stendur að seðill frá Árna hefur lent inn í handrit Hálfðanar Einarssonar; það gæti hafa gerst hjá Jóni Sigurðssyni, eiganda þess, en það gæti einnig hafa gerst hjá Hálfðani sjálfum sem var í Kaupmannahöfn 1750–1755 (Páll Eggert Ólason 1949:236). Jón Samsonarson rakst á seðilinn þegar hann var að blaða í bókmenntasögu Hálfðanar í Landsbókasafni og vakti athygli á honum. Síðar var hann hafður til sýnis á handritasýningu Stofnunar Árna Magnússonar 1978 með nokkrum handritum Guðmundar sögu biskups, þar á meðal 397 og *AM* 398 4to (*Handritasýning*:18–19).

3. Resensbók (AM 399 4to)

AM 399 4to (Codex Resenianus, Resensbók) frá um 1330–1350 hefur aðeins að geyma Guðmundar sögu A („elstu sögu“) (*KatAM* I:604–605, Stefán Karlsson 1983:xli). Á seðli sem fylgir handritinu hefur Árni Magnússon skrifað eftirfarandi:

þessa guðmundar Sögu skrifar Eyolfur Björns son in 4to með 'nockuð' fitorum marginibus, accuratiffimè, með öllum böndum og ductibus literarum. ætlar papir audan fyrer þar sem i vantar, og tekur pappirs bokena með til að ftyðia sig við, enn truer henne þö ei ofmikjð. því hun er ei accurata Satis. lemmata Capitum skrifast og.¹⁰

Ekki er vitað til að Eyjólfur Björnsson hafi skrifað upp Resensbók eftir þessum fyrirmælum Árna; hafi hann gert það er uppskriftin týnd (Stefán Karlsson 1960:188, 1983:ciii, nmgr.). Árni Magnússon fékk Resensbók að láni 1706 og var ekki búinn að skila henni á Háskólabókasafnið þegar það brann 1728, en það varð henni til bjargar (Stefán Karlsson 1960:187, 1970a:270–271). Gera má því skóna að Árni hafi ekki skilað bókinni vegna þess að hann átti eftir að láta skrifa táknrétt eftir henni, en Eyjólfur hafi aldrei gert það af ókunnum ástæðum.

Miði Árna hlýtur að vera skrifaður um svipað leyti og fyrrnefndur seðill í JS 480 4to, eða á árunum 1706–1712. Árni hefur jafnframt ætlað að lána Eyjólfu pappírshandrit til að hafa til hliðsjónar. Það handrit getur varla verið annað en AM 401 4to, sem er skrifað af Ásgeiri Jónssyni að mestu og Eyjólfu (120.–121. og 138. bl.) fyrir Árna í Kaupmannahöfn 1686–1689 (Stefán Karlsson 1983:xcix, ci–ciii). Uppskriftin í 401 er hvorki staftáknrétt né táknrétt, og varla stafrétt heldur (sjá bls. 111 hér á eftir); undantekning er fjögurra blaða eyðufylling framarlega í handritinu (6.–9. bl.), sem er skrifuð táknrétt eftir AM 394 4to af óþekktum skrifara (sjá Stefán Karlsson 1983:cii–ciii). 394 er skrifað af Jóni lærða Guðmundssyni 1592, en Jón skrifaði eftir Resensbók (Stefán Karlsson 1983:liv–lv, lxxxvi o. áfr.). Stefán telur líklegt að Árni hafi eignast 394 í síðasta lagi 1707–1709 (1983:xcviii), en hins vegar að eyðufyllingin hafi varla verið skrifuð fyrir en Árni tók upp á því að láta skrifara sína skrifa táknrétt þegar komið var fram yfir 1700 (1983:cii–ciii). Svo virðist sem skrifarinn

¹⁰ Seðillinn er prentaður í *Árni Magnússons levned og skrifter* II (sjá Árni Magnússon 1930:161), auk þess sem Stefán Karlsson prentar hluta hans (1983:ciii).

hafi verið í lítilli æfingu, skriftin er stór og drættirnir þykkir líkt og penninn hafi ekki verið vel yddur. Ekki er óhugsandi að Árni hafi fengið einhvern skólapilt í Skálholti til að skrifa þessar fáu blaðsíður, til að athuga hvort viðkomandi hefði skrifarahæfileika.

Eftirtektarvert er að Árni segir Eyjólfvi ekki að vara sig á önuþegum dráttum á *z*, eða öðrum stöfum sem kunna að vera í handritinu, enda er það frá því fyrir miðja 14. öld en Membr. Res. 3 hefur e.t.v. verið frá 15. öld. Reyndar er skriftin á Resensbók með einkennum karlungaskriftar og svo ellileg að það var áður talið allt að hálfri öld eldra (sjá Stefán Karlsson 1983:xxxix).

4. Skarðsbók postulasagna (SÁM 1)

AM 631 4to frá upphafi 18. aldar hefur að geyma Péturs sögu postula og Páls sögu postula (*KatAM* II:44–45). Handritinu fylgja seðlar með hendi Árna Magnússonar og á seðli (merktum *a*) kemur fram að handritið er skrifað eftir Skarðsbók postulasagna (sbr. *KatAM* II:45), sem nú ber safnmarkið SÁM 1. AM 628 4to og AM 636 4to eru einnig skrifuð eftir Skarðsbók (sbr. *KatAM* II: 43, 47). Fyrirnefndur Eyjólfur Björnsson skrifaði þessi þrjú handrit táknrétt fyrir Árna Magnússon á árunum 1710–1712 (Slay 1960:14).

Á öðrum seðli (*b*) með hendi Árna sem fylgir 631 eru svohljóðandi fyrir-mæli til Eyjólfvs:

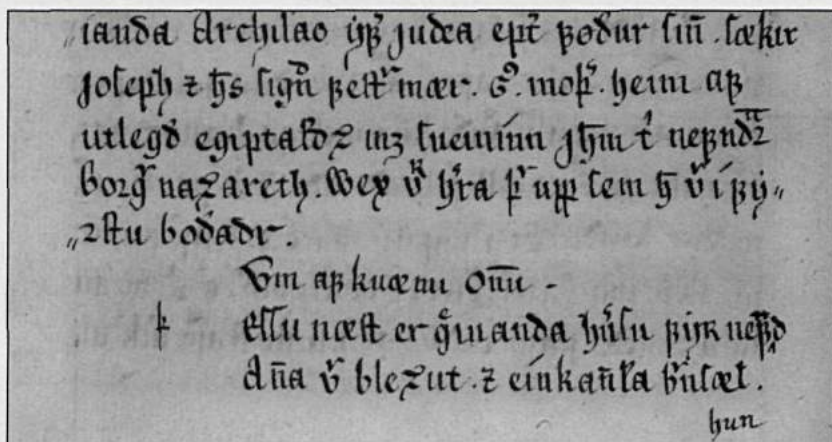
Það sem hier ur uppkraft, skal vera in 4to.

2. örki i hveriu þkvereþ arke.

Inscriptiones Caputum. Þkrifst ofan fyrer hveriu Capite eins og i membrana. þar sem þær vantar i membranâ lateft ein lina aud fyrer þeim. fyrer upphafs stöfum öllum ætleft eyða framan i linur, eins og i membranâ, og giðrest eins margar stuttar linur, sem i membranâ eru, fyrer stöfunum; til þess fiest giete hve stór íá eða ía upphafs stafur hafi i membranâ vereð, og hvar hennar þkrifare tilætlað hafe að vera þkyllðe stærre sectiones enn almennelega. upp hafs stafuren þkrifst þö fmátt innani þkallann, so þííá ecki þurfi fiðar þar um að villast.

Þkrifst allt og bindest accuratè, og observereft greinarmunur á s. og f. o. og ð. i. og r. ð. og ð. etc.¹¹

¹¹ Jóhannes Bjarni Sigtryggsson skrifaði upp fyrir mig í Kaupmannahöfn seðlana sem fylgja AM 631 4to, og kann ég honum bestu þakkir fyrir. Þessi fyrir-mæli eru prentuð í handritaskrá Árnasafns (*KatAM* II:45).

Tveggja postula saga Jóns og Jakobs í AM 636 4to, bl. 6v neðan til. Rithönd Eyjólfss Björnssonar.

Árni segir Eyjólfvi að hafa 'tvö örk í hverju arki'. Með því hlýtur hann að eiga við að í hverju kveri eigi að vera tvær pappírsarkir. Skoðun á AM 636 4to leiðir í ljós að í hverju kveri eru 16 blaðsíður eða 8 blöð (fjögur tvinn). Hver pappírsörk hefur því enst í 8 blaðsíður eða fjögur blöð eða tvö tvinn. Orðmyndin *ark* (hk.) er þekkt frá 16. öld (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:25).

Eyjólfur fer eftir fyrirmælum Árna og skrifar fyrirsagnir kapitula við kaflaskil og sleppir þeim þar sem þær vantar í Skarðsbók (sjá Slay 1960).¹² Hann skilur eftir eyðu í rétttri stærð fyrir upphafsstaf og skrifar stafinn með smárri skrift í eyðuna. Uppskriftimar eru táknréttar og gerður er greinarmunur á þeim stöfum sem Árni bað um að yrðu aðgreindir. Samanburður leiðir í ljós að Eyjólfur líkir eftir stafagerð og stafsetningu. Spássiur í eftirritum Skarðsbókar eru stærri en í AM 397 4to og AM 638 4to og skriftin er örlítið stærri og gisnari.

Greinilegur munur er á stafagerð Eyjólfss í 636 og 638. Sem dæmi má nefna að ekki verður séð að í 636 sé settur hali á *z* sem nær niður fyrir línu, háleggir (á 'b', 'h', 'k', 'l', 'p') eru ekki með belgjum, eins og þeir eru oft í 638, 'a' er tvíhólfa í 636 og skrifað er 'ð' og 'ó' (í samræmi við Skarðsbók).

Þriðji seðillinn með hendi Árna (c) sem fylgir 631 hefur um tíma legið á milli 72. og 73. bls. í Páls sögu, og þar hefur Árni svo fundið hann síðar, samkvæmt því sem hann hefur skrifað á hann:

¹² Ég þakka Hallgrími J. Ámundasyni fyrir að líta á AM 631 4to, AM 633 4to og AM 634–635 4to fyrir mig þar sem þau eru varðveitt í Kaupmannahöfn. Hann sendi mér einnig myndir af nokkrum blaðsíðum úr 633 og 634–635 (sjá næsta kafla).

hier ä að continuera hinn fyrra papirenn, fo þetta fylge hinu fyrra. Enn hier þarf þö að ætlaft fyrer storum staf.

Þeffe fedill lä i pals Sögu p(öftu)la inter pagg. 72. et 73. ante Cap:

Nu er nöckuð yperparit.

72. bls. Páls sögu er 36. bl. sögunnar (176. bl. handritsins), en sagan er alls 44 bl. (141r–184r). 34. kafli hefst efst á 177r. Fyrirmælin eru greinilega ætluð Eyjólfvi. E.t.v. hefur hann orðið pappírslaus aftarlega í Páls sögu og Árni orðið að senda honum meiri pappír og fyrirmælin um leið. Sennilega hefur Eyjólfur setið við skriftir hjá Árna í Skálholti, fyrst Árni veit upp á hár hvar hann er staddur í uppskriftinni, en svo þarf ekki að hafa verið. Miðann hefur Árni svo fundið þegar hann var að fara yfir uppskriftina síðar. Lokaorð seðilsins eru upphafsorð 34. kaffla.

Seðlarnir eru að líkindum skrifaðir síðla árs 1710 en Árni virðist hafa fengið Skarðsbók lánaða þá um sumarið eða snemma vetrar og haft hana með sér í Skálholt (Slay 1960:14).

5. Meira um táknréttar uppskriftir

Til er bréf frá Árna Magnússyni til Eyjólfis Björnssonar frá 28. maí 1712 þar sem hann biður hann að skrifa fyrir sig Maríu söguna hina stóru úr Hruna og biður hann að láta sig vita hvort hann hafi fengið bókina, og hvort pappírinn nægi (segist senda 6 bækur af góðum pappír); enn fremur segir Árni að Eyjólfur geti fengið fé hjá Þórði Þórðarsyni (áðurnefndum), „bæde til liósa“ og skrifarlauna, „epter hendingne“ (*AM private:78*). Bréfið er varðveitt í AM 434 fol og táknrétt uppskrift Eyjólfis á Maríu sögu er varðveitt í tveimur bindum í AM 634–635 4to, en forritið er glatað (*AM private:78*). Forritið virðist í fljótu bragði hafa verið frá 15. öld, ef dæma má eftir belgjum á háleggjum. Ekki virðast vera til fyrirmæli eða leiðbeiningar Árna vegna þessarar uppskriftar.

Allir fyrirnefndir seðlar sýna svo að ekki verður um villst að Árni lagði mikla áherslu á að uppskriftirnar litu út eins og forrit þeirra eftir því sem unnt var.

Fyrirmæli Árna til Eyjólfis verða þó ekki talin dæmigerð, því að venjulega gerði Árni ekki svona miklar kröfur til skrifara sinna, nema varðandi fornbréfauppskriftir, sem nú eru kallaðar *apógröf* (*apographa*), sbr. eftirfarandi klausu Jóns Ólafssonar um uppskriftir (1930b:54):

og af honum lærda eg rietta adferd at afskrifa gömul bref. á medal hvers su regla var at skrifa öll þau ord ur böndunum er vafalaus være, en hin sem þeir gömlu hafa varierat i, þá at skrifa þau ei fullum stöfum, nema eg fynde i sama skiale þess exemplum, sem til dæmes Biscop edur Byscop etc. Liet og lesa saman Apographa vid avtographa. En það sem var afgangallt, edur honum þótti þess verdt liet hann punctuel riett og med sömu pictura stafanna epterskrifa, sem til dæmes Reykholtz máldaga ...¹³

Mörg handrit hefur Árni látið skrifa fyrir sig án þess að krefjast þess að skrifaramir skrifuðu táknrétt eða fylgdu útliti forritsins. Einnig eru dæmi um að hann hafi viljað láta fylgja útliti forrits, án þess að gera kröfu um táknréttu uppskrift. Ættartöluhandritið AM 254 fol er dæmi um slíkt, en á seðli, sem fylgir því, stendur með m.a. með hendi Árna:

töllumar og bokstafina framanvið liðuna, eins og hier
arstölen einkum riett. imò allt. ...

Þkrifa það ä spatium sem ä spatium er, það i textanum sem þar er.
Jmo allt allteins, iafnvel þott ei skilueft.¹⁴

Ástæða þess að Árni hefur látið nægja að fá hverja blaðsíðu nákvæmlega eins og í forritinu án þess að biðja um táknréttu uppskrift er trúlega sú að um samtímarit hefur verið að ræða, sem Jón Ólafsson á Rauðasandi hafði skrifað 1681 (*KatAM* I:234). Í þessu sambengi má benda á seðil með hendi Árna sem fylgir AM 457 4to, en á honum stendur:

Þeffe Eigils Saga Skallagrimsfonar kom til min 1727. fra Magnufe Einarsfyne ä Vatzhorne. Er af honum ritueð epter hendi St Jons Erlendzfonar i Villingahollte, i bok Jons Hakonarfonar, þeirre in folio, sem fyrrum hefur ätt Mag. Brynolfur, og gefeð Helgu Magnuffdottur i Bræðratungu.

Skallarner, fem hier eru, eru eins (öfkrifader) i bok Jons Hakonarfonar. Literaturam St Jons hefur Magnus eige bundeð sig við, nema i vifun-

¹³ Árni kallaði ekki einungis fornbréfauppskriftir *apógröf* heldur einnig uppskriftir bóka, t.d. kemur fram á seðli sem fylgir AM 636 4to að hann kallar táknréttu uppskrift Eyjólfis Björnssonar *apographum*: „i þessu minu apographo“. Árni hefur sennilega notað orðið í upphaflegu merkingunni: 'eftirrit'. Nákvæm uppskrift Reykjaholtsmáldaga er m.a. í AM dipl isl apogr 4278.

¹⁴ Prentað í *Árni Magnússons levned og skrifter* II (sjá Árni Magnússon 1930:149).

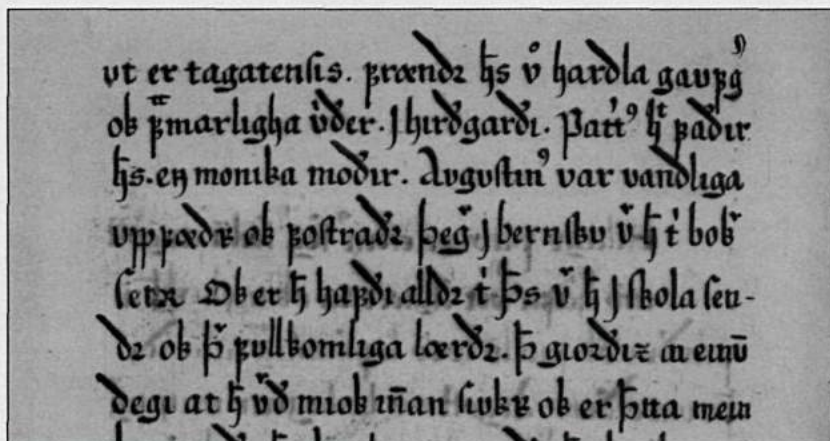
um, og gillðer það eins: því St Jons orthographia er ecki merkeleg i bokinne.¹⁵

Seðillinn bendir sterklega til að Árna hafi ekki þótt ástæða til að skrifa táknrétt eftir 17. aldar handritum.

Á hinn bóginn er greinilegt að Árni lét Eyjólf skrifa upp táknrétt þau miðaldahandrit sem hann gerði sér enga von um að fá til eignar (sjá Ólafur Halldórsson 1994:53). Annars vegar er um að ræða tvær bækur úr Háskólabókasafninu og hins vegar Maríu sögu handritið stóra úr Hruna og Skarðsbók postulasagna, sem hefur ekki verið fól að þessu sinni, þótt hún hafi verið það riflega 100 árum síðar (sjá Ólafur Halldórsson 1966:20). Sama gildir um Maríu sögu handritið sem Magnús Einarsson skrifaði fyrir Árna veturinn 1712–1713 (*AM private*:175–176). Uppskrift Magnúsar er táknrétt og er varðveitt í AM 633 4to. Ólafur Halldórsson telur að forrit Maríu sögu hafi ekki verið yngra en frá um 1300 (1994:52–53, 55). Ágústínusar saga í AM 648 4to, sem Magnús Einarsson skrifaði einnig fyrir Árna, er og táknrétt. Þar sem Árni átti forrit þess verður að telja þessa uppskrift undantekningu frá fyrrnefndri reglu. Forrit 648 er AM 234 fol frá um 1340 (*KatAM* II:53, *ONP*:436), en Árni eignaðist þetta helgisagnahandrit 1699 (Már Jónsson 1998:168–169). Magnús hefur líklega verið fæddur um 1688, svo að varla hefur hann hafið skriftir fyrir Árna fyrr en á Skálholtsárum þeirra beggja eftir 1703 (Páll Eggert Ólason 1950:415), en hæpið er að hann hafi skrifað mikið fyrir Árna svo ungur. Áðurnefnd eyðufylling í AM 401 4to er einnig undantekning en hún var gerð eftir AM 394 4to.

Árni lét ekki nægja að láta skrifara sína skrifa nákvæmlega upp eftir forritum, heldur vildi hann líka fara yfir uppskriftirnar og bera saman við forrit (sjá Jón Ólafsson 1930b:54), sbr. þessi orð um Lilju á seðli milli 11. og 12. bl. í AM 622 4to: „þe//a liliu hefi eg fialfr uppskrifað, vantar að conferera“; sjá einnig athugun hans á AM 401 4to (Stefán Karlsson 1983:ciii–civ og bls. 111 hér á eftir). Hann hafði hins vegar í mörg horn að líta og það er af og frá að honum hafi unnist tími til að bera allar uppskriftir sem gerðar voru á hans vegum saman við forrit, t.d. ekki uppskriftir Eyjólfssonar og Magnúsar Einarssonar sem hér hafa verið til umfjöllunar.

¹⁵ Handritið er skrifað með nýgotneskri léttiskrift (fljótaskrift) nema vísumar, sem eru með vandari settaskrift. Ekki er gott að dæma um hvort Magnús hefur fylgt stafsetningu Jóns Erlendssonar, nema hvað vísumar eru sennilega táknréttar eftir forriti. Magnús skrifaði fleiri sögur eftir þessu sama handriti (Hálfðanar sögu Brönufóstra í AM 297 a 4to og Kjalnesinga sögu í AM 492 4to) og skrifaði þá með settaskrift og er í því tilviki síst auðveldara að dæma um hversu vel hann fylgir stafsetningu Jóns. Þessi klausa er prentuð í handritaskrá Árnasafns (*KatAM* I:648).

Ágústínus saga í AM 648 4to, bl. 1v ofan til. Rithönd Magnúsar Einarssonar.

Hér verður ekki farið nánar út í samanburð forrits og eftirrits heldur látið nægja að vísa á fjölmargar athugasemdir Árna um þetta efni (t.d. 1930:149, 157, 159–160, *AM private*:176–177). Í þessu sambandi má geta þess að Árni bar ekki aðeins saman forrit og eftirrit skrifara sinna, heldur bar hann einnig saman handrit og útgáfur sem hann kom höndum yfir meðan hann dvaldist í Leipzig og víðar (1694–1696), auk þess sem hann bar saman gamlar og nýlegar útgáfur miðaldartexta (sjá Már Jónsson 1999:220, 227).

6. Ásgeir Jónsson

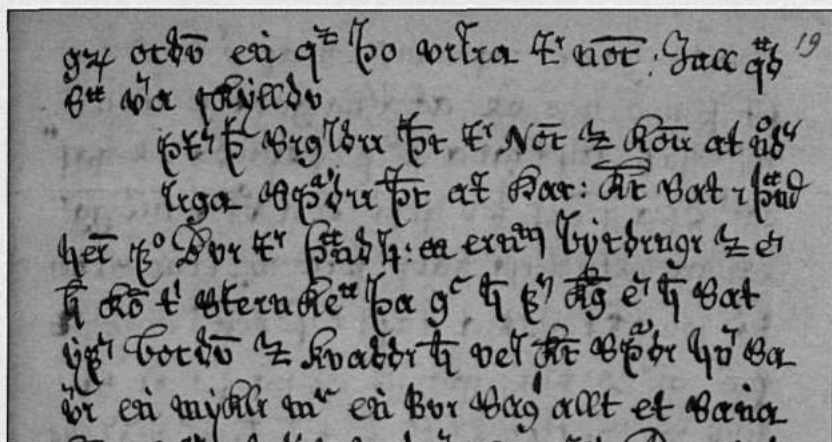
Ásgeir Jónsson var skrifari Þormóðar Torfasonar á árunum 1688–1704 og skrifaði fjölda handrita, Agnete Loth (1960:207) telur að þau séu allt að 150 talsins. Að sögn hennar eru flest handrit hans skrifuð með brotaskrift (*fraktur*), en bréfauppskriftir hans og fáein handrit eru með léttiskrift (1960:207). Hún hefur að auki fundið 18 handrit með hendi Ásgeirs með sérstakri brotaskrift sem hún kallaði hina „mere ‘membranagtige’ frakturskrift“ (1960:207–208, 212). Stefán Karlsson hefur svo fundið það nítjándi með þessari sömu skriftargerð, þ.e. ÍB 225 4to (*Laxdæla saga*) sem var skrifað eftir Vatnshyrnu (1970b: 297). Jafnframt telur Loth að Ásgeir hafi notað þessa gerð af brotaskrift á fyrstu skrifaraárum sínum en lagt hana síðan af og tekið upp léttara afbrigði svo að hann gæti skrifað hraðar (1960:212).

Loth komst að því að handritin 18 væru skrifuð eftir 8 skinnbókum — hún fann reyndar ekki forrit Brandkrossa þáttar í JS 435 4to, bl. 1–8v, en Drop-laugarsona saga í sama handriti, bl. 9r–33v, er eftir Möðruvallabók (AM 132 fol) (1960:209–212). Auk Möðruvallabókar eru þetta Codex Rantzovianus (DonVar 137 4to) og skinnbók sem Árni Magnússon skipti síðar í tvennt, AM 68 fol og AM 310 4to (þessar þrjár voru í eigu háttsettra manna í Danmörku), Vatnshyrna, Fagurskinna A og Fagurskinna B á Háskólabókasafninu og brunnu með því og GKS 1005 fol (Flateyjarbók) og GKS 2845 4to í Konungsbókhöfðu. Loth komst einnig að því að 5 skinnbókanna hefðu verið skrifaðar upp í tengslum við Árna. Möðruvallabók og Codex Rantzovianus hafi verið skrifaðar upp 1686–1688 er Ásgeir bjó í Kaupmannahöfn; Fagurskinna B, Vatnshyrna, AM 68 fol og AM 310 4to hafi verið skrifaðar upp annað hvort 1686–1688 eða veturinn 1697–1698 — Ásgeir var þann vetur einnig í Kaupmannahöfn — en þar sem Þormóður var með Flateyjarbók, Fagurskinna A og GKS 2845 4to í láni á Stangarlandi hljóta þær að hafa verið skrifaðar upp hjá honum 1688–1704 (1960:209–212).¹⁶ Sumar uppskrifta Ásgeirs hjá Þormóði voru gerðar fyrir Árna, svo sem AM 301 4to eftir Fagurskinna A (1960:211), og er líklegt að þær hafi verið gerðar þegar Árni var á Stangarlandi hjá Þormóði síðla árs 1689 (Már Jónsson 1998:86). Þess má og geta að Árni skrifaði sjálfur nokkrar síður í fjórum af þessum 19 handritum (Loth 1960:208).

Thott 1768 4to var skrifað eftir Möðruvallabók í fyrsta lagi um mitt ár 1687 (Jónas Kristjánsson 1966:xxxiii),¹⁷ en var sennilega skrifað haustið 1688 eins og AM 505 4to og AM 508 4to sem voru að öllum líkindum skrifaðar þá, en AM 448 4to var hins vegar skrifað eftir Vatnshyrnu í síðasta lagi í ársbyrjun 1688 (Stefán Karlsson 1970b:289–290). Þetta bendir allt til að Ásgeir hafi skrifað eftir skinnbókunum 5 á árunum 1686–1688.

¹⁶ Uppskriftir Ásgeirs með þessari sérstöku brotaskrift eru: AM 505 4to (Kormáks saga), AM 508 4to (Víga-Glúms saga), AM 566 b 4to (Fóstbræðra saga), AM 1008 4to (Ólkofra þáttur, bl. 96r–102v) og Thott 1768 4to (Fóstbræðra saga, bl. 176r–208r) eru eftir Möðruvallabók, auk JS 435 4to. Eftir Codex Rantzovianus er AM 66 4to (Gulapingslög); eftir AM 68 fol er AM 77 a fol (Ólafs saga helga) og eftir AM 310 4to er AM 311 4to (Ólaf saga Tryggvasonar). Eftir Vatnshyrnu eru AM 448 4to (Eyrbyggja saga), AM 501 4to (Hænsna-Þóris saga), AM 503 4to (Kjalnesinga saga), AM 517 4to (Flóamanna saga) og AM 559 4to (Vatnsdæla saga), auk ÍB 225 4to. Eftir Fagurskinna A eru AM 301 4to og AM 303 4to og eftir Fagurskinna B er OsloUB 371 fol, eftir Flateyjarbók er AM 1008 4to (Hversu Noregur byggðist og Fundinn Noregur, bl. 1–11v) og eftir GKS 2845 4to er AM 202 f fol (Hálfs saga og Hálfsrekka) (Loth 1960:209–212).

¹⁷ Áður var talið að Thott 1768 4to væri ekki beint eftirrit Möðruvallabókar vegna þess að það er ekki eins nákvæm uppskrift og AM 566 b 4to, en Jónas Kristjánsson (1972:16–17) telur að það sé beint eftirrit og að Ásgeir hafi gert það fyrir sjálfan sig eða Þormóð Torfason og þess vegna vandað sig minna en þegar hann skrifaði fyrir Árna Magnússon.

Kjalnesinga saga í AM 503 4to, bl. 19r ofan til. Sérstök brotaskrift Ásgeirs Jónssonar.

AM 301 4to er sagt vera ónákvæmara eftirrit Fagurskinnu A en AM 303 4to og þess vegna e.t.v. óbein uppskrift (Loth 1960:211). Finnur Jónsson segir hins vegar að 301 stemmi nokkurn veginn „ord- og bogstavret med 303“, en hafi þó „enkelte afvigelser, der for største delen skyldes ubevidste afskriverændringer“ (1902–1903:ix). Það er því e.t.v. ekkert sem mælir gegn því að handritin séu bæði skrifuð eftir Fagurskinnu A. Ásgeir skrifaði þessi tvö handrit á Stangarlandi, og Árni hefur fengið ónákvæmari uppskriftina (301) en Þormóður haldið þeirri betri, þ.e. 303 (Finnur Jónsson 1902–1903:ix, *KatAM* I:541–543). 303 var skrifað í síðasta lagi 1698 því að þá var það borið saman við forritið (*KatAM* I:542).

Tilgátan um að þessi sérstaka brotaskrift Ásgeirs sé upphaflegri skriftargerð hans og að hann hafi breytt skrift sinni til að vera fljótari að skrifa stenst varla þar sem öruggt er að sum handrit með hans venjulegri brotaskrift voru skrifuð 1686–1688, svo sem AM 401 4to (sjá Stefán Karlsson 1983:ci–cii).

Það virðist vera nokkuð augljóst, þótt það verði seint sannað, að Árni hafi fengið Ásgeir til að vanda sig sérstaklega við nokkrar uppskriftir og að handritin 5 sem Ásgeir skrifaði upp í Kaupmannahöfn hafi verið skrifuð upp á árunum 1686–1688 og hin þrjú fljótlega eftir að hann kom til Þormóðar. Í öllum tilvikum er um að ræða handrit sem Árni hlýtur að hafa gert sér litlar vonir um að eignast en vildi eiga í góðum uppskriftum, enda ungur maður og rétt að hefja handritasöfnun. Tvö handritanna voru í Konungsbókhlóðu, þrjú í Háskólabókasafninu og þrjú voru eign háttsettra manna. Árni eignaðist reyndar

Þaðiz, Þóðvar, Þóðvar²⁶son ok Þóðvarðr in and-
 ge. Arnólfr biskups son
 Um sumavit i hafe tók sott þorgeirr biskup-
 ps son ok liggir unnz þeir taka land a eyvom
 ok þa tekr at nyo at vaxa sottin es hann
 kemr a land. hann andaðiz i nottom eptir Ma-
 vio meflo ena fyrr. enn vinir hans ok fren-
 dr taka þat vād at feka lik hans noyðr til
 stola. ok spyr Þrandr biskup eigi andat

Guðmundar saga biskups í AM 401 4to, bl. 26r ofan til. Venjuleg brotaskrift Ásgeirs Jónssonar.

tvö þeirra síðastnefndu seinna, þ.e. Möðruvallabók og handritið sem hann skipti í tvennt, þ.e. AM 68 fol og AM 310 4to (Loth 1960:209–212).

Um uppskriftir Ásgeirs hefur verið sagt að hann hafi ekki verið nákvæmur skrifari, m.a. vegna þess að hann er talinn fyrna stafsetningu forrits síns (sjá Jónas Kristjánsson 1966:xxxiv–xxxvi). Finnur Jónsson segir að í AM 52 fol (Fagurskinnuuppskrift með venjulegri brotaskrift Ásgeirs) sé stafsetning forritsins „sá godt som fuldstændig forsvunden“ þar sem Ásgeir noti sína venjulegu íslensku stafsetningu en geri að auki ýmis mistök (1902–1903:ix–x). Stefán Karlsson segir þó um AM 401 4to að þeir Ásgeir og Eyjólfur Björnsson fylgi báðir stafsetningu Resensbókar (AM 399 4to) „í meginatriðum“ og að frávik frá henni verði vart í sömu greinum hjá báðum, þ.e. að notkun upphafsstafa sé samræmd að nokkru marki og að bönd og skammstafanir séu undantekningalítið leyst upp; Stefán telur upp nokkur atriði til viðbótar en lýkur upp-talningunni svo: „en fyrning er engin og rangar orðmyndir fátíðar“ (1983:cii). Samt sem áður hefur Árni farið yfir uppskrift Ásgeirs og borið hana saman við forrit og leiðrétt stafsetningu allvíða á fyrstu 5 blaðsíðunum, en eftir það taka leiðréttingarnar fyrst og fremst til orða sem Ásgeir hefur mislesið (1983:ciii–civ), en ekki kemur fram hvort það er vegna þess að Ásgeir hefur vandað sig meira við uppskriftina eftir að Árni fór yfir fyrstu síðurnar hjá honum eða vegna þess Árni hefur ekki gefið sér tíma til að leiðrétta stafsetningu Ásgeirs.

Stefán Karlsson segir að ástæða sé til að ætla að meira sé hirt um stafsetningu forrits í uppskriftum Ásgeirs með sérstöku brotaskriftinni en öðrum upp-

skriftum (1970b:298). Um OsloUB 371 fol (eftir Fagurskinnu B) sagði Finnur Jónsson (1902–1903:vi):

Den synes at være udført med en usædvanlig omhu og således at originalens bogstavformer er efterlignede (som det lange *r*, *v* [angels.], *Ð* f. *P*, for ikke at tale om retskrivningen i det hele). Naturligvis findes også skødesløsheder og åbenbare afvigelser fra orig. på enkelte punkter.

Hér að framan var getið ummæla Finns um AM 301 4to og AM 303 4to, en að auki hefur hann þetta um stafsetninguna að segja (1902–1903:ix): „Originalens retskrivning er i disse to afskrifter nogenlunde godt bevaret.“

Stefán athugaði stafsetninguna á stuttum köflum í AM 505 4to og AM 508 4to og bar saman við Möðruvallabók; hann segir (1970b:298):

Parna er stafsetningu forrits fylgt í meginatriðum, en meðferð banda er mjög ónákvæm, oft leyst úr böndum og stundum bundið á annan veg en í forriti. Að öðru leyti er ónákvæmni í stafsetningu helzt sú, að broddum er sleppt, stundum sett *e* fyrir *i* í endingum og *v* og *u* notað í samræmi við nútímastafsetningu ... Þrátt fyrir þessa ónákvæmni ... gefur stafsetning Ásgeirs vísbendingu um stafsetningu Möðruvallabókar ...

Í framhaldi af þessu leit Stefán á Vatnshyrnuuppskriftir Ásgeirs og komst að þeirri niðurstöðu að á þeim væri stafsetning sem væri svo lík stafsetningu á Vatnshyrnuuppskriftum Árna Magnússonar að engin ástæða væri „til að ætla að forrit Ásgeirs hafi verið með annarri hendi en forrit Árna“ (1970b:298).

Niðurstaðan af þessu yfirliti er því sú að treysta megi stafsetningu Ásgeirs að mestu leyti þegar hann skrifar þessa sjaldgæfari brotaskrift vegna þess að hann hafi vandað sig meira en ella, sennilega fengið óskir þar að lútandi. Það bendir hins vegar til þess að Árni hafi þegar árið 1686 verið farinn að biðja skrifara sína að vera nákvæma við skriftirnar — a.m.k. stundum — þótt hann hafi annað hvort ekki farið fram á að þeir væru jafn nákvæmir honum sjálfum. Hugsanlega hefur hann beðið Ásgeir að skrifa stafrétt þótt hann bæði hann ekki að skrifa táknrétt, eða að Ásgeir hafi ekki staðið fyllilega undir þeim væntingum sem Árni hafði til hans. En ljóst virðist að Eyjólfur Björnsson og Magnús Einarsson stóðu síðar undir þeim væntingum.

Ásgeir skrifaði sögur eftir Vatnshyrnu fyrir Árna á Kaupmannahafnarárum sínum 1686–1688, eins og fram hefur komið (Stefán Karlsson 1970b:297–

298). Már Jónsson hefur haldið því fram að Árni hafi veturinn 1686–1687 látið Ásgeir skrifa upp sögur eftir handritum Ketils Jörundssonar en ekki Vatnshyrnu sjálfri (1997:122–126, 1998:61). Um er að ræða þrjár sögur: Hænsnaþóris sögu í AM 501 4to eftir AM 554 a δ 4to, Kjalnesinga sögu í AM 503 4to eftir AM 504 4to og Flóamanna sögu í AM 517 4to eftir AM 516 4to. Ólafur Halldórsson (1999:247–248) og Stefán Karlsson (2000:358) hafa báðir mót-mælt þessari skoðun Mús. Ljóst er að þrjár sögur aðrar hefur Ásgeir skrifað eftir Vatnshyrnu, þ.e. Laxdæla sögu í ÍB 225 4to, Vatnsdæla sögu í AM 559 4to og Eyrbyggja sögu í AM 448 4to, sem Árni skrifaði reyndar að hluta (Már Jónsson 1997:119, 1998:61). Már tekur fram að Ásgeir og Árni hafi skrifað Eyrbyggju eftir Vatnshyrnu, þar sem Árni hafi ekki fengið handrit Ketils, AM 442 4to, fyrr en 1704 (1997:126, amgr. 14).

Svo sem fram hefur komið lét Árni skrifara sína stundum fá eldri uppskriftir sama handrits til hliðsjónar til að auðvelda þeim verknið (sbr. seðlana í JS 480 4to og AM 399 4to). Ekki er vitað hvenær Árni tók upp á því en hann gæti hafa gert það þegar um 1686. Það er því ekkert sem mælir gegn þeim möguleika sem Ólafur (1999:248) og Stefán (2000:358) nefna báðir að Árni hafi lánað Ásgeiri handrit Ketils til hliðsjónar þegar hann skrifaði upp Vatnshyrnu.

7. Dómharka

Í upphafi var vitnað til frægra orða Árna um annálshandrit Jóns Erlendssonar, en hann gat verið dómharður við fleiri, t.d. segir hann um annað annálshandrit með hendi Sigurðar Björnssonar sem Sigurður Jónsson lögmaður hafði átt (1930:166, 167, 168–169 (eftir AM 436 4to)):

Er þesse bok su allra versta Copie, sem eg sied hefi af nockurre gamalle bók. Og eru það stór undur, ad Sigurde Jons syne lögmanne, skynsömum manne, hafi su utskrift lika kunnad.

... og er likara ad kalla þetta óviturs mans verk enn eruditi.

Má þetta synast hyggiulauss manns verk, og synest, sem skrifarenn ecki hafi skiled, hvad sunnudags bokstaferner hefði ad þyda. ad visu ecke reflecterad uppá þá ...

Enn þetta er summa rei, að þetta Exemplar er ein af þeim verstu bókum, sem eg handleikid hefi, og kann eigi þjena til neins annars enn að færa folk í allra stærstu villu. Því einginn kann ur neinu að ráða, nisi ope alterius Exemplaris. Eg eydilagde þessa bok 1724 in Augusto, uppa það hun eingann skyllde i villu færa ...

Og um útdrátt úr þessu handriti frá Porkeli Oddssyni segir Árni (1930:170):

Reif eg so þesse blöd i sundur 1724, enn annoteradi þetta mier til minnes, því fleire kynni þvflík onyt Excerpta til að vera á Islandi, og þjena þau alleina til að villa folk.

Svo dreifizt vanvitskan um heiminn, eins vel sem vitskan.

Hér verður að hafa í huga að í raun og veru er Árni að tala um sama verk-ið, þ.e. annálasamsteypu Jóns Erlendssonar í Villingaholti. Annálshandrit Sigurðar Jónssonar (með hendi Sigurðar Björnssonar) var eftirrit annálshandrits Jóns og þriðja annálshandritið var útdráttur úr handriti Sigurðar (Árni Magnússon 1930:166, 169). Hér var því um að ræða nýja gerð af annál sem hefur farið ákaflega illa í Árna, en hægt er þó að fullyrða að harðorðir dómar hans hafi ekki verið bundnir við þetta verk eitt og sér (sjá t.d. Már Jónsson 1998: 300, 302). Stundum líkaði honum ekki við verk þeirra sem unnu fyrir hann og reif uppskriftir þeirra líka, t.d. eftirrit AM 772 b 4to sem Páll Pálsson hafði gert (1930:198–199). Og Árni var ekki einungis gagnrýninn á verk íslenskra manna, sbr. þessi orð í AM 1 e þ II fol, bl. 53r:

Jslendfka fem prentuð hefr vered¹⁸ fyrer utan Jsland (að Íkilia fögu bækr og loca ur þeim) er æred öriett, að fráteknu því Bartholinus og Torfæus hafa ederað (og er það eiginlega ecki þeim að þacka) þö er það Íkarft fem Verelius hefr prenta læted.

Margt af þessu er og illa translaterað.

Handritið er sagt skrifað í upphafi 18. aldar (*KatAM* I:4); síðustu blöð þess (85v–91r) eru þó skrifuð um 1688 (Stefán Karlsson 1970b:289). Már Jónsson nefnir einnig gagnrýni Árna á útgáfu sem hann skoðaði í Leipzig, þar sem stafsetningu hafði verið breytt og textinn úr lagi færður (1999:220–221); Már tekur fram að hann hafi ekki treyst neinum (1999:227).

¹⁸ Fyrst hefur Árni skrifað: „Jslendfkar bækr, fem prentadar eru“.

Gagnrýni Árna var þó ekki bundin við ákveðin verk eða ákveðna menn og náði til hans sjálfs jafnt sem annarra. Hann viðurkennir m.a. að hann hefði getað gert betur á yngri árum, sbr. þessi orð á seðli við AM 902 b I 4to (1930:201):

Copiann, sem eg skrifad hefi, er hvergi nærri so góð sem þetta exemplar, er þó ritud epter þessu. enn ecki satis accuratè. Flíter hefur ad nockrum hlut því ollad, ungdómur ad nockru.

Már Jónsson (1998:302–305) rekur fleiri dæmi af þessu tagi.

Vert er að hafa í huga að flest dæmin sem hér hafa verið nefnd eru frá efri árum Árna, frá 1724 og síðar. Ummæli hans um annálaverk Jóns Erlendssonar eru frá 1724 og 1725 og uppskrift Páls Pálssonar reif hann 1728. Hér að fram- an hefur einnig verið vitnað í orð Jóns Ólafssonar úr Grunnavík um skoðanir Árna, en Jón hitti hann fyrst í desember 1726 (Jón Helgason 1926:15). Már Jónsson segir að síðustu árin hafi Árni verið „í blóma lífsins í fræðilegu tilliti, aldrei öflugri í starfi og skýrari í hugsun“ (1998:305). Svo virðist því sem Árni hafi orðið kröfuharðari með aldrinum.

8. Nákvæmni

Már Jónsson (1998:41–44) rekur í stuttu máli tilgang handritasöfnunar fræðimanna á 17. öld, áhrif humanismans á fræðimennsku aldarinnar og viðhorf manna á Íslandi og í Danmörku til handrita og fornra texta. Hann drepur einnig á dæmi um aukna nákvæmni húnánískra fræðimanna sunnar í álfunni og nefnir örfáa fræga menn því til staðfestingar, svo sem ítölsku 15. aldar húnánistana Angelo Poliziano og Lorenzo Valla (1998:42, 55). Enn fremur getur Már Jeans Mabillons nokkrum sinnum og kynnir hann sem „vinsælasta“ fræðimann Evrópu undir lok 17. aldar (1998:55) og „helsta átrúnaðargoð fræðimanna um þessar mundir“ (1998:83). Már segir hins vegar ekki berum orðum að uppskriftanákvæmni Árna, sem hófst þegar hann var í vinnu hjá Thomasi Bartholin (1684–1690), megi rekja til Mabillons, þótt hann nefni nokkra höfundu þess lesefnis sem Árni gæti hafa kynnst hjá Bartholin. Már nefnir m.a. 16. aldar Frakkana Joseph Justus Scaliger og Isaac Casaubon (sjá Reynolds & Wilson 1991:176) auk Mabillons, og rekur nákvæmni Árna til- hneigingar hans „til smásmygli“ og þekkingar á því „sem hann hafði aflað sér við lestur bóka í Kaupmannahöfn og samtöl við húsbónda sinn“ (1998:56). Sveinbjörn Rafnsson fullyrðir hins vegar að Árni hafi þroskast sem sagnfræð-

ingur meðan hann vann hjá Bartholin (1987:298). Enn fremur segir Már að Mabillon hafi verið fær í „að útrýma villum, nokkuð sem Árni stundaði af kappi síðar“ (1998:361, 24. amgr.).

Már hefði að ósekju mátt vera forvitnari um tildrög þess að Árni gerðist svo nákvæmur skrifari sem raun ber vitni og rekja starfshætti hans til strauma í samtíð hans, svo og vísindahyggju og viðhorf. Hvenær hóf hann að láta skrifara sína skrifa fornbréf stafrétt upp? Og hvenær vaknaði áhugi hans á inn-siglum? Varðandi strauma samtímans má nefna menn á borð við Mabillon og Daniel van Papenbroeck (einnig stafsett Papebroch), sem var einn þeirra sem hélt áfram þeirri miklu útgáfu á heilagra manna sögum, *Acta Sanctorum*, sem Jean Bolland hóf (Reynolds & Wilson 1991:189, 284).

Á síðari hluta 17. aldar höfðu risið upp tvö fræðasetur þar sem textarannsóknir voru stundaðar af kappi, annars vegar var um að ræða benediktínaklaustrið St.-Germain-des Près í París og hins vegar útgáfufélag í Antwerpen, sem var stofnað af jesúítanum Jean Bolland (1596–1665) til að gefa út *Acta Sanctorum* (Boyle 1992:83 og Traube 1965a:16–18). Um þessi fræðasetur segir Leonard E. Boyle: „It is to these two centers, not all that far apart, that diplomatics and its by-product paleography owe their origin“ (1992:83).

Líklegt er að Árni Magnússon hafi kynnst riti Mabillons, *De re diplomatice libri VI* (1681), þegar hann vann hjá Bartholin veturinn 1684–1685, að minnsta kosti telur Már Jónsson að svo gæti hafa verið (1998:44, 55). Rit Mabillons olli straumhvörfum í athugunum á fornbréfum, sem og handritum, þótt í minna mæli væri (Traube 1965a:20–30, Reynolds & Wilson 1991:189). Virðist Árni hafa fylgt straumnum í því efni og það jafnvel betur en margir samtímamenn hans, þrátt fyrir að Kaupmannahöfn hafi e.t.v. ekki verið ákjósanlegasta aðsetur fræðimanna á tímum Árna miðað við ýmsar aðrar borgir Evrópu (sjá Már Jónsson 1999:217, 218).

Papenbroeck tilheyrði flokki efahyggjumanna og fullyrti í ritgerð, sem birtist í *Acta sanctorum* 1675 (Papenbroeck 1968), að nánast öll fornbréf frá Meróvingatímanum væru fölsuð (sjá Traube 1960a:18–20). Það verður að teljast fullkomlega eðlilegt að bollandistar hafi lagt sig fram um að hafa það sem sannara reyndist um dýrtinga, þ.e. að þeir hafi lagt sig sérstaklega eftir áreiðanleika skjala og annarra gagna sem snérust um hvort menn væru sannlega nefndir helgir. Papenbroeck birti m.a. eftirgerðir (sennilega koparstungur) af fangamörkum og bréfaskrift frá 7. öld með ritgerð sinni (sjá einnig Boyle 1992:83). Svo óheppilega vildi til að þessi fullyrðing jesúítans Papenbroecks kom illa við benediktínaregluna. Hún varð að svara fyrir sig og það gerði Jean

Mabillon rækilega í *De re diplomatica*. Rit hans var deilurit, þar sem hann af-sannaði fullyrðingar Papenbroecks og „placed documentary criticism on a firm footing once for all“ eins og Leonard E. Boyle orðaði það (1992:84, sjá einnig Traube 1965b:9). E.t.v. lýsir titillinn á verki Mabillons því best, en framhald hans er á þá leið að í bókinni sé lýst og útskýrt hvaðeina er varðar fornöldina, efni, skrift og stíl skjala, innsigli, fangamörk, undirritun og tíma-setning (sjá Boyle 1992:86, 105). Boyle segir svo um bók Mabillons (1992: 84):

Above all else, Mabillon formulated a more comprehensive and compelling statement of documentary criticism than Papenbroeck, when he argued that any proper evaluation of the character, content, and authenticity of a given document must take account of internal as well as external criteria; of the changing fashions of composition, handwriting, and style from area to area and from age to age; and of the history, personnel, and usages of chanceries, notarial offices, and scriptoria from place to place and from period to period.

D. C. Greetham (1994:318) segir að verk manna á borð við Mabillon og Bernard de Montfaucon (1655–1741), sem m.a. beindust að því að greina falsbréf frá öðrum bréfum, hafi orðið til þess að beina fornbréfafræðinni

into the critical attitudes of paleography: that is, a competence in accurate transcription of ancient documents led the way for a critical evaluation of the scripts themselves.

Og að sumu leyti megi líta á verk þeirra sem

the first genuinely philological (i.e. historical) discipline, for it created a secure technical basis for a branch of historical research long before historical linguistics had realized that languages could also be arranged on this linear pattern and even before the genealogy of texts themselves had been fully articulated as an analytical system.

Jón Helgason segir að Árni Magnússon hafi hneigst „meir að sagnfræði en bókmenntum“ (1958:94), að hann hafi fyrst og fremst talið sig vera sagnfræðing og „historiske kilder, ganske særlig gamle dokumenter“ hafi legið í „brændpunktet for hans interesse“ (1965:73). Sveinbjörn Rafnsson hefur einnig lagt

mikla áherslu á að Árni hafi fyrst og fremst verið sagnfræðingur og að áhugi hans á gömlum handritum og skjölum hafi helgast af því (1987:297 o. v.), áhugi hans á fornbréfum og innsiglium sýni að hann hafi verið fornbréfafræðingur í anda Papenbroecks og Mabillions (1987:315). Sveinbjörn telur einnig að hann hafi verið undir miklum áhrifum frá franska sagnfræðingnum P. D. Huet (1987:301, 311). Már Jónsson fullyrðir að Árni hafi viljað „ná saman öllum heimildum til íslenskrar sögu“ (1998:285). Hann segir hann hafa helgað sig rannsóknum á sagnfræði og landafræði þegar hann var í Leipzig (1999:225) og ræður af gögnum hans að hann hafi haft mestan áhuga á miðaldasagnfræðiritum, þótt hann hafi verið mjög gagnrýninn á þau, enda efahyggjumaður eins og svo margir samtímamenn hans (1999:220, 222). Már nefnir einnig að Árni hafi haft mikinn áhuga á postulasögum og helgisögum meðan á dvöl hans í Leipzig stóð, þótt hann hafi hvorki sýnt biblíunni né guðfræði miðalda áhuga (1999:219, 221). Hann veltir fyrir sér hvers vegna svo hafi verið (1998:124):

Áhugi hans á sögum heilagra manna kann að hafa tengst athugunum á íslenskum biskupasögum og því að fyrirmyndir allra fræðimanna í Evrópu voru útgáfur munkanna Mabillions og Papebrochs á dýrlinga-sögum ...

Már (1998:124) segir enn fremur frá því að Árni Magnússon hafi áformað að senda Papenbroeck Jóns sögu biskups í latneskri þýðingu sinni til Antwerpen, „vafalítið til birtingar“. Það mun hafa verið vorið 1696 í Leipzig sem Árni hafði þessi áform á þrjónunum (Celsius 1930:159), en hvort hann sendi þýðinguna er ekki vitað.¹⁹ Árni hefur auðvitað þekkt til útgáfu bollandista á *Acta sanctorum* og því þótt við hæfi að senda Papenbroeck sögu af íslenskum dýrlingi. Sveinbjörn Rafnsson fullyrðir að Árni hafi þekkt til verka Bollands áður en hann fór til Leipzig og að áform hans um að senda Papenbroeck Jóns sögu til útgáfu sýni að störf bollandista hafi verið honum hugnanleg (1987:302, 308). Og hafi hann þekkt *Acta sanctorum* hefur hann þekkt fyrrnefnda ritgerð Papenbroecks frá 1675.

Már bendir á að Árni hafi nefnt Mabillon og fleiri fræðimenn sunnan úr álfa sem fyrirmyndir í inngangi að útgáfu sinni á Sjálandskróníku frá 1695 (1998:136, 1999:228), sem sýnir að Árni var vel heima í því sem var að gerast

¹⁹ Þetta var kannað og bókaverðir í Belgíu fengnir til að leita, en sú leit hefur ekki borið árangur enn sem komið er.

í fræðaheiminum sunnar í Evrópu.²⁰ Már rekur mjög vel ferð Árna til Þýskalands, fróðleiksþorsta hans og bókaleit (1998:115–138, 1999). Sveinbjörn fullyrðir að nákvæmni Árna í uppskriftum megi rekja til Leipzig-ferðarinnar og þar hafi hann kynnst Papenbroeck og fornbréfafræði betur en áður (1987:307, 308). Már tekur ekki jafn sterkt til orða en segir að Árni hafi komið víðsýnni úr ferðinni og „he never relinquished the sense of context and comparison that he had acquired as a young man in Leipzig and surroundings“ (1999:232).

9. Lokaorð

Hér að framan hefur verið fjallað um nákvæmni Árna Magnússonar og hvernig hún birtist í leiðbeiningum til skrifara hans og dómhörku um samtímamenn. Birtur var áður óprentaður seðill frá Árna (í JS 480 4to) og fjallað um hann frá ýmsum sjónarhornum; einnig var fjallað um fleiri seðla frá Árna af svipuðu tagi, sem varpa ljósi á vinnubrögð hans.

Árni hóf ungur, eða rúmlega tvítugur, að skrifa táknrétt eftir handritum (Már Jónsson 1998:60–61, sbr. Stefán Karlsson 1983:cii), en virðist ekki hafa farið fram á sömu vinnubrögð við skrifara sína fyrr en eftir 1700, er Eyjólfur Björnsson og fleiri voru látnir skrifa handrit og fornbréf táknrétt upp. Áður hafði hann þó látið Ásgeir Jónsson vanda sig við uppskriftir skinnbóka þótt uppskriftir hans væru ekki táknréttar. Líklegt er að Árni hafi fyrst og fremst látið skrifa upp handrit og bréf táknrétt, sem hann bjóst ekki við að eignast. Einnig kom fram að hann lét skrifara sína stundum fá eldri uppskriftir sama handrits til hliðsjónar og til að auðvelda þeim verkið (sbr. seðlana í JS 480 4to og AM 399 4to).

Nákvæmni Árna Magnússonar verður ekki rakin til neins eins manns; þar hafa eðlisþættir hans sjálfs mest að segja. En starfshætti hans og viðhorf má án efa að einhverju leyti rekja til þeirra trauma sem voru ríkjandi á síðari hluta 17. aldar. Þeim straumum hefur Árni vafalítið kynnst vel þegar hann var í vinnu hjá Thomasi Bartholin í Kaupmannahöfn og aftur á ferð sinni um norðanvert Þýskaland. Íslensk menning og rithefð og húanísk viðhorf sem bárust til landsins á 16. og 17. öld hafa auðvitað skipt máli,²¹ sem og uppeldi og nám hjá

²⁰ Um yfirsýn Árna Magnússonar segir Jón Ólafsson (1930a:42): „Og í sama máta voru hönum kunnigar allar editiones af prentuðum bókum, látínskum, þýskum og öðrum, sem um merkilega lærða hluti höndluðu.“

²¹ Hér hefur ekkert verið fjallað um vöxt og viðgang húanismans á Íslandi, en Peter Springborg (1977), Jakob Benediktsson (1981) og Stefán Karlsson (1997:175–176) fjalla allir um endur-

þeim feðgum í Hvammi, sr. Katli Jörundssyni (móðurföður) og sr. Páli (móðurbróður),²² að ógleymdri skólagöngu í Skálholti hjá Þórði Þorlákssyni biskupi og Ólafi Jónssyni skólameistara (sjá Ólafur Halldórsson 1999:246–247).

HEIMILDIR

Handrit

AM 1 e β II fol	AM 399 4to	AM 631 4to
AM 234 fol	AM 401 4to	AM 633 4to
AM 254 fol	AM 457 4to	AM 634–635 4to
AM 297 a 4to	AM 492 4to	AM 636 4to
AM 394 4to	AM 503 4to	AM 638 4to
AM 397 4to	AM 622 4to	AM 648 4to
AM 398 4to	AM 628 4to	JS 480 4to

Prentuð rit

- Aðalgeir Kristjánsson. 1975. Upphaf handritasöfnunar Árna Magnússonar. *Opuscula*. V:377–382. *Bibliotheca Arnamagnæana*. XXXI. Ejnar Munksgaard, København.
- AM *Embedsskrivelser* = Arne Magnusson. *Embedsskrivelser og andre offentlige aktstykker*. Udg. Kr. Kålund. København — Kristiania, 1916.
- AM *private* = Arne Magnussons *private brevveksling*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København — Kristiania, 1920.
- Arne Magnusson. *Brevveksling med Torfæus (Þormóður Torfason)*. Udg. Kr. Kålund. København — Kristiania, 1916.
- Arne Magnussons i AM. 435 a–b, 4to *indeholdte håndskriftfortegnelser med to tillæg*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1909.
- Árni Magnússon. 1930. Optegnelser og bemærkninger om enkelte håndskrifter på seder indlagte i disse, for så vidt som de ikke er aftrykte i kataloget. *Árni Magnússons levned og skrifter*. Andet bind: Skrifter, bls. 141–236. Kommissionen for det Arnamagnæanske legat, København.
- Árni Magnússon. 1998. Um sögu — De historia. Hanna Óladóttir þýddi. Már Jónsson ritar formála. *Timarit Máls og menningar* 59(1):66–72.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans.
- Betænkning vedrørende de i Danmark beroende islandske håndskrifter og museums-genstande*. Afgivet af den af Undervisningsministeriet under 13. marts 1947 nedsatte kommission. J. H. Schultz, København, 1951.

reisn í íslenskri handritaframleiðslu á 17. öld; sjá einnig greinar Jakobs Benediktssonar um málhreinunarstörf húmanista (1953) og áhrif húmanismans á íslenska menningu (1980:68–71).

²² Árni var tæpra sjö ára þegar Ketill lést svo að uppfærðsla Árna og kennsla hefur fyrst og fremst hvílt á Páli syni hans (sjá Már Jónsson 1998:21).

- Boyle, Leonard E. 1992. *Diplomatics. Medieval Studies*. An Introduction, bls. 82–113. 2nd Ed. Ed. James M. Powell. Syracuse University Press, Syracuse.
- Celsius, Olof. 1930. Af Olof Celsius' (sen.) dagbok 1696–98. *Árni Magnússons levned og skrifter*. Første bind II: Aktstykker. Nogle samtidige udtalelser om Arne Magnusson, bls. 157–159. Kommissionen for det Arnamagnæanske legat, København.
- Finnur Jónsson (útg.). 1902–1903. *Fagrskinna*. Nóreg's kononga tal udgivet for Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur. København.
- Finnur Jónsson. 1930. *Ævisaga Árna Magnússonar. Safn Fræðafjelagsins um Ísland og Íslendinga*. VIII. Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, Kaupmannahöfn.
- Flateyjarbók (Codex Flateyensis). MS. No. 1005 fol. in the old royal collection in The Royal Library of Copenhagen. Ed. Finnur Jónsson. *Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi*. I. Levin & Munksgaard, Copenhagen, 1930.
- Foote, Peter (útg.). 1962. Lives of Saints. Perg. fol. nr. 2 in The Royal Library, Stockholm. *Early Icelandic Manuscripts in Facsimile*. IV. Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Greetham, D. C. 1994. *Textual Scholarship*. An Introduction. Garland Publishing, New York.
- Handritasýning* 1978. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík, 1978.
- Haugen, Odd Einar. 1995. Constitutio textus. Intervensjonisme og konservatisme i utgjevinga av norrøne tekster. *Nordica Bergensia* 7:69–99.
- IO Faksimiler = Islandske originaldiplomer indtil 1450. Faksimiler. *Editiones Arnamagnæanæ*. Suppl. 1. Munksgaard, København, 1963.
- IO Tekst = Islandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst. Udg. Stefán Karlsson. *Editiones Arnamagnæanæ*. A 7. Munksgaard, København, 1963.
- Jakob Benediktsson. 1953. Arngrímur lærði og íslensk málhreinsun. *Afmæliskvæðja til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar háskólarektors 15. júlí 1953 frá samstarfsmönnum og nemendum*, bls. 117–138. Helgafell. [Endurpr. í *Lærdómslistum*. Afmæliriti 20. júlí 1987, bls. 47–68. Mál og menning — Stofnun Árna Magnússonar, 1987.]
- Jakob Benediktsson. 1980. Hafnarháskóli og íslensk menning. *Tímarit Máls og menningar* 41(1):65–77. [Endurpr. í *Lærdómslistum*, bls. 206–219.]
- Jakob Benediktsson. 1981. Den vågnende interesse for sagalitteraturen på Island i 1600-tallet. *Maal og Minne* 1981, bls. 157–170. [Endurpr. í *Lærdómslistum*, bls. 227–241.]
- Jakobsen, Alfred. 1970. Noen merknader om håndskriftene AM 51, fol. og AM 302, 4to. *Opuscula*. IV:159–168. *Bibliotheca Arnamagnæana*. XXX. Ejnar Munksgaard, København.
- Johnsen, Oscar Albert og Jón Helgason (útg.). 1941. *Den store saga om Olav den hellige efter pergamenthåndskrift i Kungliga biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter*. Saga Óláfs konungs hins helga. Kjeldeskriftfondet. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Jacob Dybwad, Oslo.
- Jón Helgason. 1926. Jón Ólafsson frá Grunnavík. *Safn Fræðafjelagsins um Ísland og Íslendinga*. V. Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, Kaupmannahöfn.
- Jón Helgason. 1958. *Handritaspjall*. Mál og menning, Reykjavík.
- Jón Helgason. 1965. Islandske håndskrifter. Arne Magnusson. *Islandske håndskrifter og dansk kultur*. Udstilling på Statens Museum for Kunst, bls. 67–76. Det kongelige Bibliotek, København.

- Jón Helgason. 1980. Athuganir Árna Magnússonar um fornsögur. *Gripla* 4:33–64.
- Jón Ólafsson. 1930a. Vita Arnæ Magnæi conscripta per Johannem Olavium (Brachycolpium, Islandum). Hafniæ Anno Domini MDCCLVIII mense Decembri. *Æfisaga Árna Magnússonar. Árni Magnússons levned og skrifter*. Første bind II: Aktstykker, bls. 8–47. Kommissionen for det Arnamagnæanske legat, København.
- Jón Ólafsson. 1930b. Om Den arnamagnæanske samling. *Árni Magnússons levned og skrifter*. Første bind II: Aktstykker. Mindre stykker af Jón Ólafssons efterladenskaber m.m., bls. 53–57. Kommissionen for det Arnamagnæanske legat, København.
- Jónas Kristjánsson (útg.). 1966. Svarfðelasaga. *Rit Handritastofnunar Íslands*. II. Reykjavík.
- Jónas Kristjánsson. 1972. *Um Fóstbræðrasögu*. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík. *KatAM = Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling*. I–II. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1889–1894.
- KatAM = Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket (udenfor den Arnamagnæanske samling samt den Arnamagnæanske samlings tilvækst 1894–99*. Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat, København, 1900.
- Loth, Agnete. 1960. Om nogle af Ásgeir Jónssons håndskrifter. *Opuscula*. I:207–212. *Bibliotheca Arnamagnæana*. XX. Ejnar Munksgaard, København.
- Mazal, Otto. 1986. Lehrbuch der Handschriftenkunde. *Elemente des Buch- und Bibliothekswesens*. Band 10. Herausgegeben von Fridolin Dressler und Günther Gattermann. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Már Jónsson. 1997. Scribal inexactitude and scholarly misunderstanding: a contribution to the study of Vatnshyrna. *Frejas psalter*. En psalter i 40 afdelinger til brug for Jonna Louis-Jensen, bls. 119–127. Det arnamagnæanske Institut, København.
- Már Jónsson. 1998. *Árni Magnússon. Ævisaga*. Mál og menning, Reykjavík.
- Már Jónsson. 1999. Arnas Magnæus Islandus (1663–1730): A Visiting Scholar in Leipzig, 1694–1696. *Lias* 26:213–232.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Registre. Den arnamagnæanske kommission, København, 1989.
- Ólafur Halldórsson. 1966. Helgafellsbækur fornar. *Studia Islandica. Íslenzk fræði*. 24. Heimspékideild Háskóla Íslands og Bókauýtáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1994. Maríujarteinir frá Mjóabóli. *Strengleikar slegnir Robert Cook*, bls. 50–55. Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, Reykjavík.
- Ólafur Halldórsson. 1999. Ritdómur um Árna Magnússon. *Ævisögu eftir Má Jónsson*. *Saga* 37:244–251.
- Ólafur Halldórsson. 2000. Athugasemdir við bók Más Jónssonar um Árna Magnússon. *Gripla* 11:326–328.
- Papenbroeck, Daniel van [Daniel Papebrochius]. 1668. Propylævm antiqvarivm circa veri ac falsi discriman in vetustis membranis. *Acta sanctorum*. Aprilis. Tomvs II, bls. i–li. Culture et civilisation, Bruxelles. [Ljóspr. á frumútg., Antverpiæ, 1675.]
- Páll Eggert Ólason. 1927. *Skrá um Handritasöfn Landsbókasafnsins*. II. Reykjavík.
- Páll Eggert Ólason. 1948–1952. *Íslenzkar æviskrár frá landnáms tímum til ársloka 1940*. I–V. Hið íslenzka bókmenntafélag, Reykjavík.
- Reynolds, L. D. & N. G. Wilson. 1991. *Scribes and Scholars*. A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature. 3rd Ed. Clarendon Press, Oxford.

- Slay, D. (útg.). 1960. *Codex Scardensis. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile. II.* Rosenkilde and Bagger, Copenhagen.
- Springborg, Peter. 1977. Anitqvæ historíæ leþores — om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600-tallet. *Gardar* 8:53–89.
- Stefán Karlsson. 1960. Um handrit að Guðmundar sögu bróður Arngríms. *Opuscula. I*:179–189. *Bibliotheca Arnarnagæana. XX.* Ejnar Munksgaard, København.
- Stefán Karlsson. 1970a. Resenshandrit. *Opuscula. IV*:269–278. *Bibliotheca Arnarnagæana. XXX.* Ejnar Munksgaard, København.
- Stefán Karlsson. 1970b. Um Vatnshyrnu. *Opuscula. IV*:279–303. *Bibliotheca Arnarnagæana. XXX.* Ejnar Munksgaard, København. [Endurpr. í *Stafkrókum*, bls. 336–357.]
- Stefán Karlsson (útg.). 1983. Guðmundar sögur biskups. I. Ævi Guðmundar biskups, Guðmundar saga A. *Editiones Arnarnagæanæ. B 6. C. A.* Reitzels forlag, København.
- Stefán Karlsson. 1988. Alfræði Sturlu Þórðarsonar. *Sturlustefna. Ráðstefna haldin á sjö alda ártíð Sturlu Þórðarsonar sagnaritara 1984*, bls. 37–60. Ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir & Jónas Kristjánsson. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík. [Endurpr. í *Stafkrókum*, bls. 279–301.]
- Stefán Karlsson. 1997. Skrifarar Þorláks biskups Skúlasonar. *Skæðagrös. Skrif til heiðurs Sigurjóni Björnssyni sjötugum 25. nóvember 1996*, bls. 175–200. Ritstj. Sölvi Sveinsson. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík. [Endurpr. í *Stafkrókum*, bls. 383–402.]
- Stefán Karlsson. 2000. Um Vatnshyrnu. Eftirmáli. *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*, bls. 357–359. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Storm, Gustav (útg.). 1888. *Islandske Annaler indtil 1578.* Det norske historiske Kildeskriftfond, Christiania.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1980. Skrift, skjöl og skjalasöfn. Ágrip af skjalfraði. *Ritsafn Sagnfræðistofnunar 2. Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands*, Reykjavík.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1987. Arni Magnússons historiska kritik. Till frågan om vetenskapssynen bakom Den arnamagnæanska samlingen. *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*, bls. 293–316. Lund.
- Traube, Ludwig. 1965a. Geschichte der Paläographie. Zur Paläographie und Handschriftenkunde. Herausgegeben von Paul Lehmann. Mit biographischer Einleitung von Franz Boll. *Vorlesungen und Abhandlungen. Erster Band*, bls. 1–80. Herausgegeben von Franz Boll. Unveränderter Nachdruck der 1909 erschienenen ersten Auflage. Verlag C. H. Beck, München.
- Traube, Ludwig. 1965b. Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters. Herausgegeben von Paul Lehmann. *Vorlesungen und Abhandlungen. Zweiter Band.* Herausgegeben von Franz Boll. Unveränderter Nachdruck der 1911 erschienenen ersten Auflage. Verlag C. H. Beck, München.

SUMMARY

This article discusses the accuracy of Árni Magnússon's work and how it shows itself in the instructions he gave to his scribes and in the judgments he made concerning his contemporaries. Printed here for the first time is a slip of Árni's, found in JS 480 4to, which contains instructions for one of his scribes, Eyjólfur Björnsson, on how to copy a manuscript, for example by distinguishing between the two kinds of "s", between regular "r" and "r rotunda" and so forth. Other slips on the same subject are printed, all of which shed light on his working methods and his concern for accuracy.

Árni began as a young man to copy manuscripts letter-for-letter, but he seems not to have encouraged his scribes to follow the same method until after 1700, when Eyjólfur Björnsson and others were engaged to copy manuscripts and diplomas letter-for-letter. It is probable that Árni had manuscripts and diplomas which he had no prospects of owning copied in this way first and foremost. Earlier he had engaged Ásgeir Jónsson to copy manuscripts carefully, even though these copies could not be called letter-for-letter. It also happened that he let his scribes have earlier copies of the same manuscript, for comparison and to make their task easier (see slips in JS 480 4to and AM 399 4to).

A recent biography of Árni Magnússon neglects to discuss the influences which may have affected Árni and formed his working habits. His passion for accuracy cannot of course be attributed to any one person; his own natural endowments played the biggest role, and yet his working habits and his attitude doubtless owe something to the intellectual currents of the last half of the seventeenth century. Árni must have become acquainted with these when he was in the service of Thomas Bartholin in Copenhagen, and also during his travels in northern Germany. To shed light on this there is some discussion of the dispute between Papenbroeck and Mabillon over the forging of diplomas and other matters which had a revolutionary effect on humanistic studies in the late seventeenth century and on Árni's view of himself as primarily a historian, who collected manuscripts largely for historical purposes.

*Guðvardur Már Gunnlaugsson
Stofnun Árna Magnússonar
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
vardi@am.hi.is*

GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR

LÆRÐUR ÍSLENDINGUR Á TURNI¹

Af Jóni Ólafssyni Grunnvíkingi

1. Fyrirmynd Jóns Grindvicensis Íslandsklukkunnar

SKÁLDSAGAN sem Halldór Kiljan Laxness segir í *Íslandsklukkunni* hefir á vissan hátt tekið sæti 18. aldar sögu Íslands í stað þeirrar sem sagnfræðingar hafa skráð. Manneskjur skáldverksins með skapgerðareinkennum sínum, tign og smæð, eru svipsterkari, lífmeiri og jafnvel trúverðugri en þær litlausu persónur, mestmegnis aðgangsharðir embættismenn og réttaðir brotamenn, sem sagnaritarar hafa sett saman úr annálum, ættartölum, jarðabókum, manntölum, dómskjölum og reikningum. *Íslandsklukkan* með sínum stíl og persónum speglar hinsvegar seinni alda þjóðarsögu í hugum þorra landsmanna, þrátt fyrir að höfundur hafi upphaflega getið þess rækilega innan á titilsíðu fyrstu útgáfu bókarinnar (1943), að hún sé ekki „sagnfræðileg skáldsaga“, heldur líti „persónur hennar, atburðir og stíll einvörðúngu lögmálum verksins sjálfs.“

Eitt meginstef *Íslandsklukkunnar* eru fornar bækur landsins og menn sem þeim hafa unnað. Sá lærdómsmaður sem þar ber ægishjálmm er assessor Arnas Arnæus sem á fyrirmynd í handritasafnanum Árna Magnússyni. Í skugga Arnæusar stendur Jón Grindvicensis, skrifari hans og þjónn, fróðleiksfús, kækjóttur og langleitur og er vandséð hvort var gamall eða ungur. Fyrirmynd Jóns Grindvicensis var áreiðanlega Jón Ólafsson úr Grunnavík, studiosus antiqvarius, sem ól mestallan aldur sinn í Kaupmannahöfn í handritasafni Árna Magnússonar á loftinu yfir Þrenningarkirkjunni við hliðina á Sívaliturni.

¹ Ritgerð þessi er samin upp úr tveimur fyrirlestrum, hinn fyrri var haldinn á þingi á vegum Góðvina Grunnavíkur-Jóns haustið 1998 og hinn síðari í Skálholti vorið 2000 á málstefnu um *Íslandsklukkuna*. Meginefni greinarkornsins er sótt í óútgefin eiginhandarskrif Jóns Ólafssonar og hugsað sem tilraun til þess að opna örliða sýn á mikinn efnivið varðandi menningartengsl Íslands og Kaupmannahafnar á 18. öld. Í sömu átt var stefnt með lítilsháttar úrvali úr bréfaskriftum Jóns Ólafssonar úr Grunnavík sem birt var í safnritinu *Vitjun sína vakta ber*. Ritstj. Guðrún Ingólfsdóttir, Svavar Sigmundsson. Rvk. 1999, bls. 103–142. Nútíðarritháttur var þar eins og hér hafður á beinum tilvitnunum í orð Jóns enda hafa þau hér einungis efnislegt gildi, en benda má á að stafsetningu Jóns er fylgt í *Hagþenki* sem kom í útgáfu Þórunnar Sigurðardóttur árið 1996.

Jón Ólafsson úr Grunnavík samdi fyrstur ævisögu meistara síns, Árna Magnússonar, sem hann kvaðst hafa lært meira af en nokkrum öðrum manni. Jón lýsti Árna af eigin raun sem afbragði annarra; bláeygum, fasteygum, skýrmæltum og forkunnar rökföstum lærdómsmanni, sem skrifaði fáorðan stíl, vorkynnti mannlegri skynsemi nokkuð, var hinn besti lagamaður og stundaði jafnan alþýðu gagn í stjórnmálum, gaf ekki gaum að dagdómum, sóttist ekki eftir metorðum eða nafnbótum og mátti með sanni sökum mannkosta kallast Íslands æra.² Þessa lýsingu á Árna Magnússyni lagði Jón Grunnvíkingur í hendur Halldóri Laxness sem með innsæi skálds skóp úr henni eyfæddan ástvin íslensku þjóðarinnar með tillærðu fasi heimsmanns.

Lífsafstöðu Árna Magnússonar til ritstarfa skýrði Jón Ólafsson svo, að Árni hefði verið hinn varúðarsamasti í bókaskrifum, vildi ekki fara með óþarfa og enn síður ósannindi; kvað veröldina „allt of fulla af hégómabókum“ þó ei bætti hann við. Árni var svo vandlátur, að sögn Jóns, að hann kvað svo að orði, að maður mætti nálega vera alla ævi að samansetja einn lítinn bækling.³ Árni Magnússon skildi eftir sig fáeinar stuttar ritgerðir, mikið bréfasafn og fjölda skrifaðra seðla innan í handritum sem hann safnaði, en hann lifði ekki að sjá eftir sjálfan sig utan eina prentaða bók.⁴ Líku máli gegndi um Jón Ólafsson úr Grunnavík. Auk tveggja smágreina er hið eina verk sem út kom eftir hann meðan hann lifði örstutt ævisaga Ögmundar Pálssonar Skálholtsbiskups, prentuð í Danske Magazin III. Kh. 1747. En varðveitt lesmál í handritum eftir Jón skiptir tugþúsundum blaðsíðna og er drjúgur hluti þess ófrágengin drög að ritverkum.

Jón Helgason frá Rauðsgili setti saman sína fyrstu bók um nafna sinn, Jón Ólafsson úr Grunnavík, og varði sem doktorsritgerð við Háskóla Íslands í janúar árið 1926.⁵ Jón Helgason var þá 27 ára fræðimaður á framabraut. Síðar auðnaðist honum á liðlega fjörutíu ára ferli sem prófessor við Kaupmanna-hafnarháskóla að fullenda fjölmörg ritverk sem eru með því fremsta sem gert hefir verið á sviði íslenskra fræða.⁶ Jón setti sér það mark með ritinu um Jón Ólafsson Grunnvíking að segja ævisögu hans ítarlegar en áður hafði verið

² Jón Ólafsson. „Árni Magnússon.“ *Merkir Íslendingar* IV. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Rvk. 1950, bls. 41–50.

³ Jón Ólafsson. „Árni Magnússon.“ *Merkir Íslendingar* IV, bls. 43.

⁴ *Kort og sandfærdig Beretning/ Om Den viit=udraabte Besetelse udi Tistæd/ Til alles Eftierretning af Original=Akter og troværdige Dokumenter uddragen og sammen skreven.* Kbh. 1699; sbr. Árni Magnússon. *Galdramálin í Thisted.* Andrés Björnsson íslenzkaði og bjó til prentunar. Rvk. 1962.

⁵ Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík.* (Safn Fræðafjelagsins V). Kh. 1926.

⁶ Stefán Karlsson. „Jón Helgason prófessor 1899–1986.“ *Tímarit Máls og menningar.* 47. árg. 1986, bls. 3–13; Ólafur Halldórsson. „Jón Helgason.“ *Andvari* 122. ár. 1997, bls. 11–39.

Síða með uppskrift Jóns Ólafssonar á Skáldskaparmálum Snorra Eddu. Efst eru fornar vísur. Undir þeim skýrir Jón vísur í fjórða parti Skáldskaparmála. Á neðri hluta síðunnar hefst latnesk þýðing Jóns á sama hluta með mynd hans af Óðni, en í upphafi þessa kafla Skáldskaparmála eru rakin kemminganöfn Óðins. AM 429 II fol., bls. 293. Ljósmynd: Jóhanna Ólafsdóttir.

gert, greina ritstörf hans í tímaröð, rekja efni rita hans og dæma þau. Bók Jóns Helgasonar er ótæmandi fróðleiksnáma, samin af manni sem var haldinn óbilandi þörf fyrir óskekul rök sérhverrar fullyrðingar og gilti þá einu hverrar aldar maður átti í hlut. Jón sá æviverk nafna síns Grunnvíkingsins með augum 20. aldar manns sem þoldi hvorki óskýra hugsun né þvælið orðalag og varð ópolinmóður yfir öllu því lesmáli sem aldinn, allslaus og vonsvikinn 18. aldar maður skrifaði með glóruleusum fræðikenningum um uppruna og þróun norrænnar menningar.

Jón Helgason virti mikils verk nafna síns Ólafssonar á fyrri hluta ævi hans. Þá var rithönd Grunnvíkingsins afbragð annarra að skýrleik og fegurð, minnið traust og afköst á ritvelli með fádæmum. Þá setti Jón Ólafsson saman vönduð smárit á sinnar tíðar vísu um rúnafræði, málfræði og réttitritun íslenskrar tungu, hann safnaði drögum að íslenskri bókmenntasögu eða rithöfundatali, og hóf vinnu að íslensk-latneskri orðabók, skrifaði um náttúru Íslands, fugla, fiska, steina og grös. Og að ósk Skúla Magnússonar, síðar landfógeta, samdi Jón ritið Hagbenki, sem er einskonar stefnuskrá handa mönnum sem vilja ástunda velferð föðurlandsins.⁷

⁷ Jón Ólafsson úr Grunnavík. *Hagbenkir*. Þórunn Sigurðardóttir sá um útgáfuna. Rvk. 1996.

Á hinn bóginn var Jón Helgason óspar á vanþóknun á skrif Grunnvíkingsins á hans efri árum, eða um það bil frá 1765 þegar Jón hafði nýlokið við nær tíu ára vinnu (1757–65) við undirbúning nýrrar útgáfu Snorra Eddu á vegum Árnafundar. Jón Ólafsson skrifaði textann af natni eftir handritum, þýddi hann og skýrði á latínumáli og gerði drög að teikningum af goðum og umhverfi þeirra. Þetta verk Jóns er í fjórum stórum bindum í Árnasafni, samtals 2276 blaðsíður.⁸ En bið varð á prentun Eddu Jóni til sárra vonbrigða sem merkja má í öllum hans skrifum til æviloka. Hann varð því löngum öngugur og beiskur og átti við lasleika og hugarvél að stríða, laun hans voru skorin við nögl og hann var úrkula vonar að sjá nokkur verka sinna útgefin á prenti. Á síðasta æviskeiði voru fræðistörf hans mestmegnis falin í endurtekningum og viðbótum á því sem hann hafði áður gert íslenskri tungu og menningu til góða, bréfastkriftum heim til Íslands og uppskriftum tíðinda úr Kaupmannahafnarblöðunum.

Jón Helgason prófessor og skáldið Halldór Laxness voru aldavinir. Til vináttu þeirra má líklegast rekja að einhverju leyti að dómur Jóns Helgasonar um verk Jóns Grunnvíkings á hans efri árum fylgdu Jóni Grindvicensis inn í skáldverkið Íslandsklukkuna og í ljósi þess hefir Grunnvíkingurinn oft verið hafður að skotspæni. En sé litið á skáldverk Laxness sem spegil þjóðarsögunnar á 18. öld og Jón Grindvicensis sem eftirmynd Jóns Ólafssonar úr Grunnvík, er vert að staldra við þá staðreynd, að Jón Ólafsson var aðeins tuttugu og þriggja ára þegar hann ásamt öðrum íslenskum stúdentum barg safni Árna Magnússonar undan eldinum í Kaupmannahöfn 1728 og skrifaði eina skilmerkilegustu lýsingu á borgarbruninum sem til er.⁹ Tveimur árum síðar sat Jón Ólafsson við banabeð meistara síns Árna Magnússonar. Jón Grunnvíkingur var þá tuttugu og fimm ára eða litlu yngri en Jón Helgason var þegar hann skrifaði doktorsritgerð sína um Jón Ólafsson.

Í þeirri von að geta fyllt örlítið upp í þá mynd sem þegar er til af Jóni Ólafssyni úr Grunnvík verður í eftirfarandi máli lítullega vikið að ævidögum hans, einkum grafist fyrir um aðstæður hans í Höfn, iðju hans þar við að skrifa upp heimstíðindi og að lokum horft eftir viðhorfum samtíðarmanna til hans.

⁸ AM 429 fol.

⁹ Þórhallur Vilmundarson. „Bruninn mikli í Kaupmannahöfn 1728.“ *Söguslóðir. Afmælisrit helgað Ólafi Hanssyni*. Rvk. 1979, bls. 389–415; Jón Ólafsson frá Grunnvík. „Relatio af Kaupinhafnarbruninum sem skeði í október 1728.“ *Upplýsingaröldin – Úrval úr bókmenntum 18. aldar*. Víkingur Kristjánsson og Þorfinnur Skúlason tóku saman. Rvk. 2000, bls. 71–85.

2. Æviágrip Jóns Ólafssonar

Jón Ólafsson var fæddur á Stað í Grunnavík í Jökulfjörðum norðan við Djúp í ágúst 1705. Móðir hans var Þórunn Pálsdóttir Jónssonar prests á Melstað í Miðfirði. Föður sinn, Ólaf Jónsson prest á Stað, missti Jón, þá tveggja ára, í stóru bólu haustið 1707. Jón var alinn upp í Víðidalstungu frá því hann var sjö vetra sveinn, en þar á bæ var þá eitt stærsta bókasafn landsins og sögur lesnar fyrir vinnufólki á kvöldvökum í bakstofu á vetrardag eða farið í leiki.¹⁰ Faðir Jóns var prestssonur frá Stað í Súgandafirði, lærði í Skálholtsskóla og var síðar kirkjuprestur í Skálholti (1698–1703).¹¹ Séra Ólafur var orðfræðingur og tímatalesfræðingur, þýðandi og skáld á íslensku jafnt sem latínu og hebresku og setti saman þykkt predikanasafn, líklega meðan hann var í Skálholti, og er handritið varðveitt í Árnasafni.¹² Jón sonur hans erfði predikanasafnið og sótti þangað huggun þegar leið að honum á gamals aldri í Höfn. Viðbætur, undirstrikanir og spássúgreinar með hendi Jóns sýna hve vandlega hann las það og notaði við orðtöku í stórvirki sitt, drög að íslensk-latneskri orðabók sem varðveitt er í nýu stórum bindum í Árnasafni.¹³

Árna Magnússyni var brýn þörf á glöggum og velskrifandi Íslendingum, því að hann hafði margar bækur að láni utan af Íslandi með fyrirheitum að skila þeim aftur þegar hann hefði látið skrifa þær upp. Árni falaðist eftir Jóni Ólafssyni sem þá hafði lokið námi í Hólaskóla og var í þjónustu Páls Vídalíns lögmanns, orðinn vel þjálfður í að lesa handrit með íslenskri fónskrift, jafnt og snúa íslenskum textum á latínu. Jón sigldi til Kaupmannahafnar með Höfðaskipi haustið 1726 og gerðist handgenginn Árna Magnússyni, varð lærisveinn hans og skrifari, og var í öllum fyrstu tvö árin eftir að hann kom til Hafnar að skrifa upp eftir bókum sem Árni varðveitti.¹⁴ Árni Magnússon lést í janúar 1730 og Mette kona hans um haustið sama ár. Hjónin fólu Kaupmannahafnarháskóla bókasafn Árna og auk þess var svo mælt fyrir í erfðaskrá þeirra að ávöxtum af eignum þeirra skyldi varið til styrktar einum eða tveimur íslenskum stúdentum við safnið og var þeim ætlað var að uppskrifa handrit og búa þau til

¹⁰ Jón Helgason. „Bækur og handrit að tveimur húnvetnskum höfuðbólum á 18du öld.“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók* 1983. Rvk. 1985; Jón Ólafsson. „Um þá lærðu Vídalína.“ *Merkir Íslendingar* IV, bls. 135.

¹¹ Séra Ólafur Jónsson á Stað í Grunnavík. „Æfisaga.“ [Útg. Hannes Þorsteinsson.] *Blanda* IV. (Sögurit XVII). Rvk. 1928–1931, bls. 209–228.

¹² AM 1043 4to.

¹³ AM 433 fol.

¹⁴ Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 16–17.

Opna úr kveri Jóns Ólafssonar samansettu úr minnisblöðum hans og Kaupmannahafnaralmanaki útreiknuðu af Christian Horrebaw. Eftir kónglegri fororðningu var öllum í Danmörku og Noregi bannað að gera almanak utan þeim sem háskólayfirvöld kusu og skipuðu til þessa starfa í „det runde Astronomiske Taarn ved Trinitatis Kirke i Kiøbenhavn“ eins og stendur í fororðningunni sem prentuð er aftan á titilblað almanaksins. Á vinstri síðu eru minnisþingtar Jóns; m.a. hripar hann hjá sér að hann hafi lánað Jóni Marteinssyni og monsjör Gottrup fé hvorum um sig og þrófasti séra Jóni Sigurðssyni tvær bækur af hollenskum pappír til að skrifa Grágás á eftir bókum úr safni Árna Magnússonar. AM 273 8vo, bl. 101v–102r. Ljósmynd: Jóhanna Ólafsdóttir.

prentunar undir eftirliti stjórnmenda sjóðsins. Stofnskrá sjóðsins var þó ekki fullger fyr en 1760.¹⁵ Árið eftir lát Árna lauk Jón Ólafsson guðfræðiprófi, en tók ekki embættisvígslu, heldur vann nær allt sitt ævistarf sem styrkþegi í Árnasafni. Eitt hið fyrsta verk Jóns eftir lát Árna var að skrasetja hafsjó handrita, bóka og skjala sem Árni hafði safnað að sér. Skrár Jóns urðu eftirsóttar og eru því til í mörgum í uppskriftum; þær voru helsta leiðarljós fræðimanna 18. og 19. aldar um heimildir Íslandssögunnar og íslenskar bókmenntir fornar.¹⁶

Árið 1743 fór Jón Ólafsson til Íslands og dvaldi þar við skriftir á vegum fyrimanna næstu átta ár (1743–1751). Lengstaf var hann hjá Bjarna Halldórssyni sýslumanni á Þingeyrum í Húnaþingi. Þar eignaðist Jón einkadóttur sína Ragnhildi með Guðrúnu Jónsdóttur, þjónustustúlku á Þingeyrum. Jóni varð ekki auðið langra samvista við unnustu sína og dóttur en skrifaði þeim hlýleg bréf og sendi þeim smávarning með vorskippum úr Höfn jafnlengi og ævi hans

¹⁵ Finnur Jónsson. *Ævisaga Árna Magnússonar* (Safn Fræðafjelagsins VIII). Kh. 1930, 217–223.

¹⁶ Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 46–53.

entist.¹⁷ Jón fór aftur til Hafnar árið 1751 að ósk Bernhard Möllmann, húsbónda síns við Árnasafn. Á næstu árum hafði hann mörg járn í eldi; hóf af miklum móð undirbúning útgáfu Snorra Eddu sem áður var getið, skrifaði langt mál um hvaða bækur íslenskar væri æskilegt að prenta, hélt ótrauður áfram að draga saman efni í íslensk-latneska orðabók og íslenskt rithöfundatal og gerði áætlanir um yfirgripsmikið alfræðirit sem átti að ná yfir öll svið fornorrænnar menningar. En uppúr þessu fór að halla niður í dökka dalinn í lífi hans og minna varð úr verki en til stóð. Jón Ólafsson lést 17. júní árið 1779.

3. Dagar Jóns Ólafssonar í Höfn

Á víð og dreif skráði Jón sjálfur kafla úr lífsbraut sinni og gæti sagnagerðarmaður með innsæi og yfirlegu gert úr þeim sannferðugan aldarspegil sem sýndi lífshætti íslensks fræðimanns í Kaupmannahöfn á 18. öld. Dagbók Jóns yfir árin 1725–1731 með fáeinum slitróttum greinum um næstu ár á eftir er varðveitt á Konunglega bókasafninu í Kaupmannahöfn, lítil bók, bundin í ljósa skinnkápu undir markinu Nks. 251 8vo. Á Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi er varðveitt lítið vasakver Jóns, AM 273 8vo, sem er eiginlega dagbók hans frá árunum 1739–1743, samansett úr minnisblöðum innsettum í prentað Kaupmannahafnaralmanak reiknað og samanskriafað ár eftir ár af Christian Horrebrow (1718–1776) stjarnfræðingi sem sat samtíða Jóni á Turni og reiknaði gang himintungla. Við þessi kver verður stuðst hér á eftir, einkum þó hið síðarnefnda, þó án síendurtekinnna tilvísana. Í dagbókina frá 1739–43 skrifaði Jón íslenskar tímaviðmiðanir, merkti komu þorra, góu og einmánaðar, byrjun og lok vertíða, sumardaginn fyrsta, vinnuhjúaskildaga og alþing. Jón hripaði þar niður dvalarstaði sína og kunningja sinna, skuldir sínar og bókalán og strikaði yfir hverja klausu við skuldaskil. Stöku minnisgreinar skrifaði hann leyniletri, við suma daga latneskar bænir, og vor og haust skráði hann siglingar Íslandsfara.

Þriðja meginheimild um daga Jóns í Höfn er bréfasafn hans sem varðveitt er á um það bil fjórtán hundruð þéttskrifuðum blaðsíðum í þremur þykkum bindum í Árnasafni og að auki eru mörg bréfa hans á Landsbókasafni.¹⁸ Í bréfasafninu eru annarsvegar stuttorð ágrip sem hann gerði framanaf og hélt eftir í Höfn og hinsvegar heil afrit eða uppköst bréfanna sem hann gerði handa

¹⁷ Sjá til að mynda bréf Jóns til unnustu sinnar í AM 996 4to I, bl. 151–154; sbr. Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 256–258; Guðrún Ása Grímsdóttir. „Um Jón Ólafsson úr Grunnavík“. *Hræringur úr ritum Grunnavíkur-Jóns*. Rvk. 1994, bls. 13–14.

¹⁸ AM 996 4to I–III; JS 124 fol.; sbr. Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 323–327.

sjálfum sér á seinni hluta ævinnar.¹⁹ Tíðindaskrifum kunningja utan af Íslandi hélt Jón saman og gerði úr einskona Íslands annál yfir ævitíð sína.²⁰ Í bók sinni um Jón Ólafsson, kemst Jón Helgason svo að orði að í framtíðinni verði bréfum Jóns Ólafssonar gaumur gefinn af þeim sem stunda sögu og bókmenntir 18. aldar.²¹ Sú hefir þó enn ekki orðið raunin.

Fjórða meginheimild um ævitíð Jóns Ólafssonar í Kaupmannahöfn er safn fréttapistla hans þaðan og verður lítillaga vikið að þeim hér á eftir.

Í Kaupmannahöfn var Jón einhleypur maður alla tíð og jafnan í leiguherbergjum í hífýlum iðnaðarmanna við lágt settar hliðargötur þar sem var stöðug flóðahætta í vatnsveðrum. Hann skrifaði í dagbók sína við 24. desember 1726 „Kom eg inn á Klaustur fyrst.“²² Af því má ráða að úr því hafi Jón notið fæðu á ríkisins kostnað í Kommunitetinu við Norðurgötu. Eftir Kaupmannahafnarbrunann haustið 1728 var mötuneytið aflagt um sinn og Jón á hrakhólum; hann skipti oft um herbergi, var fyrst í Lille færge stræde, flutti þaðan í Dybensgade og var þar hálfan mánuð ásamt Vigfúsi Jónssyni frá Hítardal sem kom með Búðaskipi haustið 1728, en Vigfús fluttist síðan í Litlu grænugötu. Um miðjan febrúar 1729 var Jóni sagt upp herberginu í Dybensgade og flutti hann þá aftur í Lille færge stræde, en 21. nóvember 1729 skrifar hann í dagbók sína „vorum við Vigfús introduæraðir til Regentz so eg fekk mína fyrstu líkpeninga“.²³ Ekki er þó víst að Jón hafi verið til húsa á stúdentagarðinum Regensen.

Eftir að hann varð styrkþegi við safn Árna Magnússonar var hann ávallt til húsa nærri kirkjuloftinu við Rundetårn sem hýsti Háskólabókasafnið. Eftir dagbókinni 1739–43, sem nú verður fylgt, flutti hann í febrúar 1739 úr Regnegade til vagtmeistarans Gellermann í Skindergade og greiddi 24 skildinga fyrir vikuna sem reiknað var að byrjaðist á laugardegi. Kost hafði hann hjá kjallarakonu og borgaði henni hvert laugardagskvöld 28 skildinga fyrir að „ganga fyrir sig“ með hans eigin orðum sem merkja, að konan eða matburðarstúlka í hennar stað, gekk á markað, keypti matföng og öl handa Jóni, eldaði handa honum og þreif herbergið hans sem og krús hans og leirskál og könnu sem hann lét bæta fyrir eigin reikning ef brotnuðu. Vaskarakonur með sínum litlu stelpum þvoðu flíkur hans, skraddarar lituðu og löguðu mórauð föt hans, skó-

¹⁹ Sbr. „Úrval bréfaskrifa Jóns Ólafssonar úr Grunnavík.“ Guðrún Ása Grímsdóttir bjó til prentunar. *Vitjun sína vakta ber*. Ríttj. Guðrún Ingólfssdóttir · Svavar Sigmundsson. Rvk. 1999, bls. 103–142.

²⁰ AM 995 4to og JS 472 4to; sbr. Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 329–332.

²¹ Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 324.

²² Nks. 251 8vo.

²³ Nks. 251 8vo.

makarar bættu skó hans og parrukmeistarar gerðu honum hárkollur. Hann fékk karla til þess að höggva brenni úr beykitrjám í kakalofninn sinn og þeir óku viðnum heim til hans í vagni fyrir smáskildinga. Strákur gekk til hans með Kaupmannahafnarblöðin og borgaði Jón honum fyrir með tveimur mörkum í nýársgjöf í janúar 1740. Fyrir nauðsynlega þénustu við sig galt, lánaði eða gaf Jón skildinga þegar hann hafði handbært fé, oft um það leyti sem nýtt ár gekk í garð. Hann leysti út pantssett föt og dót þjónustufólks síns í neyð þess eða gaf því móti greiða gömlu fötin sín, parruk, sokka, buxur eða bók, prjónles af Íslandi, smjör, fisk eða síld.

Erlendur bróðir Jóns var samtíða honum í Höfn 1728–1742; þeir deildu með sér herbergi um hríð og skiptu með sér afgangnum af jörðum sem voru erfðafé þeirra: Varðgjá í Eyjafirði, Stapar og Klömbur í Húnaþingi. Um skeið voru þeir báðir styrkþegar Árnasjóðs en styrkurinn var útgreiddur á hálfársfresti í desember og júní. Þeir lánuðu hvor öðrum á víxl eftir því sem þurftu og spiluðu í lotteríu borgarinnar; unnu eitt sinn heila tvo ríxdali. Jón lét smíða sér lykla að bókasafninu á Turni og gera sér stálsignet. Svo var hann búinn að næst sér var hann í línfötum, hafði leggjabönd frá hústrú Valgerði á Íslandi, var í vesti og violetbláum kjól, blárri treyju með krókapörum í, á höfði hafði hann hatt og undir parruk gert af enskum meistara fyrir einn ríxdal, höndunum hlífði hann með alúnshönskum, gekk á svartlituðum stöffelettum með tálgukníf og lýsti sér á götu með lítilli handlukt. Jón lánaði íslenskum og norskum stúdentum jafnt og dönskum iðnaðarmönnum bækur sínar, skráði vandlega hjá sér heimilisföng lánþega og kunningja, til að mynda norska biskupsssonarinn Gunnars sem leigði í Kanúkastræti því stóra.

Halda má að um 1740 hafi Jón haft sæmileg fjárrád. Hann fékk á þessum tímum stundum greiðslur fyrir samlestur og uppskriftir fyrir danska hefðarmenn. Hann hefir oft látið aðra njóta með sér þeirra fjármuna sem honum áskotnaðist og skemmt sér en fyrir slíkum stundum er eyða eða leyniletur í minnskveri hans. Benedikt Magnússyni handverkssveini léði Jón skildinga, margoft Erlendi bróður sínum og stundum Jóni Marteinsyni, en þeir Jónarnir deildu saman húsnæði um hríð, og síðar voru þeir bræður Jón og Erlendur saman í húsi. Oft léði Jón monsjör Bech skildinga, stundum til að fara í vinkjallarann í Stóru Kongensgötu, en seinast með því skilyrði „að biðja mig ei so fljótt um peninga því hann hefur þá so oft fyrri fengið.“ Eitt sinn tók Jón tvo stóra tinstjaka í pant þegar hann lánaði frú Anne Jakobes matmóður sinni skildinga en stjarnir lentu um síðir hjá Erlendi bróður hans í útkirkjunni í Súðavík við Djúp. Erlendur hélt brúðkaup sitt og sinnar dönsku Birgittu An-

dersen Kvist úti á Friðriksbergi 15. júní 1742, þá léði Jón bróður sínum fyrir nýrri hárkollu og gaf honum eina pakklistu Árna Magnússonar, rautt slag og reiðfrakka áður en hann reisti alfarið niður til Helsingjaeyrar með konu og barn áleiðis til Íslands að taka við sýslumannsembætti í Ísafjarðarsýslu. Annað veiðið veðsetti Jón kaleik sinn og silfurbikara tvo frá Melstað í hjástoðarhúsi og galt nauðarrentu fyrir áður en útleysti.

Sumum kunningum sínum gaf Jón bækur; Gunnari Pálssyni gaf hann ævi- sögu Róberts þess enska, bruggarakarlinum Sören Hanssyni gaf hann sálma- bók ásamt Nýja testamentinu og enska parrukmakaranum sínum gaf hann í kveðjuskyni dyggðaspegil sveina. Í ágúst 1740 gekk Jón tvívegis útá land; hið fyrra sinn einn og var um nótt í Rugstæðskro, fór daginn eftir til Friðriksborg- ar og hlýddi predikun í kirkju kóngsins. Nokkrum dögum síðar gekk hann með magister Jóni Árnasyni til Gentoft, gistu þeir að djáknanum þar, hlýddu messu og héldu þá til Lyngby þar sem magisterinn gisti að djáknanum mr. Sæ- by en Jón Ólafsson keyrði í vagni heim til Kaupmannahafnar.

Jón sýndi konungsfjölskyldunni tilhlýðilega virðingu; þeir bræður fylgdu Karli prins til grafar í Hróarskeldu 28. júlí 1729, skoðuðu kirkjur og hallir í staðnum og þegar þeir fóru frá Hróarskeldu fylgdist Judithe með þeim um nóttina; hver hún var veit enginn. Í júní 1731 fóru þeir bræður ásamt fleiri stúdentum til Friðriksborgar á krýningarhátíð konungs, bar þeim þá margt nýtt fyrir augu; stóðu þar herrar með slíku stássi að Jón átti ekki orð yfir, komu aft- ur til Hafnar snemma morguns eftir hátíðina.²⁴ Jón heillaðist af illuminationum eða skrautlýsingum á heiðursdögum kóngafólksins, horfði á varðliða kóngsins munstra sig og fylgdi íslenskum stúdentum til grafar.²⁵ Hinn 28. apríl 1772 horfði Jón áfjáður með öðrum borgarbúum á aftöku landráðamannanna Brandt og Struense greifa sem sakaðir voru um samsæri gegn ríkinu. Struense hafði verið fangaður og settur í Citadellet í Fredrikshavn 17. janúar 1772. Í fyrirferðarmiklum uppskriftum Jóns á fréttum Kaupmannahafnarblaðanna skipa Struensemálin stóran sess. Jón tók einarða afstöðu með sínum kóngi gegn Struenses steypingartíð sem hann nefnir svo og kvað um frillu hans, Matthildi Karólínu drottningu, sem send var í útleð: „Karólína keyrð var burt/ í köldum landnyrðingi/ farin var þá fráarkurt/ með friðils amorþingi.“²⁶

Þegar Jón kom aftur til Kaupmannahafnar frá Íslandi haustið 1751 fékk hann inni hjá skradarahjónum í Vognmagergade. Húsfreyjan var bakaradóttir

²⁴ Nks. 251 8vo.

²⁵ AM 273 8vo.

²⁶ AM 997 4to III, bl. 58r.

frá Málmei, hét Elen, hafði áður átt kaupmann og misst allt sitt góss í Kaupmannahafnarbrunanum 1728. Nú átti hún þýskan skraddara, Johann Ludwig Monsilius, sem var fæddur í Mirau, smábæ í Meklenborgaramti.²⁷ Jón fylgdi þeim með dót sitt þegar þau fluttu í Landemærket, síðar á Ulfeldtsplads, þá í Lille hellig geistes stræde, enn síðar í Lövstræde og síðast í Mahler Steens hús í Springgade. Þar var Jón hjá skraddarhjónumum uns þau létust hvort á eftir öðru 1770. Þá varð vertinna Jóns, jafnaldra hans, hermannsekkjan Anne Knabe og hennar góða dóttir, jómfrú Katarine Elisabet sem var á sama reki og Ragnhildur sjálfs hans dóttir. Með þeim var hann um tíma „på Mynten ved siden af Skræder kroen“ en þau fluttu haustið 1772 í Vognmagergade „til Bødernes Oldermænd boende i det forgyldte Lamb, num. 165.“ Á seinustu árum Jóns var einnig til húsa þar íslenski timburmaðurinn gamli, Jón Jónsson, sem siglt hafði langvegu á dönskum skipum. Þar var og landmælingamaðurinn Sören Ivertsen, hann fór um á sumrin og mældi Danmerkurriki en á meðan höfðust aðrir við í herbergjum hans. Um Sören skrifaði Jón að hann hefði varla fundið fyrir hans líka og orti um hann hlýlegt kvæði í fjórum erindum er svo hefst og lýkur:²⁸

Monsieur Sören Ivertsen Landmaaler
 Mine Önsker tænker Jeg vel taaler
 at gud ham styrke i Regn og Törke
 Lys og mørke, om vilde orker
 mod alt det griimt som skraaler.

...

Hjemkommen da han er selv til stæde
 hand med venner²⁹ fange kunde
 og sig fryde, venskab nyde
 ondt af bryde og dyder yde.
 Jeg saaledes beder.

Eftir því sem næst verður komist var Jón Ólafsson í Vognmagergade fram á hinna dag.

²⁷ Að hjónumum látnum gerði Jón ágrip lífssögu þeirra, er í AM 997 4to III, bl. 175 o. áfr.

²⁸ AM 997 4to III, bl. 427.

²⁹ Á undan þessu orði stendur *gode* en virðist yfirstríkað.

Í Kaupmannahöfn á tíð Jóns var upplýsing og fjörug verslun sem teygði sig í þríhyrning um veraldarhöfin. Skip létu úr höfn með púður, byssur og brennivín sem var skipt fyrir lifandi menn. Kaupförin komu aftur úr austri með sykurl til Hafnar. Þar voru framfarir og iðnaðarmönnum af ýmsum þjóðernum fór sífjölgaði, þeir voru um það bil átta þúsund árið 1770: Bakarar, rakarar, bókbindarar, brennivínsbrennarar, brúleggjarar, bruggarar, drejarar, feldbereiðarar, ferjumenn, garvarar, glermeistarar, kleinsmiðir, gullsmiðir, hattamakarar, hjólmenn, könnusteyparar, luktmakarar, múrmeistarar, myllarar, steinhöggarar, skóarar, stólasmíðir, skipparar, sverðfágarar og skraddarar. Fornfræðingurinn Jón Ólafsson naut iðna þessara manna, heyrði smíðshögg þeirra, hróp og gleðilæti á knæpum, en var sjálfur skrifari, settur undir valdsprota kóngsmanna við naumt útlátin laun og leyfði sér lítinn munað annan en skrifa og drekka við skorinn pappír og skammtað ljós. Látum Jón mæla:

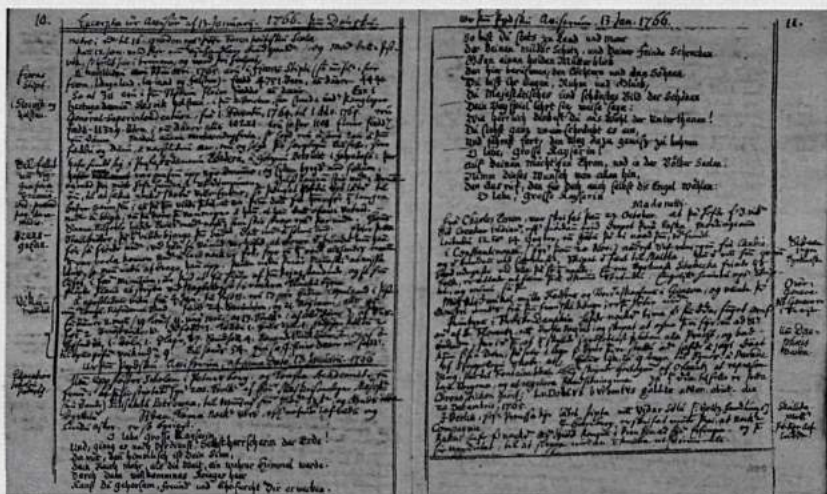
Eg þenkti í haust eð var (1763) circa 6. nóv. þá minn vert lét setja mig í arrest að Ráðstofuna að það mundi ei og skyldi ei ske árið eftir frá minni tilstofnan að skenna aftur sökum ljósleysis og líða ofan í kaupíð að sakleysi högg fyrir það að eg kvartaði um það sem mig vantaði og mig vanhagaði um sem var kertaljósið. Enginn hefur þakkað mér þó eg hafi oft advent oftsinnis til ljóss og pappírs því litlu sem mér hefur verið sent frá Íslandi og eg mátt þó fullu borga. Þó var orsökinn önnur áður fallin atyrði til mín. Eg hirði ei að reyna til oftast að tala eftir mínum rétti. Eg hefi nú reynt að það orkar ei annars en að gjöra mig odiosum [leiðan] og er orsökinni alltið snúið uppá mig, nefnilega að því valdi mín eigin drykkjuskapar liderlegheiti. En hvar á eg að taka þá peninga sem eg drekk fyrir?³⁰

4. Um fréttaskrif Jóns Ólafssonar

Í Árnasafni eru varðveittar uppskriftir sem Jón gerði á árunum 1730–1742 og 1752–1779 upp úr helstu fréttablöðum sem þá voru útgefin á dönsku og þýsku í Kaupmannahöfn.³¹ Efnið þýddi hann í fyrstu mest á íslensku en þegar frá leið

³⁰ AM 990 4to, bl. 86r.

³¹ Í AM 995 4to eru uppskriftir Jóns með fréttum úr Kaupmannahafnarblöðunum frá árunum 1730–1742 innan um tíðindi sem Jón fékk frá Íslandi. Í AM 994 4to eru fréttaseðlar Jóns yfir árin 1757, 1758, 1759, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764 og 1772, 1773, 1774, 1777 og 1778.

Opna úr uppskrift Jóns Ólafssonar úr fréttablöðum 13. janúar 1766. Á vinstri síðu eru útdrættir úr dönsku blöðunum en undir lárétta strikinu hefst uppskriftir úr þýsku blöðunum með frásögn um uppfósturs skólann í Pétursborg og konsta akademíuð og stofnun fyrir 200 stúlkur og skrifar Jón upphaf lofkvæðis á þýsku um Elisabetu Petrownu keisaraynju sem hér átti hlut að máli. Ágripsord á blaðjödum beggja vegna. AM 997 I 4to, bl. 399v–400r. Ljósmynd: Jóhanna Ólafsdóttir.

Þýddi hann aðallega útdrætti sem hann ætlaði að senda heim til Íslands. Blaða-uppskriftir Jóns eru í þremur bindum á um það bil fjögur þúsund þéttskrifuðum blaðsíðum og var megintilgangur hans með skrifunum sá að senda blaðfréttir á seðlum til Íslands og fá í staðinn tíðindi þaðan. Sjá má að stundum þótti honum sem landar sínir launuðu í litlu og honum hras því hugur við þessari iðju sinni, hélt sig hafa annað þarfara að starfa, en hélt þó áfram til æviloka að nýta sumartímann til fréttaskrifa.³² Hann skráði fregnir uppúr dönskum, þýskum, enskum og frönskum blöðum, en einna mest þó úr *Kgl. allene privilegerede Kiøbenhavns Adresse-Contoirs Efterretninger*; gerði fjölmargar uppástungur um nafngiftir þess blaðs á íslensku eins og þessar: tilkynningar stofu eftirsjónir, fregnstofuvísni, fregnstofu fjölvísni, fjölgæinsfréttir, fjölsæisfréttir, fregnklefafréttir, fregnklefaávisanir, fjölfregnuður, gáklefa fjölvitni,

Fréttaseðlar í þessu handriti eru fleiri en einn við hvert ár, á suma skrifar Jón að þessum seðli haldi hann sjálfur eftir. Fréttauppskriftir hans yfir árin 1762–1779 eru í AM 997 4to I–III og úr þeim uppskriftum gerði Jón fréttaseðla slíka sem eru í AM 994 4to og hann ýmist sendi til valinkunnra manna á Íslandi eða léði öðrum kunningjum í Höfn til þess að skrifa eftir (sbr. Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 327–329).

³² AM 997 4to I, bl. 531r.

fjölfregnasumbl, fjölfregna kastabingur, fjöflimtur, fleygifrýningar, fjöflimturspati, fjölmálabuldursklefafréttir.³³

Skrifum uppúr blöðunum hagaði Jón yfirleitt þannig að fyrst ritaði hann í löngu máli inntak tíðinda og tók stundum upp heilar greinar, setti hvarvetna efnisinntak í fáum orðum á spássíur og gerði vandað registur fyrir hvert ár.³⁴ Að svo búnu samdi hann útdrætti eða ársfréttir eftir uppskriftum sínum og miðaði hvert ársyfirlit við tímann frá því að vorskipin fóru til Íslands í júní eða júlí og til jafnlengdar næsta ár. Ársfréttunum raðaði Jón þannig niður að fyrst fóru tíðindi varðandi Danmörk, því næst pistlar áhrærandi Ísland og þar á eftir koma utanlandsfregnir sem yfirleitt eru fyrirferðarmestar. Á blaðjörðrum lét Jón eigin skoðanir óhikað í ljós á mönnum og málefnum, ýmist í lausu máli, orðskviðum eða í bundnu máli og er ekki laust við að víða gæti tortryggni hans í garð projektmakara eða framfarabrólts á kóngs vegum á Íslandi. Fyrir sér hafði hann spádómsorð húsbónda síns og meistara, Árna Magnússonar, en Jón minntist þess að upp úr honum datt: „hver veit nema Ísland verði einhverntíma selt eða pantsett engelskum.“³⁵ Líklega hefir Jóni verið hugsað til þessara orða þegar hann heyrði að konungi hafi komið í hug að selja Ísland, á miða milli fréttu ársins 1767 reiknar Jón verð fósturjarðar sinnar í ríkisdöllum og skrifar að lokum: „So allt <verð> Íslands verður þá 70000, vantar þá 30000 uppá eina milljón, er mér sýnist Ísland mega kosta að minnsta leyti.“³⁶ Inní milli og utanmáls við heimsfréttir koma víða fyrir minnisgreinar Jóns með tíðindum af íslenskum mönnum og málefnum — hann hripaði niður hvenær skip sigldu, heimilisföng kunningja sinna, utanferðir Íslendinga, embættaveitingar og mannlát — neðst á eina síðu ritar hann að með fyrstu skipkomu af Íslandi 14. ágúst árið 1773 sagði Stefán Björnsson „andlát þeirra sýslumannanna Erlendar bróður míns og sýslumanns Bjarna Halldórssonar á Þingeyrum. Mors regnat ubiqve“ — allstaðar ríkir dauðinn.³⁷

³³ AM 997 4to III, bl. 224–225. — *Kgl. allene privilegerede Kiøbenhavnns Adresse-Contoires Efterretninger* var útgefið á tímabilinu 1759–1830. Sjaldnast nafngreindi Jón blöðin sem hann skrifaði eftir en helstu dönsku blöðin þá voru auk þess ofanefnda *Kiøbenhavnns Post-Rytter, som medfører Post-Tidenderne* (útg. 1730–1783) og *Kiøbenhavnnske Danske Post-Tidender* (útg. frá 1750 og framhaldið með breyttum titli allar götur síðan). Um tímarit og blöð útgefin í Kaupmannahöfn á dönsku, þýsku, ensku og frönsku á fyrri tíð, sjá *Bibliotheca Danica* IV. Udg. ved Chr. V. Bruun. Kh. 1902, 596–648.

³⁴ Vísur um þessa iðju sína gerði Jón margar, þula nokkur er t.d. í AM 997 4to I, bl. 119r.

³⁵ AM 997 4to I, bl. 8.

³⁶ AM 997 4to I, bl. 552r.

³⁷ AM 997 4to III, bl. 266v.

Yfirlit ársfréttanna skrifaði Jón í mörgum eintökum og hafði sér til hliðsjónar þegar hann skrifaði fréttaseðla með bréfum sínum til Íslands og jafnframt lánaði hann yfirlitin kunningjum í Höfn til þess að þeir gætu skrifað eftir í sín bréf eða farið með fréttirnar til heimalandsins. Á fréttaseðlum lætur Jón þess oft getið að hann vænti þess að danskir og íslenskir millireisendur flytji þau tíðindi sem á seðla hans vanta eða með vísuorðum hans sjálfs: „Fjölgi hinir fréttunum/ er fleiri vita/ nenni eg eigi nú at rita/ nokkuð meir/ og pappír lita.“

Víða á fréttaseðlana skrifar hann nöfn íslenskra kunningja sinna sem áttu að fá þá. Til að mynda standa þessi orð á minnismiða Jóns í fréttasyrpunni „skrifa mr Arngrími til með Hofsósssskípi ef geti og senda fréttaseðil“, neðst á síðu við fréttaskrif um Quebeck árið 1770 skrifar Jón „NB í fréttaseðil til sýslumanns B(jarna) H(alldórs)s(onar)“ og hann setur fyrirsögn framan á kápu utan um ársfréttir 1767: „Fréttir saman teknar úr þeim dönsku og þýsku aviserum ^{brúk}ætlaðar til Íslands bréfa.“³⁸ Ágrip af öllum þeim býsnum sem Jón skrifaði uppúr blöðunum sendi hann til biskupa, lögmanna, sýslumanna og presta sem sátu úti á Íslandi og þótti sem þeir færi á mis við heiminn. Gísli Magnússon Hólabiskup skrifaði Jóni 20. september 1763, mæddur af vísitásiu-reiðum, lagði 4 krónur inn í bréfið og komst svo að orði:

Mætti eg láta yður vita sem góðan gamlan vin þér vilduð erindra vora landsmenn om sin pligt at skaffa biskupi hér á Hólum gatsætterne [*á spássíu skrifar Jón: Mun hann ei meina aviserana?*] (ef ei annars) þó í mót promte betalng. Eður hvar fyrir skyldum vær ei hér í þessari Utopia lifa með þeim sem lifa fornöyede i den lærde verden.³⁹

Viðbrögð Jóns við þessari ósk Hólabiskups eru í minnisgrein í fréttatfningi Jóns úr blöðunum sama ár:

Monsjör Árni Þórarinsson fékk einn fréttaseðil uppá 12 paginas hjá mér þann 14. maí er hann vill kannske hafa með sér, því hann fer nú seint í vikunni héðan með Hólmsins skípi.

Að skrifa fréttaseðil í bréf mitt:

1. til biskups Gísla nokkuð langan
2. (til) prófasts síra Orms, nokkuð styttri.

³⁸ AM 997 4to I, bl. 475r; AM 997 4to II, bl. 187.

³⁹ AM 995 4to, bl. 203v–204r.

(3.) Hinum, síra Halldóri á Breiðabólstað, Jóni lögmanni máské Jóni Benediktssyni, inn í bréfinu og miklu styttri

4. líka Markúsi.⁴⁰

Fréttaseðlar Jóns voru þakksamlega þegnir, um það vitna til að mynda orð Jóns Benediktssonar í Rauðaskriðu sem í bréfi 15. sept. 1768 segir um aðstöðu nafna síns til fréttaskrifa í Kaupmannahöfn „þú hefur eins og býflugurnar so mörg blómstur að sjúga hunang af sem ei spretta í þessu kalda Norðurlandi.“⁴¹ Og til þess að íslenskir lærdóms- og embættismenn sætu við sama borð og hinir lærðu úti í veröldinni hamaðist Jón Ólafsson við að skrifa upp tíðindi úr öllum álfum. Úr Kaupmannahöfn skrifaði hann um skattaálögur, fororðningar og mannfjölda, um ferðir og hátíðir kóngafólksins, til að mynda um reisu kónigsins til Oxford háskóla árið 1763 sem kostaði 100000 sterlingspund.⁴² Hann skrásetti nýút-komnar bækur og skrifaði meðal annars niður fyrirlesara við Kaupmannahafnarháskóla 1776–1777; þá hélt Colbjörnssen prófessor í lögspeki fyrirlestra um hvernig laganám væri best stundað, Schlegel prófessor í sögu og landafræði las fyrir um sögu alheimsins og föðurlandsins, og Wadskjær prófessor í „veltalenheden og poesien“ las um rómverska fornfræði. Neðst á síðu við fyrirlestra-skrána kvað Jón: „Allra handa lista ljós/ lifir í staðnum Hafnar/ ungra manna og er það hrós/ af því skynsemd dafnar.“⁴³ Jón skráði komu göglara til Hafnar og uppsetningu kómédía, ópera og balletta og þýddi þessa klausu úr blaði árið 1764:

Á því kónglega skoðunarplátsi verður þann 28. jan. kl. 5 uppfærð ein spáný ópera, Il gran Tamerlano, eður sá mikli Tamerlan. Til þess er ný musiqve componeruð af Monsr. Sorti, sem er kónigsins capelmeistari og eins tvennir ballets. Sá fyrri er Heroiskur Ballet, kallaður Sá hinn trúlyndi Tyrki, en hinn annar Sá burtstroknri janitskar. Þetta hveru-tveggja er inventerað og componerað af Balletmeistararum Monsr. Sacco. En kverin sem eru útlögð af þessum opera, fást hjá kasserarum Monsr. Thede, stykkið fyrir 2 mark.⁴⁴

⁴⁰ AM 997 4to I, bl. 118v. — Mennirnir eru: Ámi Þórarinsson stúdent, síðar Hólabiskup, Gísli Magnússon Hólabiskup, Ormur Bjarnason prófastur á Mel í Miðfirði, séra Halldór Hallsson á Breiðabólstað í Vesturhópi, Jón Ólafsson varalögmaður, Jón Benediktsson sýslumaður í Rauðaskriðu og Markús Snæbjarnarson prestur í Flatey.

⁴¹ AM 995 4to I, bl. 230v.

⁴² AM 997 4to I, bl. 27r.

⁴³ AM 997 4to III, bl. 353v–354r.

⁴⁴ AM 997 4to I, bl. 69.

Eftir fréttariturum í borgum utanlands skrifaði Jón reiðinnar býsn: frá Livorno, París, Berlín, Napólí, Pétursborg, Amsterdam, Prag, London, Brüssel, Smirna, Madrid, Lissabon, Alexandriu, Konstantínópel. Hann skrifaði niður hernað Prússa, Tyrkja, Svía, Englendinga og Hollendinga og stríð indíána gegn Evrópumönnum í Ameríku. Ótrauður skrifaði Jón eftir blöðunum um dýrtíð, vatnsflóð, skógarelda, jarðskjálfta, skruggur, halastjörmur og hagl, sóttir í mönnum og kvikfé, um lausgangandi úlfa í Frakklandi, um skiparán Tyrkja, langlífa einstaklinga, sjávarundur og sólbletti og um kraftaverk einsog fjór-burafæðingar. Hann skrifar um uppgötvanir einsog þegar sá lærði Bartsch í Berlín fann póliháð 1762 eða þegar maður nokkur kenndi frönskum að sía og hreinsa vatnið úr Signu en áður hafði það verið óhollt og óbrúkandi, eða þegar enskur sjókaþeinn fann upp maskínu sem gat látið skipspumpurnar ganga hversu hægur vindur sem var eða þegar fransmaður einn fann upp einslags fjölskrifara sem ein persóna gat notað til að láta verða til þrjár afskriftir undir eins. Hann skræði tölur um mannfjölda í höfuðborgum Evrópu, skýrslur um lífskjör almúga og fregnir um höfðingjaskipti og óróa milli eðalmanna og borgara sem víða var í löndum á hans tíð, til að mynda í Póllandi, Austurríki og á Frakklandi — þar hillti undir stjórnarbyltingu.

Um og uppúr 1760 voru þrætur í Póllandi og misklíð um konungsval og mikið um það skrifað í Kaupmannahafnarblöðin. Í Póllandi var til konungs tekinn árið 1764 Stanislaus Augustus og á valríkisdegi í Varsjá það ár hélt hans hágöfgi ríkisgreifi herra Herman Carl von Kayserling, hennar rússísku keisaralegu hágöfgi fullmektugur ráðherra, ræðu sem Jón þýddi, vísast orðrétt, á íslensku á ríflega fjórum síðum. Frá eigin brjósti á spássíu jafnar Jón orðum ræðumanns saman við fornsögu Danakonunga: „Þetta greinir hverja hluti kóngur skuli hafa til að bera, og er nokkuð líkt því sem í Knytlinga sögu greinir, þá Knútur var fyrsti en Haraldur hein varð þó kóngur með vélum vina hans.“⁴⁵ Nokkru síðar þýðir Jón upphaf ræðu sem sendimaður páfa hélt undir berum himni í Varsjá 3. september 1764 til stéttarmanna ríkisins.⁴⁶ Og Jón skrifaði um gleðskap vegna brúðkaups kóngsdótturinnar á Spáni í nóvember 1765, þá var almenn skrautsýning og uxabardagi og „tournerspil“ — þar

riðu 40 officerar, allir klæddir í ungaríska dragt, og höfðu öll sín vopn á sér, riðu á mjög so fallegum Andalúsískum hestum, þeir voru aðgreindir í 4 hópa, er hver hafði sín sérleg bönd. Þeir riðu hver eftir öðr-

⁴⁵ AM 997 4to I, bl. 167–169v.

⁴⁶ AM 997 4to I, bl. 170v–171r.

um og complimenteruðu damerne eður höfðingskonunum er sátu í kring, riðu þeir allir í gegnum 4 dyr enn að nýju og þar í hring og gjörðu aðskiljanleg exercitia með so miklum fimleika og fljótri snilli, bæði með riddurum og hestum sem fólk í Evrópa má kannske alleina vænta af því spanska Cavallerie.⁴⁷

Á spássfu skrifaði Jón frá eigin brjósti „Þetta er allt eins og tornimentin í Artus sögu og af köppum hans.“ — Oftar gerir Jón samanburð á útlendum viðburðum og atburðum í íslenskum fornsögum — við uppskrift á lýsingu á hörundshvítum þjóðflokki sem enskir fiskimenn rákust á við stórt vatn í Quebeck gerir Jón þá athugasemd að þessi sterklega þjóð sem hefir hermanns atgervi sé afkomendur Íslendinga sem fluttu sig vestur um haf og fóru frá Íslandi hér um 985.⁴⁸

Innímilli heimstíðinda skrifar Jón aðskiljanlegar klausur; á einum stað er til að mynda reikningur yfir útgjöld íslensks stúdents við komuna í Kaupmannahafnarháskóla.⁴⁹ Annarstaðar skrifar hann um einkahagi sína, sálarheill og sýnir einsog þessa sem bar fyrir hann haustið 1763:

Þann 19. október um kvöldið í ljósaskiptunum eður undir það sá eg fljúga frá norðri og til suðurs þvert hér fyrir götunni einhvern svartan vætt í loptinu skammt fyrir ofan húsin, var löng flipa með klepp í miðjunni, dökkleit eður nærri alsvört, stefndi suður so sem til slotsplátsins að eður Bursunnar. Var kleppur í miðjunni og smalt fyrir framan eins og hængi aðeins þar saman, var lítið uppbrett og aftan hér um faðmslangt að sjónarmælingunni. Leið fram eigi mjög hart. Trjónan var löng fyrir framan mjóddina sem hafði kleppinn fyrir aftan sig og seinast stertinn. Eg læt þetta hafa verið Ludibrium qvoddam Oculorum [sjónhverfingar] að so komnu. Lítill vindur var úti á norðan og suddi nokkur. Þessi dökkleita langa flipa leið áfram skammt fyrir ofan húsin þó eigi mjög fljótt og ei sáust vængir á því bærast.⁵⁰

Utanmáls og einhverntíma síðar skrifaði Jón: „eigi var það Ludibrium oculorum ... það var með öllu sannarlegur nátthrafn (Nycti-corax).“

Þegar frá leið skrifaði Jón í lengstu máli upp greinar um framfarir í tækni og iðnaði svo og um athuganir vísindamanna á náttúrunni og framandi þjóð-

⁴⁷ AM 997 4to I, bl. 251.

⁴⁸ AM 997 4to II, bl. 187v.

⁴⁹ AM 997 4to II, bl. 191v.

⁵⁰ AM 997 4to I, bl. 45v.

um. Hann skrifaði upp fregnir af þeim lærðu leiðangursmönnum sem Dana-kóngur sendi til Austurlanda 1761⁵¹ og greinar um ferðir enskra Norðurpólsfara undir stjórn Phips 1773. Hann ritaði uppúr blöðunum fregnir af Jesúítum og Gyðingum, Tartörum, Kínverjum⁵² og Prússum, frímúrurum og þeim kola-graptarmönnum í Newcastle sem ekki vildu erfiða nema fyrir hærri laun (1765). Hann skrifaði langar lýsingar á Kamtschatka og Kúrílísku eyjunum, Rio de Janero og dönsku eyldundunum í Vesturindíum. Hann skrifaði upp greinar um siði Indverja, sumarseturshús, um hörvinnslu og silkigerð, svo og ritgerðir um óhollustu tóbaks, um jarðepli, einiberdrykk, fernisáburð og um það hvernig kósakkar geyma korn sitt í djúpum gröfum og hleypa hestum yfir. Hann skrifaði um hve mönnum er nauðsynlegt frískt loft, um lystigarðagerð og um hvernig gera megi ungar stúlkur iðnar og siðugar.

Víst er að fréttaseðlar Jóns skiptu miklu máli fyrir vitneskju Íslendinga um umheiminn. Tíðindin sem hann skrifaði heim dreifðust um byggðir landsins frá fjölmennum bændabýlum og prestssetrum og biskupsstólnum Hólum í Hjaltadal. Áhrifa fréttaseðla hans gætir jafnvel í annálum. Taka mætti dæmi af utanlandsfréttum við árið 1753 í annál séra Björns Halldórssonar í Sauðlauksdal þar sem um sumt eru sömu tíðindi með svipuðu orðalagi og í sömu röð og lesa má í fréttum sem Jón Ólafsson skrifaði upp eftir dönsku blöðunum og ætlaði í bréf sín til Íslands. Fréttapistill Jóns er þó mun langorðari en annállinn; Jón segir til að mynda öðruvísi frá afdrifum silfurkvenbúnaðar og gersama sem kona Pingels amtmanns hafði kríað út á Íslandi og haft með sér til Danmerkur og brúkað til að státa með í stórveislum og brúðkaupum í Höfn. Jón segir að drottningin hafi keypt allan silfurkvenbúnaðinn fyrir 500 ríkisdali að frú Pingels látinni, en í annálnum segir að silfrið hafi allt gengið á bast og tvist utan djásnið frá Búðardal sem sé í Kunstsálum í Höfn.⁵³

Af því sem nú hefir verið tæpt á er óhætt að segja að á sinni tíð hafi Jón Ólafsson verið upplýsinga- eða fréttamiðill. Tíðindin sem hann skrifaði uppúr Kaupmannahafnarblöðunum og lét íslenska kunningja sína lesa eða sendi á seðlum til Íslands, fræddu þarlenda um háttarni kóngafólksins í útlöndum, stríð og frið hinna sterku og um furður og framfarir. Nú upplýsa gervihnettir

⁵¹ AM 994 4to, bl. 120r. Við árið 1764 í AM 997 4to, bl. 132v–133r segir frá sorglegum afdrifum flestra leiðangursmanna. Thorkild Hansen skrifaði hugþekka bók um ferðalagið, *Det lykkelige Arabien*, fyrst útg. Kh. 1962 — síðar kom út veglegt rit um leiðangurinn: *Den Arabiske Rejse 1761–1767. En dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv*. Red. Stig T. Rasmussen. 1. udg. Kbh. 1990, 2. udg. Kbh. 1997.

⁵² T.d. við árið 1763: 70000 Kínverjar urðu umventir til kristni (AM 997 4to, bl. 26r).

⁵³ AM 994 4to II, bl. 12v og 15v; *Annálar 1400–1800* VI, bls. 436.

Íslendinga með samskonar fréttatfningi og þessvegna getum við haldið okkur siðmenntaða þjóð.

5. Að lokum

Jón Ólafsson hafði að hvötum Alberts Thura prests í smíðum frá því um 1738 samantekt um lærða menn íslenska frá upphafi eða íslenska bókmenntasögu sem fyrr var á minnst. Í því skyni að gera slíkt rit sem best leitaði Jón bréflaga til íslenskra vitmanna um fróðleik. Bókmenntasaga Jóns er varðveitt í eiginhandarriti hans í Árnasafni (Add. 3 fol.) og er meðal merkari rita hans, þó enn óútgefin en oft ívitnuð. Úr bókmenntasöguriti Jóns hefir Hálfðan Einarsson skólameistari á Hólum trúlega þegið sitthvað í sína bókmenntasögu sem fyrst kom út í Kaupmannahöfn 1777, en í inngangi getur Hálfðan loflega um Jón Ólafsson.⁵⁴ Hálfðan var að námi í Kaupmannahöfn frá 1750 og til 1755 og á þeim tíma las hann handritið að bókmenntasögu Jóns og gerði útdrætti og heilar uppskriftir úr sumum greinum.⁵⁵ Í bréfi til Jóns Ólafssonar 15. september 1763 segir Hálfðan meðal annars:

Mikið er það ef yðar herculei labores [stórvirki] skuli ei sjá ljósið nokkurn tíma, heldur uppjetast af blattis et tineis [mel og ornum], eða að minnsta kosti liggja á einhverju Biblioteqve [bókhöfðu] sem ei hefur vit á og engin not af. Studium Antiquarum [fornfræðaiðkun] má að vísu kalla mér sé óviðkomandi en að öll yðar opera [verk] verði tandem [um síðir] að engvu er mér næsta ókært — utinam [eg vildi] eg hefði frá yðar hendi operum titulos [ritverkatitla] og generalem divisionem [almenna sundurgreining] hvers eins af yðar skrifum, so þau kynni mentionerast [áminnast] í mínum litlum piece [ritlingi] eg hefi nú í 11 ár erfiðað uppá og heitir Conspectus Hist. Literariæ Islandicæ [Drög að sögu lærdómsmanna íslenskra] sem kannske verði Prodromus vastioris operis [fyrirrennari eyðilagðs verks]. Yðar hef eg í mínum conspectu [drögum] sumstaðar minnst og haft hef eg þá lukku að nokkrir lærðir menn utan og innanlands hafa kverið séð og approberað [látið sér falla í geð]. En það er enn ei fullstændigt og skal ætíð heita conspectus.⁵⁶

⁵⁴ *Sciographia Historiæ Literariæ Islandicæ ... facit Halfdanus Einari. Havniæ 1777.*

⁵⁵ Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, bls. 198, 341.

⁵⁶ AM 995 4to, bl. 204.

Í sama streng og Hálfðan tekur Jón Benediktsson sýslumaður í Rauðaskriðu í bréfi til nafna síns Ólafssonar sama haust:

Eg er viss um ef út gæfir þitt Lexicon Antiquitatum [alfræðirit um fornfræði], að undangenginni vitra manna revision [yfirsýn], mundi það sem summè necessarium et incomparabile opus Historio-graphorum applausu [samantekt nauðsynlegs og óviðjafnanlegs sögurits fagnandi] meðtekið verða. Eru ei vorar Antiquitates [fornrit] í raun og sannleika álitnar fundamentum historiæ septentrionalis [undirstaða sögu Norðurálfa]? Eða hvað duga þeirra historiæ fyrir utan vorra grundvöll og upplýsing meir en sem nyt fyrir utan kjarna? Kynni áður skrifað í verk að komast væri ei alleina þitt nafn í veneration [heiðri] í minni eftirkomendanna, heldur væri þeir þér skyldugir stærsta þakklæti að þann veg hefðir fyrir þá ísinn brotið, hvar til eg hygg þig eiga að eyða þínum lífstundum í Höfn.⁵⁷

Orð þeirra Hálfðanar og Jóns sýna að Jón Ólafsson úr Grunnavík var í metum meðal lærðra embættismanna á Íslandi þegar líða tók á 18. öld. Þeir tóku mark á skrifum hans og þegar bréf Jóns til íslenskra lærdómsmanna eru athuguð kemur í ljós að þeir héldu ýmsu til haga fyrir hans orð sem betra er að hafa en missa.⁵⁸ Jón Ólafsson var lágt settur, fróðleiksfús efasemdarmaður sem í veigameiri skrifum sínum lagði sig fram um að upplýsa og kveða niður hégiljur. Hann lét eftir sig hauga hálfkaraðra verka og kastaði engu skrifi sem hann hélt að um mætti bæta. Öll rit hans, stór og smá, varðveita dýrmæta vitneskju um málfar, hugarfar og þekkingu 18. aldar íslensks lærdómsmanns sem dvaldi lungann úr ævi sinni við fornfræðistörf í Kaupmannahöfn en allt eins með hugann við tíðindi sem urðu í veröldinni á hans dögum.

⁵⁷ AM 995 4to I, bl. 205v. — Lexicon Antiquitatum eða alfræðirit um norræna fornfræði hafði Jón í hyggju að taka saman. Raunar eru margar greinar í safni hans til íslensk-latneskrar orða-bókar vísir að því riti enda notaðar sem slíkar í fræðiritum nútímamanna. Sbr. Guðrún Ása Grímsdóttir. „Um Jón Ólafsson úr Grunnavík.“ *Hræringur úr ritum Grunnavíkur-Jóns*. Rvk. 1994, bls. 16–18; Jón Ólafsson úr Grunnavík. „Um vopn fomalðarmanna.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1994. Rvk. 1995, bls. 5–16.

⁵⁸ Sbr. „Úrval bréfaskrifta Jóns Ólafssonar úr Grunnavík.“ Guðrún Ása Grímsdóttir bjó til prentunar. *Vitjun sína vakta ber*. Ritstj. Guðrún Ingólfsdóttir · Svavar Sigmundsson. Rvk. 1999. Bls. 104–105.

HELSTU HEIMILDIR

Handrit

AM 429 fol.	AM 995 4to	AM 273 8vo
AM 433 fol.	AM 996 4to I–III	KBAdd. 3 fol.
AM 990 4to	AM 997 4to I–III	Nks. 251 8vo
AM 994 4to	AM 1043 4to	

Prentaðar heimildir

Annálar 1400–1800 VI. Rvk. 1987.

Arne Magnússons *Private Brevveksling*. [Útg. Kr. Kålund]. Kh., Kristiania 1920.

Árni Magnússon. *Galdramálin í Thisted*. Andrés Björnsson íslenzkaði og bjó til prentunar. Rvk. 1962.

Bibliotheca Danica IV. Udg. ved Chr. V. Bruun. Kh. 1902.

„Bréf Árna Magnússonar til Íslands 1729.“ Birt hefur Jón Margeirsson. *Opuscula* V. (Bibliotheca Arnamagnæana Vol. XXXI). Kh. 1975.

Finnur Jónsson. *Ævisaga Árna Magnússonar* (Safn Fræðafjelagsins VIII). Kh. 1930.

Guðrún Ása Grímsdóttir. „Um Jón Ólafsson úr Grunnavík.“ *Hræringur úr ritum Grunnavíkur-Jóns*. Rvk. 1994.

Thorkild Hansen. *Det lykkelige Arabien*, fyrst útg. Kh. 1962.

Hálfðan Einarsson. *Sciagraphia Historiæ Literariæ Islandicæ*. Kh. 1777.

Heiðarvíga saga. Udg. ved Kr. Kålund (Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur). Kh. 1904.

Jón Helgason. *Jón Ólafsson frá Grunnavík* (Safn fræðafjelagsins V). Kh. 1926.

Jón Helgason. „Blað Landsbókasafns úr Heiðarvíga sögu.“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1950–1951*. Rvk. 1952.

Jón Helgason. „Bækur og handrit á tveimur húnvetnskum höfuðbólum á 18du öld.“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1983*. Rvk. 1985.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. „Árni Magnússon“. *Merkir Íslendingar* IV. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Rvk. 1950.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. „Um þá lærðu Vídalína“. *Merkir Íslendingar* IV. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Rvk. 1950.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. „Um vopn fornaldarmanna.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1994. Rvk. 1995.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. *Hagþenkir*. Þórunn Sigurðardóttir sá um útgáfuna. Rvk. 1996.

[Jón Ólafsson úr Grunnavík]. „Úrval bréfaskrifta Jóns Ólafssonar úr Grunnavík“. Guðrún Ása Grímsdóttir bjó til prentunar. „*Vitjun sína vakta ber*“. Ritstj. Guðrún Ingólfsdóttir · Svavar Sigmundsson. Rvk. 1999.

Ólafur Halldórsson. „Jón Helgason.“ *Andvari* 122. ár. 1997.

Séra Ólafur Jónsson á Stað í Grunnavík. „Æfisaga“. [Útg. Hannes Þorsteinsson.] *Blanda* IV (Sögurit XVII). Rvk. 1928–1931.

Stefán Karlsson. „Jón Helgason prófessor 1899–1986.“ *Tímarit Máls og menningar*. 47. árg. 1986

Sveinbjörn Rafnsson. „Heimild um Heiðarvíga sögu.“ *Gripla* III. Ritstj. Jónas Kristjánsson. Rvk. 1979.

Upplýsingaröldin – Úrval úr bókmenntum 18. aldar. Víkingur Kristjánsson og Þorfinnur Skúlason tóku saman. Rvk. 2000.

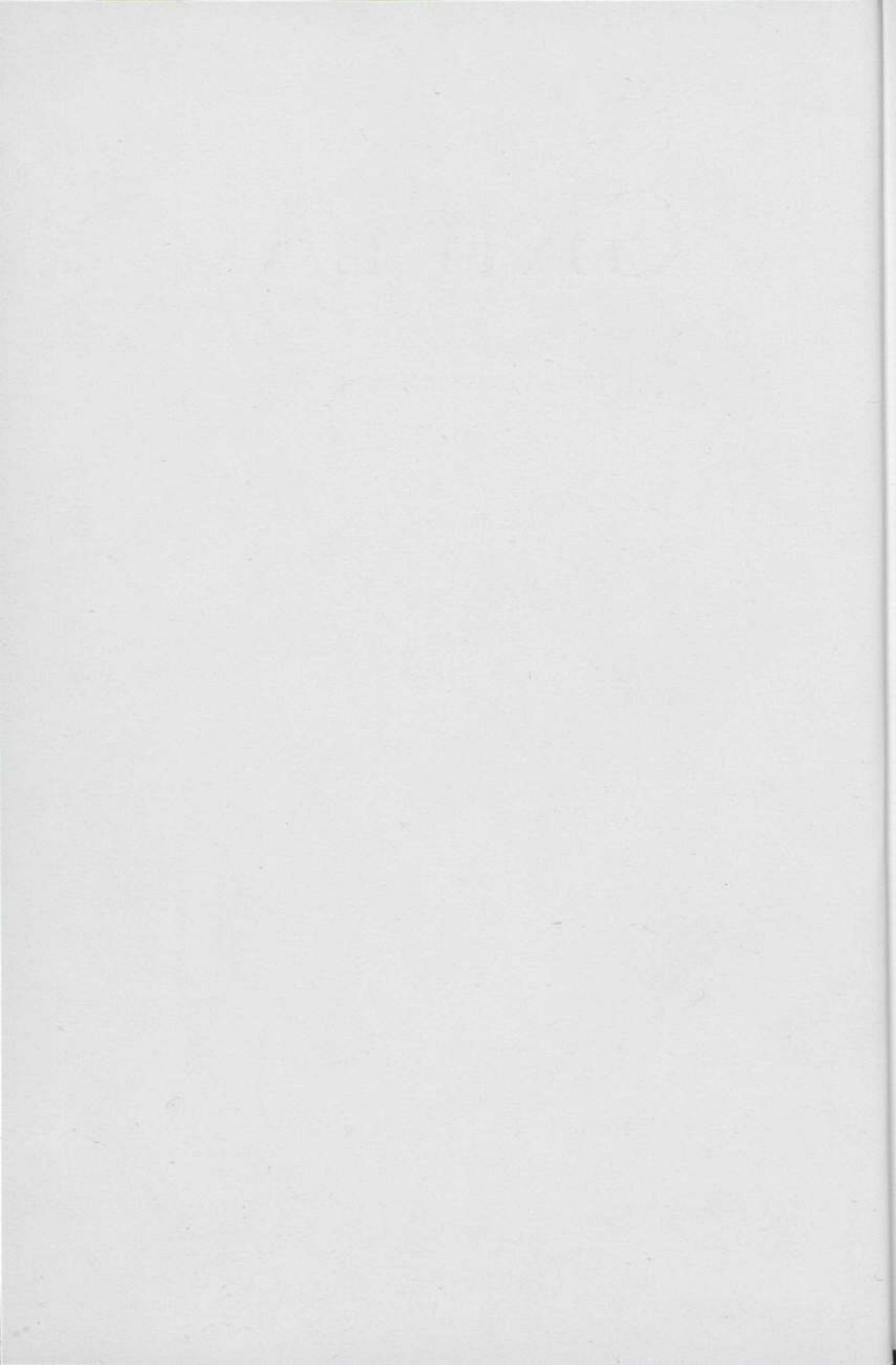
Þórhallur Vilmundarson. „Bruninn mikli í Kaupmannahöfn 1728.“ *Söguslóðir. Afmælisrit helgað Ólafi Hanssyni.* Rvk. 1979.

SUMMARY

This article begins by pointing to the influence of the novel *Íslandsklukkan* on the historical consciousness of the people. An attempt is made to explain why Jón Ólafsson of Grunnavík, an antiquarian working in Copenhagen, was the model for the elderly man in the service of Arnas Arnæus, who himself is modelled on the description by Jón Ólafsson of Professor Árni Magnússon. Jón Ólafsson was in fact a young student during the time of Árni Magnússon. The friendship between Halldór Kiljan Laxness and Professor Jón Helgason had an effect on the comic features in the presentation of the servant: in his doctoral dissertation Jón Helgason made fun of some of the things that Jón Ólafsson wrote in his old age.

A short biographical summary of Jón is given, followed by an account of the conditions under which he lived in Copenhagen — the streets where he lived and the people he had contact with. Then comes a brief description of the pieces that he copied from Copenhagen newspapers — these are preserved in the Árni Magnússon Institute in Iceland in more than four thousand pages in his own hand (AM 994 4to, AM 995 4to, AM 997 4to). Jón made summaries on the basis of these copies and either sent them himself or loaned them to his friends to send on special news pages accompanying letters to friends and relatives in Iceland. Most of Jón's circle were men in high office: bishops, lawmen and provosts. From all this we can see how news about war and other eighteenth century events came from Copenhagen to many large farms in Iceland, and then spread around the country as men moved about. For his scholarly work Jón Ólafsson was esteemed by distinguished men among his contemporaries.

Guðrún Ása Grímsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar
Árnagarði við Sudurgötu
101 Reykjavík
gudrungr@am.hi.is

ADALSTEINN EYBÓRSSON

HVAÐ Á BOLINN AÐ HEITA?

Um íslensk nautanöfn

Formáli

ÍSLENSK NAFNFRÆDI hefur til skamms tíma einkum fengist við örnefni og mannanöfn — en þessi viðfangsefni má reyndar kalla tvær höfuðgreinar nafnfræðinnar. Þriðja undirgreininin fæst svo við allt annað sem nöfnum tjáir að nefna, svo sem nöfn farartækja, búfénaðar, gæludýra, fyrirtækja og hvers konar „lausafjár“ ef svo má að orði komast. Stundum er þessi grein nafnfræði sögð fjalla um „önnur nöfn“ eða „hin nöfnin“ (sæ. *övruga namn*). Áhugi nafnfræðinga á hinum nöfnunum virðist heldur fara vaxandi hin síðari ár en þó skal þess getið að rannsóknir á búfjárnöfnum eiga sér alllanga sögu, einnig hér á landi. Hér verða búfjárnöfn gerð að umtalsefni og greint frá athugun á nöfnum íslenskra nauta á seinni hluta 20. aldar.

Það er gamall og góður siður að gefa búfénaði nöfn og tíðkast líklega að einhverju marki hvarvetna þar sem kvikfjárrækt er stunduð. Þó mun þessi siður nú á undanhaldi, a.m.k. í svokölluðum þróuðum samfélögum þar sem iðnvæddur búskapur hefur verið að ryðja burt hefðbundnum búháttum. Búskapur verður þá eins og hver annar atvinnurekstur í stað þess að vera sérstakur lífsmáti sveitafólks, frábrugðinn lifnaðarháttum þéttbýlisbúa, og um leið verða skepnurnar að framleiðsluvöru, án einstaklingseðlis og því nafnlausar. Á Íslandi hefur frá öndverðu verið alsíða að gefa hverri skepnu nafn og enn lifir þessi hefð góðu lífi, þótt vera kunnir að hún hafi látið eitthvað undan síga á síðustu áratugum.

Á hinn bóginn hafa nútímalegir búskaparhættir líka orðið til þess að auctvelda rannsóknir á búfjárnöfnum. Sú kynbótaræktun sem nú er stunduð krefst ítarlegs bókhalds og skýrslugerðar um búfé landsmanna, svo að nú er talsverður hluti búfjárnafna birtur árlega í kynbótaskýrslum sem eru aðgengilegar hverjum sem er.

1. Efniviður og aðferð

1.0 Inngangur

Íslensk nautanöfn eru að ýmsu leyti viðráðanlegra rannsóknarefni en önnur búfjárnöfn. Nautin eru ekki fleiri en svo að það ætti að vera unnt að fá sæmilega heildarmynd af tíðkanlegum nautanöfnum á Íslandi á ákveðnu tímabili, án þess að þurfa að vinna úr nafnasafni upp á tugi þúsunda nafna. Þess utan eru naut landsmanna rækilegar bókfærð en ýmsar aðrar skepnur; það kostar því tiltölulega litla fyrirhöfn að draga saman nöfn kynbótanauta af öllu landinu. Á móti kemur að það kann að gefa skakka mynd af nafnvenjum að hér er svotil einvörðungu um að ræða nöfn kynbótagripa sem birt eru í opinberum skýrslum. Það er ekki ómögulegt að mönnum þyki ábyrgðarmeira að velja nöfn sem koma eiga fyrir almenningssjónir en ef þau væru einungis til heimanota; menn stilla sig e.t.v. um að láta ýmiss konar grallaraskap og heimilishúmor koma fram í nöfnum sem eiga að birtast á prenti. Slík tilþrif í nafngjöfum njóta sín kannski betur í nöfnum sláturgripa sem ekki koma fram á skýrslum. Ekki þarf þó að kvarta yfir að skáldleg tilþrif skorti í nöfnum íslenskra nauta, því þau bera vott um mikla hugkvæmni eins og fram kemur hér á eftir. Helst saknar maður þess að nautin beri nöfn þekkra persóna úr samtímanum en slík nöfn eru e.t.v. algengari á nautkálfum sem aldrei eru til slátrunar.¹

1.1 Nafnasafnið

Nafnasafnið sem hér er fjallað um nær yfir nöfn 1198 nauta og í því kemur fyrir 571 nafn. Safnið er samandregið úr þremur áttum. Í fyrsta lagi eru tekin upp nöfn úr Nautaskrá sem birtust í *Handbók bænda* á árunum 1976–85. Þessar skrár telja þau naut sem kynbótastöðvarnar höfðu á boðstólum til undaneldis á hverju þessara ára. Þar eru sömu gripirnir auðvitað taldir ár eftir ár en á hverju ári bætast við ný naut og önnur falla út. Í skránum eru, auk nafna og númera, upplýsingar um foreldra nautanna og frá hvaða bæ móðirin er.

Í öðru lagi tók ég upp skrá yfir naut sem hlutu viðurkenningu Búnaðarfélags Íslands sem kynbótagripir á árabílinu 1951–72. Sú skrá birtist í *Kúabók* (skýrsluform fyrir kúabú) sem kom (líklega) út 1973. Þar er að finna mikinn

¹ Það er alkunnur siður að velja sláturgripum og vanmetaskepnum nöfn stjórnmálamanna, og þá einkum pólitískra andstæðinga (sjá Stangnes 1985 og Guðrínu Kvaran 1999).

fjölda nafna en aðrar upplýsingar eru af skornum skammti, einungis númer nautanna (en af þeim má ráða fæðingarár þeirra) og úr hvaða landsfjórðungi þau eru.

Þriðja heimildin er svo *Nautaskýrsla* frá kynbótastöðinni í Laugardælum í Flóa sem kom út 1966. Þar er fjallað nokkuð ítarlega um öll naut stöðvarinnar. Hverju nauti er lýst rækilega og oftast fylgir ljósmynd af því, getið er um eiganda og heimkynni auk þess sem ættir nautanna eru raktar í þrjá liði og greint frá nöfnum og heimkynnum forfeðra og -mæðra.

Loks ber að geta þess að fáein nöfn í safninu eru fengin úr kúabókum frá einstökum bæjum í Árnessýslu.

Aðalheimildirnar þrjár skarast allar að einhverju leyti, þ.e. sömu nautin koma fyrir í þeim öllum. Þar eð hugmynd mín var m.a. sú að reyna að komast að einhverju um tíðni einstakra nafna, leitaðist ég við að lesa saman númer nautanna til að girða fyrir tvítalningu. Hætt er við að þar hafi mér sést yfir eitt-hvað en þó skakkar varla miklu og tíðnitölurnar ættu því að gefa skýrar vísendingar um hvaða nöfn eru algengust.

1.2 Búfjárnafnafræði

Framan af 20. öld var umfjöllun um búfjárnöfn á Íslandi einna helst að finna í greinum Finns Jónssonar (1912, 1930). Finnur birtir bæði safn ærnafna og kýrnafna og flokkar þau eftir því hvort þau tengjast útliti gripanna, uppruna þeirra, eigendum, atburðum o.s.frv. Þá hefur Hákon Hamre (1939) gert íslenskum hestanöfnum svipuð skil. Um sama leyti birtist allmikið efni um norsk búfjárnöfn, einkum geita- og kýrnöfn (sjá m.a. Christiansen 1938, Fonnum 1928, 1929a–b, 1931 og Midtbø 1931). Einnig var dálítið fjallað um forn dýranöfn norræn á fyrri hluta aldarinnar (Finnur Jónsson 1919, Kahle 1903), m.a. út frá hugsanlegum tengslum þeirra við heiðin goð. Þegar líða tekur á 20. öld eflist aftur áhugi á íslenskum búfjárnöfnum. Hale (1977) fjallar um safn íslenskra kýrnafna með svipuðum hætti og Finnur áður, Þórhallur Vilmundarson (1996) gerir grein fyrir ærnöfnum úr Berufirði og Jonsson (1970) og Hermann Pálsson (1995) hafa skrifað um hestanöfn. Þá hefur Guðrún Kvaran (1999) skrifað yfirlitsgrein um íslensk búfjárnöfn að fornu og nýju, auk greinar um litarheiti íslenskra hunda (Guðrún Kvaran 1989). Áhugi á búfjárnöfnum virðist einnig fara vaxandi meðal nafnfræðinga í Skandinavíu (sjá t.d. Kristinn Jóhannesson, Karlsson & Ralph 1994), til marks um það er m.a. nýleg

doktorsritgerð Katharinu Leibring (2000) um sænsk nautgripanöfn en það er án efa ítarlegasta rit sem skrifað hefur verið um norræna búfjárnafnafræði til þessa.

Það sem framantaldir höfundar leggja megináherslu á er að grafast fyrir um hvað ræður nafngiftum gripanna. Þeir ganga út frá því að nöfn búfjár hafi með nokkrum hætti merkingu svipað og venjuleg nafnorð, þ.e. að þau vísi til einhverra eiginleika, séu lýsandi. Í þessu felst að ekki er hægt að velja tiltekinni skepnu hvaða nafn sem er, heldur ræðst nafnið að einhverju leyti af einkennum eða eiginleikum skepnunnar. Þetta blasir auðvitað við oft og einnast, það er augljóst að hyrnd ær getur naumast heitið *Kolla* og einlit kýr yrði aldrei látin heita *Skjalda*. Þetta er þó e.t.v. ekki eins sjálfgefið og virðast kynni, t.a.m. gildir þetta alls ekki um mannanöfn. Þegar barni er gefið nafn er ekkert því til fyrirstöðu að velja hvaða nafn sem er úr þeim nafnaforða sem viðtekinn er í málsamfélaginu og jafnvel er þar svigrúm fyrir einhverja nýsköpun. Fræðileg umfjöllun um mannanöfn snýst enda alls ekki um tengsl milli nafns og nafnbera, heldur er þar nær eingöngu fjallað um nöfnin sjálf, uppruna þeirra og formleg einkenni, og sögu og þróun nafnaforðans. Aftur á móti virðist hugmyndin um nán tengsl nafns og þess sem það ber vera mestu ráðandi í örnefnafræðisöfnum og má spyrja hvort ekki sé ástæða til hafa oftar í huga að örnefni gætu í talsverðum mæli verið sótt í hefðbundinn nafnaforða, óháð staðhátum og sögu.

Ég er þeirrar skoðunar að þegar fjallað er um búfjárnöfn megi ekki einblína um of á hugsanleg tilefni nafngifta, án þess að líta á fleiri hliðar málsins. Það er einnig ástæða til að spyrja hvaða nöfn eru notuð og hvaðan þau koma. Það er enda ekki alltaf auðvelt að sjá hverju búfjárnöfn gætu tengst í fari skepnanna og oft er það vonlítið nema til komi skýringar frá þeim sem nafnið gaf.² Í grein Finns Jónssonar (1912) um ærnöfn nýtur hann þess að geta vitnað í útskýringar bóndans sem kindurnar átti á tilefni nafnanna. Þar sem slíkar skýringar frá fyrstu hendi eru ekki fáanlegar er oft ógerlegt að giska á hvernig nafnið er hugsað og þá er fátt um bjargráð þegar reynt er að vinna úr jafn stóru nafnasafni og hér er til umfjöllunar. Mér er heldur ekki grunlaust um að „útskýringar“ eins og þær sem Finnur Jónsson fékk hjá Stefáni fjárbónda í Möðrudal á Fjöllum geti verið tvíbentar, það er eins víst að sumar þeirra séu

² Þessu til sannindamerkis nægir að minna á lokaerindið í kvæði sr. Jóns á Bægisá um Vakra-Skjóna: „Lukkan ef mig letur hljóta/ líkan hönum fararskjóta/ sem mig ber um torg og tún/ Vakri-Skjóni skal hann heita./ hönum mun eg nafnið veita/ þó að meri það sé brún“ (Jón Þorláksson 1976:134).

skýringartilgátur, tilkomnar eftir á, en ekki raunverulegar ástæður nafngifta. Í umfjöllun Finns um kýmöfn (1930) verður hann að láta sér nægja upplýsingar úr skýrslum búnaðarféлага. Þar verður hann líka að grípa til annars konar flokkunar þegar líkleg tilefni nafngifta liggja ekki á lausu og flokka eftir því hvort um er að ræða mannanöfn, goðafræðinöfn, fugla- eða plöntuheiiti o.s.frv.

Oft er þó vandalítið að geta sér til um tilefni nafngiftar en þá er á það að líta að nafngjafinn á enn margra kosta vöð þótt hann hafi gert upp við sig hvaða sérkenni skepnunnar hann hyggst draga fram með nafninu. Þótt hann hafi ákveðið að kenna rauðan tudda við lit sinn getur hann valið milli fjölda nafna, s.s. *Rauður*, *Róði*, *Eldur*, *Funi*, *Dreyri* og jafnvel *Stalín*. Hér er mikilvægt að átta sig á að merking nafna er dálítið annars eðlis en merking annarra orða. Eiginnöfn, hvort sem þar er um að ræða örnefni, mannanöfn eða nauta, hafa ekki sjálfstæða, almenna merkingu eins og venjuleg nafnorð, heldur er merking þeirra háð tengslum við almennan orðaforða. Nafnið *Hvítkollur* þiggur merkingu sína af lýsingarorðinu *hvítur* og nafnorðinu *kollur*, auk þess sem það tengist lýsingarorðinu *kollóttur*. Það virðist því ekki fráleitt að segja að nafnið merki beinlínis naut (eða aðra skepnu) með hvítt, kollótt höfuð. Í öðru lagi getur merking nafna legið í gegnum myndhverfingar eins og þegar nautið með hvíta hausinn er nefnt *Hjálmur* eða *Höttur*. Loks má segja að í því felist ákveðin almenn merking þegar skepnu er gefið nafn þekktar persónu, hvort sem hún er raunveruleg eða skálduð, t.d. *Stalín*, *Grettir* eða *Leppalúði*. Þegar um er að ræða persónur með skýra og vel kunna eiginleika má segja að nafnið fari með nokkrum hætti að merkja þessa eiginleika.³ Nöfn eins og *Jón* eða *Snati* eru hins vegar lítt tengd almennum orðaforða og eru jafnframt of algeng til að geta vakið hugrenningatengsl við þekkt einstaklinga og eiginleika þeirra. Þau geta því varla talist hafa sérstaka merkingu aðra en þá að tákna tiltekinn einstakling.

Ég hef tekið þann kost að flokka nautanöfnin á tvönnan hátt. Annars vegar hef ég reynt að átta mig á hugsanlegum tilefnum nafnanna, líkt og Finnur Jónsson og fleiri hafa lagt megináherslu á. Hins vegar hef ég reynt að flokka nöfnin sjálf, óháð því hvernig þau kunna að tengjast nautunum, ætt þeirra, uppruna, útliti eða innræti. Þar miða ég einkum við það hver tengsl nafnanna eru við annan orðaforða málsins, hvort þau eru samhljóða almennum nafnorðum eða lýsingarorðum og þá á hvaða merkingarsviði, hvort þau eru til sem mannanöfn eða vætta, örnefni o.s.frv. Með þessu móti vil ég reyna að forðast

³ Þetta á að sjálfsgöðu einnig við um mannanöfn, dómar fólks um fegurð þeirra ræðst ekki síst af því hvort það þekkir einhvern sem ber viðkomandi nafn og hvernig því líkar við hann.

að blanda saman tveimur sjónarhornum, þ.e. annars vegar hvert tilefni nafnsins er og hins vegar hvert það er sótt.

2. Tilefni nafngifta

2.0 Inngangur

Finnur Jónsson (1912, 1930) flokkar ær- og kýrnöfn í fjölmarga flokka og undirflokka, t.a.m. setur hann í sérstakan flokk nöfn sem eiga við hvítar kindur, annar flokkur er fyrir flekkóttar, gráar, o.s.frv. Ég hafði hliðsjón af flokkun Finns en kys að hafa kerfið einfaldara, enda hlýtur flokkunin að ráðast af efniviðnum og engin von til að sama kerfi eigi við kindur, kýr og naut. Sú flokkun sem ég miða við er í meginatriðum eftirfarandi:

- 1) Nöfn dregin af uppruna
- 2) Nöfn dregin af ætterni
- 3) Nöfn dregin af eiganda
- 4) Nöfn dregin af útliti
- 5) Nöfn dregin af atferli og „innræti“

Hver flokkur greinist síðan nánar í undirflokka sem gerð verður grein fyrir jafnóðum.

Eðli málsins samkvæmt er ekki hægt að skipa nálægt því öllum nöfnunum í flokka á grundvelli tilefnis eða ástæðu nafngiftar, tildrög nafngiftarinnar eru yfirleitt ókunn og því er hér um að ræða misjafnlega líklegar ágískanir. Stærsta einstaka „flokkinn“ fylla því nöfn þar sem vonlítið virðist að geta sér til um tilefnið.

2.1 Nöfn dregin af uppruna

Hér eru nöfn sem dregin eru af heimkynnum nautanna, þ.e. af nöfnum bæja, sveita, byggðarlaga og landshluta. Eins og fyrr sagði var uppruna nautanna (þ.e. frá hvaða bæ þau voru) getið í hluta þeirra heimilda sem notaðar voru, en í hluta þeirra kom einungis fram úr hvaða landsfjórðungi þau voru. Ég hafði því ekki tók á að bera öll nöfnin saman við viðeigandi bæjanöfn eða byggðarlaga og eflaust eiga nafngiftir fleiri nauta rætur að rekja til heimkynna þeirra.

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Aðall	úr Aðaldal	Hellir	frá Hellisholtum
Akur	frá Akureyri	Herjólfur	frá Herjólfsstöðum
Andri	úr Andakvílshr.	Hjalti	úr Hjaltadal
Arnar	úr Arnarneshr.	Hjálmur	frá Hjálmholti
Aspar	frá Espihóli	Hlemmur	frá Hlemmiskeiði
Ái	frá Árgerði	Hlíðar	frá Hlíðarenda
Ársæll	frá Árgerði	Hnappur	úr Hnappadal
Ás	frá Ásgarði	Holti	frá Hjálmholti/ Hellish.
Ásaþór	frá Efra-Ási	Hornfirðingur	úr Hornafirði
Ásrauður	frá Ásatúni	Hólar	úr Hólahreppi
Bakki	frá Bakka/Grafarbakka	Hólmur	frá Hólmi
Baldur	frá Baldursheimi	Hrísi	frá Hrísgarði
Barði	af Svalbarðsströnd	Hrólfur	frá Hrólfstaðahelli
Barki	frá Barká	Hrútfjörð	úr Hrútafirði
Bárðdal	úr Bárðardal	Húni	úr Húnavatnssýslu
Bárður	úr Bárðardal	Húsi	frá Húsatóftum
Bergur	frá Berghyl/ Bergsstöðum	Hvanni	frá Hvanneyri
Birkir	frá Björk	Högni	frá Högnastöðum
Bolli	frá Bollastöðum	Hörgur	úr Hörgárdal
Borgþór	úr Borgarfirði	Kaldur	frá Kaldbak
Bruni	frá Brennistöðum	Kambur	frá Kambi
Brunnur	frá Brunnhóli	Kaupi	úr Kaupangssveit
Búi	frá Búvöllum	Keli	frá Hrafnkelsstöðum
Bæsi	frá Syðri-Bægisá	Kjölur	af Kjalarnesi
Dálkur	frá Neðri-Dálksstöðum	Klufti	frá Kluftum
Dýri	frá Dýrastöðum	Krauni	frá Kraunastöðum
Eyfirðingur	úr Eyjafirði	Lambi	frá Lambleiksstöðum
Eyfjörð	úr Eyjafirði	Landi	frá Efstalandi
Fjalli	frá Fjalli	Laufi ⁴	frá Laufási
Flói	úr Flóanum	Laxi	frá Laxamýri
Fossi	frá Fossi	Leikur	frá Lambleiksstöðum
Galti	frá Galtafelli	Lundi	frá Lundi
Garðar	frá Görðum	Lýtingur	úr Lýtingsstaðahreppi
Garður	frá Garði	Lækur	frá Læk
Gauti	frá Gautsstöðum	Már	frá Mástungu
Gegnir	frá Gegnishólum	Melkollur	frá Melum
Geiri	frá Geirshlíð	Munkur	frá Munkaþverá
Geitir	frá Geitabergi	Múli	frá Múla/Holtsmúla
Gils	frá Gilsbakka	Mýrdal	úr Mýrdal
Hagi	frá Haga	Mýri	frá Löngumýri/úr Mýrdal
Heimir	frá Baldursheimi	Norðri	af Norðurlandi

⁴ Nafnið *Laufi* er nokkuð algengt (kemur sjö sinnum fyrir í safninu) en aðeins einu sinni tengt örnefni. Oftar mun það dregið af litareinkenni (laufi í enni) og/eða kýmnafrinu *Laufa* sem einnig er alvanalegt.

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Oddgeir	frá Oddgeirshólum	Tjarni	frá Ytritjörnum
Oddi	frá Oddagörðum	Tungujarl	frá Tungu
Oddur	frá Oddhóli	Túni	frá Lindartúni/Túnsbergi
Repp	úr Hreppunum	Urriði	frá Urriðafossi
Reykdal	frá Reykjadal	Veggur	frá Síðumúlaveggjum
Selur	frá Seli	Voði	frá Voðmúlastöðum
Skáldi	frá Skáldalæk	Vogur	frá Vogum
Skáli	frá Laufskálum	Völlur	frá Vallakoti
Skógur	frá Árskógsströnd	Pistill	úr Pistilfirði
Skutull	úr Skutulsfirði	Þorsti	frá Þorsteinsstöðum
Sólon	frá Sólheimakoti	Þrándur	frá Þrándarholti
Stapi	frá Arnarstapa	Ölvi	frá Ölvisholti
Sökkull	frá Sökku	Öngli	frá Öngulsstöðum
Tangi	frá Flóðatanga		

Í töflunni hér að ofan eru eingöngu þau nöfn sem að formi til eru dregin af bæja- eða byggðáheitum, þ.e. örnefnið eða einhver hluti þess er tekið og gert úr því nauksnafn. Stundum er örnefnið notað óbreytt (t.d. *Garður*, *Kambur*, *Múli*), stundum nægir að breyta mynd þess lítilsháttar (*Vogur* < *Vogar*, *Fossi* < *Foss*, *Klufti* < *Kluftir*, *Lundi* < *Lundur*, *Selur* < *Sel*) en miklu oft er meira að gert. Algennt er að hluti örnefnis, oft fyrri liður þess, sé gerður að að nauksnafni. Einkum er það handhægt þegar örnefnið er gert úr mannsnafni (*Bárður* < *Bárðardalur*, *Bergur* < *Bergsstaðir*, *Oddgeir* < *Oddgeirshólar*) eða bara karlkyns nafnorði (*Brunnur* < *Brunnhóll*, *Dálkur* < *Dálksstaðir*, *Hnappur* < *Hnappadalur*). Nokkur nöfn eru fengin að láni úr forða þeirra ættarnafna mannskra manna sem dregin eru af örnefnum (*Bárðdal*, *Hrútfjörð*, *Repp*) en stundum er morfólógískt og merkingarlegt samhengi látið lönd og leið en hljóðlíking látin ráða (*Sólon* < *Sólheimakot*, *Voði* < *Voðmúlastaðir*, *Þorsti* < *Þorsteinsstaðir*). Fáein dæmi eru um að nauksnafn sé dregið af merkingu örnefnis, óháð formi. Hér á eftir fara þau dæmi um slíkt sem telja má nokkuð ótvíræð:

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Brestur	frá Brakanda	Krummi	frá Hrafnstöðum
Foss	frá Á	Steggur	frá Gásum
Hafur	frá Geitabergi	Teigur	frá Túni
Hirðir	frá Hjarðarbóli		

Að lokum koma nokkur vafadæmi þar sem ýmist er ekki vitað um heimkynni nautsins eða tengslin milli örnefnis og nautsnafns svo óviss eða langsótt að ekki þykir fært að fullyrða um þau:

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Atgeir	frá Oddgeirshólum	Núpur	?
Austri	?	Reitur	frá Reistará
Ásbrandur	?	Setbergur	Setberg?
Ási	?	Skafti	Skaftafellssýsla?
Bjarki	?	Skíði	Skíðadalur?
Borgar	?	Skorri	Skorradalur?
Dalur	?	Skúti	Skútustaðir/Skútustaðahr.?
Drangur	úr Öxnadal - Hraundrangi?	Snorri	úr Reykholtssdal!
Gnúpur	Gnúpverjahl.?	Suðri	?
Grandi	frá Grund	Vestri	?
Gullberi	Gullberastaðir?	Víga-Skúta	Skútustaðir?
Hamar	?	Þjór	frá Þrándarholti v/Þjórsá
Hrafnkell	Hrafnkelsstaðir?	Þófi	frá Þúfu
Hróðgeir	frá Oddgeirshólum	Öndólfur	Öndólfstaðir?
Hruni	Hruni/Hrunamannahl.?	Öngull	Öngulsstaðir/Öngulsstaðahr.?
Laugi	?	Önundur	Önundarfjörður?
Melur	?		
Mýrbergur	?		

Hér er óvissan reyndar mismikil, t.d. er erfitt að hugsa sér að *Gullberi*, *Öndólfur* og *Víga-Skúta* séu ótengdir Gullberastöðum í Borgarfirði, Öndólfsstöðum í Reykjadal og Skútustöðum í Mývatnssveit en meiri vafi leikur á um hvort *Drangur* úr Öxnadal sé kenndur við Hraundranga eða *Snorri* úr Reykholtssdal sé heitinn eftir nafna sínum Sturlusyni.

2.2 Nöfn dregin af ætterni

Hér er það nánast alltaf nafn móðurinnar sem lagt er útaf. Fyrst eru talin nöfn sem standa í beinum formlegum tengslum við nafn móður (eða föður), þannig að nafni foreldris er með einhverjum hætti snúið upp á nautið:

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Ásaþór	undan Borgþór	Blíður	undan Blíðu
Bimir	undan Birnu	Blossi	undan Blossu

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Brandur Búason	undan Búa	Klaufi	undan Klauf
Brúskur	undan Brúsku	Kolur	undan Kolu
Búi	undan Búkollu	Lappi	undan Löppu
Dúi	undan Dúfu	Nikki	undan Moniku
Finnur	undan Finnu	Njóli	undan Njólu
Freki	undan Frekju	Óliver	undan Ólafu
Grímur	undan Grímu	Rikki	undan Rikku
Hjálmur ⁵	undan Hjálmu	Tjörvi	undan Tjörn
Humall	undan Auðhumlu	Pymir	undan Pymirós
Hvítkollur	undan Hvítkollu		

Þá koma nöfn sem eru merkingarlega tengd nafni móðurinnar (og í einu tilviki bróður). Þessi aðferð er algengari í þessum flokki en í nöfnum sem dregin eru af örnefnum og má líklega skýra það með því að erfiðara reynist að finna karlkynsorð samstofna kýrnöfnum (sem eðli málsins samkvæmt eru kvenkyns) en örnefnum:

<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>	<i>Nafn</i>	<i>Skýring</i>
Baukur	undan Krús	Templari	undan Stúku
Dropi	undan Lind	Trölli	undan Skessu
Fursti	undan Drottningu	Porri	undan Góu
Hljómur	undan Hörpu	Práður	bróðir Strengs
Risi	undan Skessu	Gosi	undan Heklu (f.1981)
Snúður	undan Snældu	Steggur	undan Önd
Strengur	undan Hörpu		

2.3 Nöfn dregin af eiganda

Hér er eins og nærri má geta erfitt um vik, því það heyrir til undantekninga að nöfn nautaiegendanna liggi á lausu; ég hef einungis á takteinum tvö dæmi þar sem líkur eru á að nöfn eigendanna hafi ráðið nafngift: Tarfurinn *Dóri* frá Út-vík í Skagafirði gæti verið kenndur við Halldór Hafstað bónda þar, og ég þyk-ist vita að *Heiðar* frá Haga í Sandvíkurhreppi hefur dregið nafn af matmóður sinni, Ragnheiði Hannesdóttur. Eflaust hafa eigendurnir komið víðar við sögu nautanafnanna en heimildir skortir til að sýna fram á það.

⁵ Líklegt má telja að þetta nafn og ýmis fleiri (*Hvítkollur*, *Kolur*, *Lappi*) séu jafnframt dregin af útliti — það gildir ekki síst um nautgripi en fólk að margt er líkt með skyldum.

2.4 Nöfn dregin af útliti

Fyrirfram hefði mátt ætla að útlitið, einkum litur, væri algengasta tilefni nafngifta hjá nautum; það hefur reynst niðurstaðan um önnur búfjárnöfn (Sbr. Finnur Jónsson 1930; Hamre 1939; Fonnum 1928, 1929). Það kemur þó í ljós að nautanöfn sem virðast dregin af lit og öðrum útlitseinkennum eru færri en þau sem tengjast ætt og uppruna. Hins vegar eru öll algengustu nöfnin úr hópi litarnafnanna, þannig að sú aðferð að kenna naut við lit eða önnur útlitseinkenni er miklu algengari en nafnafjöldinn segir til um. Ég hef ekki farið út í að sundurgreina þessi nöfn jafn nákvæmlega og Finnur Jónsson gerir við ær- og kýrnöfn en skipti þeim í þrjá hópa. Fyrst skulu talin nöfn sem líklegt er að tengist lit nautanna og er þá ekki greint á milli þess hvort nafnið lýtur að aðal- lit eða öðrum litareinkennum:

Ásbrandur	Glói	Kolur	Röðull
Baugur	Glókollur	Krapi	Rökkvi
Birtingur	Gráni	Krummi	Sámur
Bíldur	Grásteinn ⁶	Kyndill	Silfri
Bjartur	Guðbrandur	Lappi	Sindri
Blakkur	Gyrðir	Leggur	Skjaldi
Bleikur	Hosi	Leisti	Skjöldur
Blesi	Hrafn	Leistur	Skrauti
Blettur	Hringur	Litli-Brandur	Skrúður
Bliki	Hryggur	Logi	Skuggi
Bóti	Huppur	Lýsingur	Sokki
Brandur	Húfur	Máni	Sokkur
Brúnn	Hvíttingur	Mjaldur	Sorti
Brúnó	Hækill	Mosi	Sólmyrkvi
Depill	Hæringur	Mói	Sóti
Drafni	Höttur	Móri	Stalín
Dreyri	Jökull	Nári	Stjarni
Dumbur	Karfi	Neisti	Surtur
Dökkvi	Kjói	Randi	Svartipétur
Eldur	Kolbrandur	Randver	Svartur
Flekkur	Kolfeldur	Rauðgrani	Svertingur
Fótur	Kolfinnur	Rauðkollur	Sörli
Funi	Kolskeggur	Rauður	Tvistur
Glámur	Kolskjöldur	Roði	

⁶ Hér gæti örnefni einnig legið að baki, nautið er af Vesturlandi og þar eru a.m.k. þrjár Grásteinar, m.a. er einn í túninu á Hvanneyri í Borgarfirði.

Það er auðvitað ekki alveg einsýnt að öll þessi nöfn tengist lit, enda er sjaldnast ljóst hvernig nautin eru á litinn. Í mörgum tilvikum koma aðrar skýringar til greina, t.d. þarf *Stalín* ekki nauðsynlega að vera rauður ef eigandinn hefur haft dálæti (eða ímigust) á *Stalín* (þótt það væri óneitanlega skemmtilegra).

Þá koma nöfn sem vísa til hárafars:

Feldur	Gljái	Lubbi	Toppur
Flóki	Lokkur	Skúfur	Úfur

Loks eru nöfn sem tengast útliti á einhvern annan hátt; sum þeirra lúta að stærð og vaxtarlagi (*Dvergur*, *Jötunn*, *Sléttbakur*), önnur að hornalagi (*Horni*, *Hnýfill*, *Kollur*) og enn önnur að almennu yfirbragði (*Glæsir*, *Ljótur*):

Bægifótur	Hnífill	Kollur	Sléttbakur
Dvergur	Hnokki	Ljótur	Stúfur
Glæsir	Horni	Lurkur ⁸	Svipur
Grani	Jaki	Nubbur	
Grettir ⁷	Jötunn	Þjakkur	

2.5 Nöfn dregin af atferli eða „innræti“

Allmörg nöfn lúta að eðliseiginleikum nautanna, góðum eða illum. Fyrst skal telja þau sem vísa til afls, hreysti og dugnaðar:

Forkur	Kappi	Röskur	Vaskur
Garpur	Máttur	Töggur	Þróttur

Þá koma nöfn sem tengjast óstýrilæti, hávaða- og uppivöðslusemi, eiginleikum sem síður teljast til fyrirmyndar, þótt vissulega séu þeir „nautslegir“ ekki síður en þeir ofantöldu:

⁷ Hér miða ég við að nafnið sé dregið af so. *gretta*. Auðvitað er einnig hægt að tengja það Gretti Ásmundssyni og telja það lúta að stærð og kröftum.

⁸ Í lýsingu á þessum tudda er tekið fram að hann sé sérlega langur. Þess má geta að Ásgeir Blöndal (1989:586) tilfærir m.a. merkinguna 'stirð skepna' við orðið *lurkur*.

Beli	Gellir	Rosti	Ýlir ⁹
Garri	Glanni	Skelfir	Prymur
Gaur	Gramur	Snerrir	
Gámur	Hrani	Vargur	

Hamre (1939) getur þess að algengasti flokkur íslenskra hestanafna, að litarnöfnum frátöldum, séu nöfn sem vísa til reiðhestseiginleika. Þegar ég var að velta fyrir mér flokkun nautanafnanna, þótti mér því eðlilegt að gera ráð fyrir flokki nafna sem tengdust hliðstæðum embættisverkum nautanna, þ.e. nöfnum sem lytu að kynorku þeirra eða frjósemi. Flokkun á smærri úrtaki úr heildarsafninu benti til að full ástæða væri til þess, þar rakst ég fljótlega á tvö nöfn, *Frævill* og *Losti*, sem einboðið var að skipa í þennan flokk. Þegar ég síðan fór í gegnum safnið allt kom í ljós að þar var ekki að finna fleiri slík nöfn svo óyggjandi væri. Þó má hugsanlega tengja fleiri nöfn slíkum hugrenningum en oft þarf til þess meiri lærdóm en svo að skýringarnar teljist líklegar. Þannig má tengja *Frey* við frjósemi og jafnvel *Fróða* líka, *Jarl* getur minnt á Bósa sögu, *Hrókur* var í fornu máli til í merkingunni 'getnaðarlimur' og *Grettir* sá sem ort er um í Grettisfærslu býr óneitanlega yfir hæfileikum sem hæfðu kynbótanauti (sbr. Ólafur Halldórsson 1990). Enn langsóttari eru skýringar byggðar á orðsifjum sem tæpast munu almennt á vitorði þeirra sem stunda nautgriparékt, s.s. *Hnokki*, sbr. fe. *hnocc* 'getnaðarlimur' (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:351).

Loks koma nokkur nöfn, tengd almennum skapgerðareinkennum sem tæpast munu talin dæmigerð fyrir naut, s.s. geðþrýði, glaðlyndi og jafnvel raddfegurð:

Búri	Klækur	Prúður	Vinur
Durgur	Latur	Spakur	Öðlingur
Gáski	Ljúfur	Tenór	

3. Hvers konar nöfn?

3.0 Inngangur

Í þessum kafla verður breytt um sjónarhorn og nautanöfnin skoðuð án tillits til hugsanlegra tilefna nafngiftanna. Þess í stað verður athyglinni beint að nöfn-

⁹ Þetta nafn gæti vitaskuld einnig verið dregið af íslenska mánaðarheitinu.

unum sjálfum og þau flokkuð eftir því hvort þau eru kunn úr öðru samhengi. Flokkunin er einkum byggð á tveimur atriðum. Í fyrsta lagi er spurt hvort nautanöfnin séu kunn sem mannanöfn eða viðurnefni; í öðru lagi hvort nöfnin séu samhljóða orðum, öðrum en nöfnum, sem til eru í málinu. Ef svo er, er nærtækt að flokka eftir því hvort þar er um að ræða nafnorð eða lýsingarorð og hvort algengt sé að þetta séu orð af tilteknum merkingarsviðum. Eins og gefur að skilja hljóta þessi tvö sjónarmið að skarast verulega þar eð mannanöfn eru iðulega tekin úr almennum orðaforða. Aðferðin hefur þó þann kost að hér er að ýmsu leyti fastara land undir fótum en þegar reynt er að geta sér til um tilefni nafngifta. Hér er tilefnið látið lönd og leið en reynt að átta sig á nafnahefð og nafnaforða, líkt og þegar mannanöfn eru skoðuð. Spurningin er m.ö.o.: Hvers konar nöfn hafa Íslendingum þótt hæfa nautum og hvert er þeim tamt að sækja nautum sínum nöfn?

3.1 Mannanöfn

Það þarf ekki að horfa lengi á nafnalistana sem þegar hafa verið tilfærðir til að sjá að verulegur hluti nautanafnanna er alkunn mannanöfn. Hér á eftir verða talin þau nautanöfn sem mér er kunnugt um að hafi verið notuð sem mannanöfn og eru mannanöfn þá skilin víðum skilningi og látin ná yfir nöfn á hvers konar persónum, hvort sem um er að ræða raunverulegt fólk, sögupersónur fornar og nýjar, drauga, tröll, dverga, goð eða aðrar vættir. Við þessa samantekt var stuðst við bók Guðrúnar Kvaran og Sigurðar Jónssonar (1991), tiltæk- ar nafnaskrár fornrita, einkum *Íslendingasagna* (Brynjúlfur Sæmundsson o.fl. 1976; Guðni Jónsson 1953), *Landnámu* (útg. Jakobs Benediktssonar 1968), *Sturlungu* (Örnólfur Thorsson 1988), *Heimskringlu* (Bergljót S. Kristjánsdóttir o.fl. 1991), *Eddukvæða* (Guðni Jónsson 1949) og *Fornaldarsagna* (útg. Guðna Jónssonar 1946), og loks var leitað í *Snorra-Eddu*, einkum nafnaþulurnar sem þar eru (Guðni Jónsson 1949; útg. Kock 1946), sem og yngri þulur úr safni Ólafs Davíðssonar (*Íslenzkar gátur, skemmtanir vikivakar og þulur* 1887–98).

Alexander	Ágúst	Ásaþór	Bárður
Andri	Ái	Ásbrandur	Beli
Arnar	Álfur	Ási	Bergur
Askur	Án	Baldur	Birkir
Atli	Ársæll	Barði	Birmir
Austri	Ás	Baugur	Birtingur

Bíldur	Garpur	Hringur	Ljúfur
Bjarki	Gaur	Hrollur	Loftur
Bjarmi	Gauti	Hróðgeir	Logi
Bjartur	Gautur	Hrókur	Loki
Blær	Gegnir	Hrólfur	Lýtingur
Boði	Geiri	Hugi	Magni
Bolli	Geisli	Húni	Marz
Borgar	Geitir	Hvítungur	Máni
Borgþór	Gellir	Hækill	Már
Brandur	Gils	Hængur	Mímir
Brandur Búason	Glámur	Hæringur	Mjölur
Breki	Glói	Höður	Moli
Broddi	Glókollur	Högni	Móri
Bróðir	Glæðir	Hörður	Muggur
Brúnó	Glæsir	Höttur	Múli
Brúsi	Gnúpur	Ingjaldur	Natan
Búi	Goði	Jaki	Náttfari
Bör	Gormur	Jarl	Nikki
Börkur	Gosi	Jóki	Njörður
Dagur	Grani	Jósep	Norðri
Dáلكur	Grettir	Júpíter	Númi
Dofri	Grímnir	Jökull	Núpur
Dóri	Grímur	Kani	Nökkvi
Draupnir	Guðbrandur	Karfi	Oddgeir
Dreki	Gusi	Kálfur	Oddi
Dumbur	Gylfi	Kári	Oddur
Dúi	Gyllir	Keli	Olli
Dýri	Gyrðir	Ketill	Ormur
Einir	Hafur	Kiljan	Óðinn
Eitill	Haki	Klaufi	Ófeigur
Eldur	Hallur	Klói	Óliver
Falur	Hamar	Kobbi	Ómar
Fáfnir	Haukur	Kolbeinn	Óri
Fengur	Hákon	Kolfinnur	Pétur
Finnur	Heiðar	Kollur	Randver
Fífill	Heimir	Kolskeggur	Rauðgrani
Fjalar	Herjólfur	Kolur	Rauður
Fjölnir	Hersir	Kópur	Reynir
Flóki	Héðinn	Krókur	Rikki
Forni	Hilmir	Krummi	Runólfur
Fossi	Hjalti	Lambi	Röðull
Freyr	Hjálmur	Laugi	Rökkvi
Frosti	Hjörtur	Láki	Salómon
Fróði	Hlynur	Leifur	Sandur
Funi	Holti	Leiknir	Sámur
Galti	Hrafn	Leppalúði	Silfri
Garðar	Hrafnkell	Litur	Sindri
Garður	Hrani	Ljótur	Sírak

Sjóður	Sóti	Trausti	Prymur
Skafri	Stalín	Tröllli	Próstur
Skarði	Stefnir	Tyrfingur	Pyrnir
Skeggi	Steinar	Týr	Ægir
Skeljungur	Sturla	Úlfur	Öndólfur
Skíði	Stúfur	Valur	Önundur
Skjöldur	Styrmir	Vestri	Örn
Skorri	Suðri	Víðir	Örvar
Skuggi	Sumarliði	Víðkunnur	
Skúfur	Surtur	Víga-Skúta	
Smári	Svali	Víkingur	„Ættarnöfn“
Smiður	Svartipétur	Vörður	Bárðdal
Smyrill	Svartur	Ýmir	Eyfjörð
Snerir	Svertingur	Þeyr	Hlíðar
Snoddas	Svipur	Þjálfí	Hrútfjörð
Snorri	Sær	Þorri	Mýrdal
Snúður	Sörli	Þór	Repp
Spakur	Teitur	Prasi	Reykdal
Sokki	Tinni	Þráinn	
Sólon	Tjörvi	Þrándur	

Það sem fyrst vekur athygli á þessum nafnalista er hversu „fornleg“ nöfnin eru. Fæst þeirra eru úr hópi algengra mannanafna en stór hluti er goðafræðinöfn ýmiss konar og nöfn sem eru einkum eða aðeins kunn úr íslenskum fornbókmenntum. Sum þeirra hafa reyndar verið endurvakin sem mannanöfn á 20. öld en nokkur dæmi eru um að það hafi gerst eftir að þau virðast komin í gagnið sem nautanöfn. Hér eru allar helstu karlpersónur norrænnar goðafræði samankomnar: *Askur*, *Ásaþór/Þór*, *Baldur*, *Dagur*, *Freyr*, *Hödur*, *Loki*, *Magni*, *Mímir*, *Njörður*, *Óðinn*, *Surtur*, *Týr*, *Ýmir*, *Þjálfí*, *Prymur* og *Ægir*, og hafa meðferðis bæði hamarinn *Mjölnir* og hringinn *Draupni*. Allmörg nöfn eru kunn sem nöfn landnámsmanna og hafa sum þeirra lítt eða ekkert verið notuð sem mannanöfn síðan, t.d. *Dýri*, *Holti*, *Hróðgeir*, *Lýtingur*, *Náttfari*, *Prasi*. Eflaust eru mörg þeirra tilkomin í gegnum örnefni (sbr. 2.1) og sama gildir sjálf-sagt um ýmis önnur nöfn sem kunn eru úr fornsögum. Það er reyndar vel þekkt að búfjárnöfn séu sótt í goðafræði og skáldskap, bæði Hamre (1939) og Finnur Jónsson (1930) geta um hesta- og kýrnöfn af þessu tagi. Það er eftirtektarvert að á þessum lista er einnig talsvert af nöfnum sem er nánast eingöngu að finna sem mannanöfn í fornritum en þó ekki á sérlega þekktum sögupersönnum. Meðal þeirra eru nöfn eins og *Ái* (dvergur), *Beli* (jötunn), *Eitill* (sækonungur, tröll o.fl.), *Fjölnir* (Svíakonungur í Ynglingasögu og Óðinsheiti), *Gauti* (Óðinsheiti, sækonungur o.fl.), *Glói* (dvergur, tröll), *Grímnir*

(Óðinsheiti, jötunn), *Haki* (sækonungur, berserkur), *Leiknir* (berserkur), *Litur* (dvergur), *Óri* (dvergur), *Rökkvi* (sækonungur), *Tyrfingur* (m.a. sverðsheiti).

Alls eru nöfnin í þessum flokki 291 talsins eða um helmingur nafnasafnsins. Af þeim eru aðeins 88 sem ég hef ekki fundið í fornritum en fæst þeirra eru algeng mannanöfn nú á tímum. U.þ.b. helmingur þessara 88 yngri nafna hafa verið tekin upp sem mannanöfn á síðustu áratugum og eru flest mjög fáttíð, t.d. *Ás*, *Bódi*, *Bjarmi*, *Blær*, *Breki*, *Einir*, *Eldur*, *Fjfill*, *Funi*, *Geisli*, *Goði*, *Kópur*, *Ljúfur*, *Röðull*, *Sandur*, *Smyrill*, *Spakur*, *Sær*, *Víðir*, *Þyrnir* (sbr. Guðrún Kvaran & Sigurður Jónsson 1991). Nokkur nafnanna eru nöfn á þekktum persónum, ýmist úr (yngri) skáldskap eða veruleika, en ekki tíðkuð sem mannanöfn á Íslandi: *Birtingur*, *Bör* (væntanlega Börson), *Dreki*, *Glókollur*, *Gosi*, *Hrollur*, *Jóki*, *Kiljan*, *Leppalúði*, *Moli*, *Óliver*, *Repp*, *Skuggi*, *Snoddas*, *Snúður*, *Sólon*, *Stalín*, *Svartipétur*, *Tinni*, *Tröllli*. Úr rómverskri goðafræði koma *Júpítur* og *Marz* en biblíunöfn eru einungis fjögur: *Jósep*, *Pétur*, *Salómon* og *Sírak*. Afgangurinn eru svo sæmilega algeng mannanöfn (*Arnar*, *Ágúst*, *Ársæll*, *Birkir*, *Bjartur*, *Hlynur*, *Ómar*, *Reynir*, *Smári*) og gælunöfn eða stuttnefni (*Dúi*, *Keli*, *Kobbi*, *Laugi*, *Láki*, *Nikki*, *Olli*).

Eins og fyrr sagði er um helmingur nautanafnanna til sem mannanöfn eða vætta og þar njóta gömul norræn nöfn sérstakrar hylli. Eftir er þó að geta þess að allmörg nafnanna koma fyrir sem viðurnefni í fornsögum. Hér á eftir fer listi yfir þau nautanöfn sem koma fyrir í viðurnefnatali Finns Jónssonar (1908). Meirihluti þessara nafna kemur einnig fyrir í mannanafnaskránni en þau sem þar er ekki að finna eru hér merkt með stjörnu (*).

Bakki*	Dvergur*	Gramur	Hækill
Barki*	Dýri	Grani	Hængur
Baugur	Flekkur*	Grettir	Höður
Bátur*	Flóki	Gullberi*	Hörður
Beli	Forkur*	Gusi	Jarl
Bíldur	Forni	Göltur*	Jökull
Bjarki	Foss*	Hagi	Kappi*
Blakkur*	Fótur*	Hegri*	Karfi
Blesi*	Fróði	Hjalti	Kaupi*
Bolli	Frændi*	Hjörtur	Kálfur
Bóti*	Galti	Hólmur*	Kjarni*
Bratti*	Gaur	Hrani	Klaufi
Brúsi	Gauti	Hringur	Kollur
Bægifótur*	Geisli	Hrísí*	Kópur
Dáلكur	Gellir	Hrókur	Krókur
Dreki	Gerpir*	Hryggur*	Kveikur*
Dropi*	Goði	Hvítkollur*	Kvistur*

Lambi	Reykur*	Smyrill	Toppur*
Landi*	Roði*	Snerrir	Trausti
Leggur*	Sámur	Sokki	Tröllli
Leistur*	Selur*	Sokkur*	Vargur*
Ljómi*	Silfri	Sopi*	Víkingur
Loki	Sindri	Sorti*	Vængur*
Lokkur*	Sjóður	Sóti	Pistill*
Lundi*	Skarði	Spaði*	Þjálfli
Magni	Skeggi	Spakur	Prymur
Máni	Skjálgur*	Stafur*	Ægir
Múli	Skjöldur	Sturla	Öðlingur*
Neisti*	Skógur*	Surtur	Öngull*
Prímus	Skrauti*	Svali	
Rauður	Smiður	Tjörvi	

Það þarf ekki að koma á óvart að búfjárnöfn og viðurnefni séu mörg þau sömu, þessar „nafngerðir“ eiga það sammerkt að þær standa í nánari merkingartengslum við nafnberann en mannanöfn, bæði viðurnefni og búfjárnöfn eru oftast lýsandi, vekja athygli á ákveðnum eiginleikum þess sem nafnið ber.

3.2 Titlar

Næsti flokkur nafna eru titlar og starfsheiti ýmiss konar. Flest eru þetta titlar stórhöfðingja, konunga og aðalsmanna en fáeinir eru af öðrum toga, m.a. tveir andlegrar stéttar menn (*Ábóti*, *Munkur*) og einn iðnaðarmaður (*Smiður*).

Ábóti	Hilmir	Prins	Tungujarl
Barón	Hirðir	Rex	Víkingur
Dúx	Jarl	Sjeffi	Vísir
Fursti	Jöfur	Sjóli	Vörður
Goði	Kóngur	Smali	Öðlingur
Hersir	Munkur	Smiður	

Það kann að þykja nokkur ofrausn að kalla nautpening konunga og jarla en þá er á það að líta að fullvaxið naut er engin smásmíði og langt því frá hættulaust. Þess utan er þarfanautið einstakt á bænum og gegnir sannkallaðri ábyrgðarstöðu. Sveitamenn hafa því talið rétt að sýna nautinu tilhlýðilega virðingu, t.d. með því að gefa því konungsnafn eða kenna það við fornkappa.¹⁰

¹⁰ Hliðstæðar nafnvenjur má merkja í sænskum uxanöfnum frá 18. öld. Þar koma fyrir nöfn eins og *Baron*, *Greven*, *Kejsaren*, *Kungen*, *Riddaren* og *Storfyrsten* (Leibring 2000:368). Í sömu

Hin fornlega eða þjóðlega hefð birtist einnig í þessum flokki nafna, hér eru fornyrði yfir konunga og höfðingja áberandi en minna fer fyrir valdstilum úr nútímanum.

3.3 Náttúran

3.3.0

Talsvert af nöfnum er sótt í náttúruna, í heiti á jurtum, dýrum og sjálf náttúruöflin. Hér verður þessum nöfnum skipt í fimm flokka:

- 1) Plöntuheiti
- 2) Dýraheiti
- 3) Heiti á landslagi
- 4) Veðurorð
- 5) Heiti á öðrum náttúrufyrirbærum.

3.3.1 Plöntuheiti

Flest nöfnin sem í þennan flokk falla eru tegundaheiti en einnig eru nokkur nöfn sem tákna einstaka plöntuhluta (*Frævill, Kvistur, Sproti, Pýrnir*).

Álmur	Humall	Reynir	Þari
Einir	Kaktus	Runni	Pistill
Fífill	Kvistur	Smári	Pýrnir
Frævill	Mosi	Sproti	
Hlynur	Njóli	Víðir	

3.3.2 Dýraheiti

Dýraheitin eru einnig flest tegundaheiti en þó eru nokkur sem eiga við karldýr eingöngu (*Bliki, Galti, Göltur, Hafur, Hængur, Högni, Karri, Steggur*) og eitt sem haft er um fleiri en eina tegund (*Vargur*). Þarna eru einkum á ferðinni fuglar og spendýr (þar af þrír hvalir, *Mjaldur, Sléttbakur* og *Skeljungur*) en þó eru tveir fiskar með (*Karfi, Urriði*) og tvær skepnur sem ekki falla inn í nútíma dýrafræði (*Dreki, Nykur*).

heimildum er reyndar að finna uxanafnið *Styrbjörn* (sama rit:252) en skv. íslenskum fornsögum var Styrbjörn hinn sterki einmitt sænskur fornkonungur.

Bangsi	Hængur	Már	Urriði
Bliki	Högni	Mjaldur	Úlfur
Dreki	Karfi	Mörður	Valur
Fálki	Karri	Nykur	Vargur
Galti	Kálfur	Ormur	Þiður
Göltur	Kjói	Selur	Þjór
Hafur	Kópur	Skeljungur	Þröstur
Hegri	Krummi	Sléttbakur	Örn
Hjörtur	Lómur	Smyrill	
Hrafn	Lundi	Steggur	

3.3.3 Landslagsheiti

Í þessum flokki eru nöfn sem eru samhljóða heitum á hvers kyns fyrirbærum í landslagi, hvort sem þar er um að ræða holt og hæðir á landi, vatnsföll eða sjó. Flest eru þessi heiti líka til sem örnefni eða liðir í örnefnum og vafalaust er megnið af nautunum sem þau bera kennd við heimkynni sín, bæi og byggðarlög.

Akur	Foss	Hryggur	Sandur
Ás	Garður	Hörgur	Skógur
Bakki	Gígur	Jökull	Skúti
Blettur	Gnúpur	Kambur	Stapi
Boði	Grandi	Kjölur	Stekkur
Bolli	Grásteinn	Klettur	Strengur
Bratti	Græðir	Lækur	Sær
Brunnur	Hagi	Melur	Tangi
Dalur	Hallur	Mói	Teigur
Depill	Hamar	Múli	Vogur
Drangur	Hellir	Núpur	Völlur
Fjörður	Hólmur	Reitur	
Flói	Hruni	Röðull	

3.3.4 Veðurorð

Fáein nöfn eru samhljóða veðurorðum og eru þau flest af kuldalegra taginu. Þó eru hlýlegri heiti samanvið eins og *Blær*, *Mari* og *Þeyr*.

Blær	Kuldi	Sorti	Þeyr
Bylur	Mari	Svali	
Garri	Rosi	Úði	

3.3.5 Önnur náttúrufrýrbæri

Loks er nokkur hópur nafna sem samsvara nafnorðum er eiga við önnur náttúrufrýrbæri en þau sem þegar hafa verið talin. Þar er helst um að ræða ljós og myrkur, vatn, eld og ís í ýmsum myndum.

Bjarmi	Eldur	Logi	Sólmyrkvi
Blossi	Funi	Máni	Straumur
Breki	Geisli	Mökkur	Varmi
Brestur	Glampi	Neisti	Ylur
Bruni	Jaki	Raki	Peli
Dagur	Klaki	Reykur	
Dropi	Krapi	Röðull	
Dökkvi	Ljómi	Skuggi	

3.4 Önnur nafnorð

Nautanöfn samhljóða almennum nafnorðum verða nú ekki flokkuð frekar eftir merkingarsviðum, heldur skulu talin þau nöfn af þessu tagi sem eftir eru. Eflaust væri hægt að flokka þau nánar á ýmsa ólíka vegu en það verkefni eftirlæt ég áhugasömum lesendum.

Askur	Endi	Hlemmur	Krókur
Atgeir	Eyfirðingur	Hljómur	Kveikur
Ái	Faldur	Hnappur	Kyndill
Álfur	Falur	Hnífill	Landi
Barki	Feldur	Hnokki	Laxi
Baukur	Fengur	Hornfirðingur	Leggur
Bauti	Fjarki	Hringur	Leikur
Bátur	Flekkur	Hrókur	Leisti
Bíkar	Flóki	Huppur	Leistur
Blómi	Forkur	Hækill	Lindi
Bróðir	Fótur	Höttur	Litur
Brúsi	Frami	Jötunn	Lokkur
Brúskur	Frændi	Kani	Lopi
Búri	Gaur	Kappi	Losti
Börkur	Gámur	Kjarni	Lubbi
Dálkur	Gáski	Klafi	Lurkur
Deilir	Glanni	Klaufi	Máttur
Dreyri	Gljái	Kláfur	Moli
Durgur	Gormur	Klækur	Nári
Dvergur	Haki	Kollur	Nubbur
Eitill	Hlekkur	Kostur	Nökkvi

Oddur	Skúfur	Sökkull	Vöndur
Pjakkur	Sokkur	Templari	Ýlir
Prímus	Sopi	Tenór	Páttur
Rísi	Sómi	Tíggull	Þokki
Roði	Spaði	Toppur	Þorsti
Rosti	Sparri	Töggur	Þófi
Safi	Stafur	Veggur	Þráður
Sjóður	Stjaki	Vinur	Þristur
Skáli	Stúfur	Vöði	Þróttur
Skelfir	Stöpull	Vængur	Öngull
Skjöldur	Sveigur	Vökvi	
Skutull	Svipur	Völur	

3.5 Lýsingarorð

Af þeim nautanöfnum sem yfirleitt eru til sem almenn íslensk orð er yfirgnæfandi meirihluti samhljóða nafnorðum. Þó eru fáein nöfn í safninu lýsingarorð að formi til og verða þau tíunduð hér. Fyrstu fimm nöfnin eru lýsingarorð sem tákna útlitseinkenni, næstu átta lúta að skapgerð eða innræti og loks koma tvö lýsingarorðsnöfn sem falla í hvorugan þessara flokka:

Ljótur	Úfur	Ljúfur	Vaskur
Rauður	Blíður	Prúður	Kaldur
Skjálgur	Gramur	Röskur	Víðkunnur
Svartur	Latur	Spakur	

3.6 Sérhæfð nautanöfn?

Þá er ekkert eftir nema að telja upp þau nautanöfn úr safninu sem hvorki hafa verið notuð sem mannanöfn eða vætta og eru heldur ekki kunn sem óbreytt nafnorð eða lýsingaorð. Það má e.t.v. segja sem svo að hér ættu að vera komin hin raunverulegu, „ekta“ nautanöfn en nöfnin sem þekkt eru úr öðru samhengi væru þá eins konar tökuorð í nafnaforða nauta. Reyndar eru nokkur þessara nafna í hópi þeirra algengustu, og sum þeirra virðast hafa tíðkast lengi sem dýranöfn, t.d. *Blesi*, *Glæsir*, *Gráni*, *Móri*. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu hefðbundin og upprunaleg þessi nöfn eru án samanburðar við eldri nafnasöfn. Ég læt fylgja hér með nöfn sem koma fyrir sem viðurnefni en hvorki sem mannanöfn né venjuleg no./lo. en merki þau með stjörnu (*):

Aspar	Hólar	Lappi	Rauðkollur*
Blesi*	Hrísi*	Laufi	Setbergur
Brauti	Húfur	Litli-Brandur	Skarðabætir
Bæsi	Húsi	Loftfari	Stjarni
Bætir	Hvanni	Lýsingur	Tjarni
Drafni	Hvítkollur*	Mela-Surtur	Túni
Fjalli	Klakabítur	Melkollur	Virkir
Freki*	Kolbrandur	Móri	Ýri
Glæsir	Kolfeldur	Mýrbergur	Æsir
Gráni	Kolskjöldur	Mýri*	Ölvi
Hosi	Krauni	Randi	Öngli

Segja má að yfirbragð þessara nafna sé nokkuð fornlegt, ekki síður en þeirra í mannanafnaflokknum þótt hér sé ekki eins auðvelt að benda á dæmi úr fornritum því til stuðnings. Þó má nefna nokkur atriði sem taka má til marks um áhrif fornra fræða á þessi nöfn. Þar er fyrst til að taka að tvö nafnanna koma fyrir sem dýranöfn í fornsögum, *Freki* er úlfur Óðins og *Glæsir* í Eyrbyggju er eitt þeirra fáu nauta sem nafngreind eru í Íslendingasögum. *Mýrbergur* og *Melkollur* minna óneitanlega á forn mannanöfn af keltneskum toga eins og *Mýrkjartan*, *Melkólfur* og *Melkorka*, og *Kolbrandur*, *Kolfeldur* og *Kolskjöldur* sverja sig í ætt mannanafna með forliðinn *Kol-* sem eru alltið í fornsögum en eru nú að mestu horfin nema tvö, *Kolbeinn* og *Kolbrún*. *Loftfari* og *Lýsingur* eru reyndar þekktari sem hestanöfn; það fyrrnefnda minnir jafnframt á goðafræðinöfn eins og *Svaðilfari* (hestur) og *Mundilfari* (faðir mánans) en það síðarnefnda er myndað á sama hátt og nöfn ýmissa nafntogaðra sverða úr fornsögum (*Tyrfingur*, *Sköfnungur*, *Hvítingur*, *Níðingur*). Eitt sérkennilegasta nafnið í öllu safninu, *Klakabítur*, minnir sömuleiðis á fræg sverð (*Fótbítur*, *Kvernbítur*, *Leggbítur*). *Ýri* er merkilegt nafn og gæti verið gamalt. Nærtækt er að tengja það fornryðinu *ýr* í merkingunni 'úruxi' (sjá Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:1167). Hér er þó valt að treysta málsögulegum lærdómi, það sýna tvær upplagðar sögulegar skýringar sem gætu bent til þess að nautanöfn varðveittu fornar orðmyndir: Það virðist liggja beint við að nafnið *Bæsi* tengist no. *bás*, sbr. so. *bæsa* 'setja á bás' og *bæsingur* 'sá sem getinn er eða faeddur í bás' (Ásgeir Blöndal 1989:100). Sömuleiðis er freistandi að tengja nafnið *Krauni* við forndönsku *krune* 'baula eða kumra' og ensku *crean* 'baula' (Ásgeir Blöndal 1989:502). Þessar lærðu skýringar fara þó fyrir lítið þegar það kemur í ljós að *Bæsi* er frá Bægisá og *Krauni* frá Kraunastöðum.

4. Nokkrar niðurstöður

4.1 Tíðni og form

Eins og fram kom í upphafi nær þessi athugun til 1198 nauta sem heita 571 nafni og er hlutfallið milli nauta og nafna því u.þ.b. 2:1. Til samanburðar má nefna að í kýrnafnasafni Finns Jónssonar (1930) er samsvarandi hlutfall um 6:1. Þetta bendir til þess að nautanöfn séu fjölbreyttari en nöfn ýmissa annarra húsdýra, fá nöfn eru verulega algeng og e.t.v. er meira um að mynduð séu ný nautanöfn en t.a.m. kýrnöfn. Þar eð nöfnin eru samandregin af öllu landinu ætti tíðni einstakra nafna í safninu að gefa nokkuð skýra mynd af því hvaða nautanöfn hafa verið hefðbundin og almenn á þeim rúmlega þremur áratugum sem um er að ræða (1951–1985). Hér á eftir eru talin upp þau nöfn sem komu fyrir fimm sinnum eða oftar en um nánari upplýsingar um tíðni einstakra nafna skal vísað í Viðauka þar sem er að finna skrá í stafrófsröð yfir öll nöfnin ásamt tíðnitölum.

Brandur (33) ¹¹	Glæsir (9)	Höttur (6)	Gyllir (5)
Máni (20)	Huppur (9)	Kollur (6)	Gyrðir (5)
Rauður (18)	Stjarni (9)	Kolskeggur (6)	Hringur (5)
Kolur (17)	Bergur (8)	Krummi (6)	Klaufi (5)
Skjöldur (17)	Búi (8)	Víkingur (6)	Númi (5)
Grani (11)	Flekkur (7)	Bjartur (5)	Selur (5)
Hjálmur (11)	Gráni (7)	Blesi (5)	Skuggi (5)
Surtur (11)	Laufi (7)	Freyr (5)	Tígull (5)
Roði (10)	Sómi (7)	Grettir (5)	

Um form nafnanna almennt er það helst að segja að yfirgnæfandi meirihluti þeirra er að formi til kk.-nafnorð, langflest tvíkvæð og enda á *-ur*, *-ir* eða *-i* eins og algengast er um kk.-orð. Lítið er um samsett nöfn nema þau sem kunn eru sem mannanöfn. Undantekningar eru *Ásraudur*, *Haga-Rauður*, *Litli-Brandur*, *Mela-Surtur*, *Melkollur*, *Kolbrandur*, *Kolfeldur*, *Kolskjöldur*, *Mýrbergur*, *Setbergur* og tvær sérkennilegar samsetningar, *Klakaþítur* og *Skarðabætir*. Þrjú dæmi eru um tvíliðuð nöfn, mynduð eins og mannanöfn, þ.e. „skírnarnafn“ að viðbættu „kenninafni“: *Brandur Búason*, *Rauður Hlíðar* og *Skjöldur Reykdal*. Það hversu samsett nöfn eru fátíð meðal nautanafnanna, greinir þau mjög ákveðið frá norskum búfjárnöfnum þar sem tvíliðuð nöfn eru miklu

¹¹ Hér eru þeir taldir saman *Brandur*, *Brandur Búason* og *Litli-Brandur*; sama gildir um *Rauð*, *Ásraud*, *Haga-Rauð* og *Rauð Hlíðar*; *Skjöld* og *Skjöld Reykdal*; *Surt* og *Mela-Surt*.

algengari og sömu liðirnir koma fyrir í fjölda nafna, líkt og algengt er um mannanöfn (sbr. t.d. Christiansen 1938). Norsku nafnasöfnin hafa reyndar nær eingöngu að geyma kýr- og geitanöfn en séu þau borin saman við kýr- og ærnöfn í söfnum Finns Jónssonar (1912, 1930) kemur fram sams konar munur á norskri og íslenskri nafnahefð.¹² Íslensk nöfn virðast í nánari tengslum við almennan orðaforða, mikill hluti nafnanna er einnig til sem venjuleg nafnorð og nokkur sem lýsingarorð. Þetta gerir það að verkum að merking íslenskra nafna er almennt ljósari, þar virðist vera að verki gagnsæiskrafa svipuð þeirri sem íslenska nýyrðastefnan nærast á. Stór hluti norsku nafnanna er hins vegar einungis til sem nöfn, samsett úr algengum nafnliðum sem hafa að mestu tapað sjálfstæðri merkingu.¹³

4.2 Hvað ræður nafngiftum?

Þegar litið er yfir flokkun nautanafnanna eftir tilefni er áberandi hversu stór hluti nafnanna er dreginn af uppruna og ætterni. Nöfn af þessu tagi koma reyndar fyrir í öðrum rannsóknum á búfjárnöfnum, bæði í hestanafnatali Hamre (1938), ær- og kýmafnasöfnum Finns Jónssonar (1912, 1930) og í norskum söfnum kýr- og geitanafna (Fonnum 1928, 1929a, 1929b, 1931; Midtbø 1931) en ekki í eins stórum stíl og hér. Ein skýringanna á því að naut eru oftar kennd við bæ eða byggðarlag en aðrar skepnur er eflaust sú að fulltíða naut hafa sjaldnast verið fleiri en eitt á hverjum bæ og víða hefur þurft að sækja þjónustu þeirra á aðra bæi. Það er því nærtækara að kenna nautið við heimili sitt en þegar um er að ræða kýr, kindur og hesta sem eru í tuga- eða hundraðatali á hverjum bæ. Þessi röksemd á þó fyrst og fremst við um tímann fyrir daga kynbótastöðvanna en nöfnin sem hér eru til umræðu eru flestöll af nautum sem alin eru upp „hjá vandalausum“, þ.e. á nautastöðvum nautgriparæktarmanna. Þessar nýju aðstæður gætu líka átt sinn þátt í því að efla uppruna- og

¹² Tvíliðuð kýmöfn voru einnig allsráðandi í Svíþjóð á 18. öld en þar lét hefðin mjög undan síga á 19. og 20. öld og núorðið eru ósamsett nöfn (einkum kvenmannsnöfn) orðin mun algengari (Leibring 2000:449).

¹³ Sem dæmi um þværandi merkingarsambengi í skandinavískum búfjárnöfnum má taka nafnliðinn *-ros* sem verið hefur feykialgengur seinni liður norskra og sænskra kýmagna (sbr. Christiansen 1938:314, 320; Leibring 2000:175–6). Framan við hann má skeyta nánast hvaða viðurkenndum fyrri lið sem vera skal og eitt af nöfnunum sem af því hefur sprottið er *Nidaros*, algengt kýmagn í Noregi. Þar með var *Nida-* kominn í hóp tækra fyrri liða og ekkert því til fyrirstöðu að skeyta honum við aðra algenga seinni liði, t.d. *-lin* og fá út *Nidelin* sem einnig er vel þekkt nafn.

æternisnöfn á kostnað annarra tegunda nafna. Á nautastöðvunum eru öll nautin aðkomin og því liggur beint við að kenna þau við uppruna sinn. Jafnframt hlýtur aukin áhersla á kynbótarækt að leiða athyglina að æterni nautanna og auka líkurnar á því að það ráði nafngiftum. Hins vegar væri fróðlegt að vita hvort tilkoma nautastöðvanna hafi orðið til þess að breyta verulega nafnvenjum nauta. Líklegt má telja að flestir nautkálfar komi nafnlausir á stöðvarnar og sé gefið nafn þar. Það opnar svo þann möguleika að örfáir menn séu höfundar meginhluta þeirra tæplega 600 nafna sem hér eru til umfjöllunar. Sé svo, gæti smekkur eða sérviska þessara fáu nafngjafa ráðið meiru en svo að varlegt væri að draga miklar menningarsögulegar ályktanir af nafngiftum nautanna. Mér sýnist þó ekki ástæða til að ætla að nafngiftirnar séu að marki sérviskulegar. Að vísu er ekki auðvelt að meta slíkt, en ef litíð er á hestanöfnin sem koma fram í grein Hamre (1939) kemur í ljós að rúmlega þriðjungur þeirra kemur einnig fram sem nautanöfn hér (118 af 277 kk.-hestanöfnum).¹⁴ Þetta má túlka sem svo að nautanöfnin sverji sig í nokkuð fastmótaða hefð búfjárnafna, hvað sem líður fjölda eða áhugamálum þeirra sem nöfnin gáfu.

Eins og við er að búast tengist mikill fjöldi nafnanna útliti nautanna, einkum lit. Í þeim hópi eru reyndar flest þau nöfn sem talist geta verulega algeng eða útbreidd, algengast var *Brandur* sem kom fyrir sem nafn á 33 nautum. Aðrir eiginleikar sem koma fram í nafngiftum eru einkum tengdir krafti, dugnaði, hávaða og fyrirferð, það eru m.ö.o. eiginleikar sem kalla mætti „karllega“ og þarf engan að undra því að karlremba telst líklega fremur kostur en löstur á kynbótanautum.

4.3 Nautanöfn og forn fræði

Mér hefur orðið tíðrætt um að íslensk nautanöfn dragi nokkurn dóm af manna- og vættanöfnum í fornritum. Af þessum forneskjubrag er hægt að draga ýmsar ályktanir. Í fyrsta lagi gætu hér verið að koma fram áhrif þess að ef til vill eru það örfáir menn sem valið hafa meginhluta nafnanna og dygði þá að einn þeirra væri ástríðufullur fornsagnaáðdáandi til þess að nafnasafnið fengi á sig forsnagnablæ. Í öðru lagi mætti hugsa sér að þessi tilhneiging til að gefa nautum forn nöfn benti til þess að íslensk sveitamening væri enn svo nátengd fornþókmenntunum að nautamenn leituðu, nú sem fyrr, fanga um nöfn í þær

¹⁴ Skyndikönnun á nafngiftum íslenskra hesta sem koma fram í *Ættbók íslenskra hrossa* (1982) bendir í sömu átt, þar er fjöldi nafna sem einnig eru til sem nautanöfn; sama er að segja um hrútanöfn sem ég hef sjálfur dregið saman.

bókmenntir sem þeir eru handgengnastir, nefnilega fornsögur. Í þessu sambandi má geta þess að í sænsku búfjárnafnatali (Virén 1911) sem ætlað er til leiðbeiningar um nafnaval er mjög hvatt til notkunar gamalla norræna nafna, ekki síst goðafræðinafna. Hjá Hamre (1939) gætir einnig nokkurrar „forræðishyggju“ um val hestanafna, þar eru sum nöfn talin óheppileg og greint milli rétttrar og rangrar notkunar nafna. Mér er ekki kunnugt um að reynt hafi verið að halda neinni ákveðinni stefnu í vali búfjárnafna að íslenskum bændum, ef frá er talin þessi hugvekja:

Mjög víða, nær því alls staðar, hefur hver kýr sitt nafn. Er það góður siður, en gæti þó verið enn betri, ef nöfnin væru notuð sem nokkurs konar ættarnöfn, þannig að kýrnar undan henni góðu Búkollu eða Búbót, væru líka látnar heita Búkolla, undan Búkollu, en Búbót undan Búbót, en svo aðgreindar með merkjum, t.d. stofnmóðirin kölluð Búkolla I, dætur hennar Búkolla IIa, Búkolla IIb o.s.frv., þeirra dætur Búkolla III, o.s.frv.

(Páll Zóphóníasson 1948)

Þessi orð hafa víst ekki haft tilætluð áhrif enda er hætt við að þeir nafnsiðir sem þarna eru boðaðir stefndu í ógöngur þegar ættliðum fjölgaði, auk þess sem þeir hlytu að fækka kýrnöfnum stórlega.¹⁵

Í þriðja lagi gæti fornsagnablærinn verið merki um langa og óslitna hefð í nafngiftum nauta og þyrfti þá ekki nauðsynlega að gera ráð fyrir beinni fornsagnabekkingu nautamanna, þeir gætu verið kunnugir og trúir hefðinni, þótt þeim væri ókunnugt um uppruna hefðbundinna nafna í goðafræði og fornsögum. Það er áhugavert í þessu samhengi að skoða búfjárnöfn í fornsögum. Í Íslendingasögum koma reyndar ekki fyrir nema fimm ux- og nautanöfn, *Brandkrossi* í Brandkrossa þætti og *Víglundarsögu*, *Garpur* í Gull-Þóris sögu, *Glæsir* í Eyrbyggju, *Harri* í Laxdælu og *Spámaður* í Þiðranda þætti (sbr. Kahle 1903). Tvö þessara nafna, *Garpur* og *Glæsir*, eru enn í fullu fjöri en af því er auðvitað ekki hægt að draga miklar ályktanir. Fleiri nautanöfn eru nefnd í Snorra-Eddu og þulum og nokkur þeirra koma líka fyrir á nútímanautum: *Freyr*, *Gellir*, *Gneisti*, *Litur*, *Rauður*, *Smíður*, *Stúfur*. Eins koma nokkur hestnöfn úr fornritum fyrir sem nautanöfn hér. Það sem helst kemur á óvart þegar

¹⁵ Líklegt er að hugmyndin sé fengin erlendis frá, a.m.k. voru svona nafnakerfi farin að tíðkast á stórum kúabúum í Svíþjóð þegar í upphafi 20. aldar og 1963 skyldaði sænska mjólkur-efirlitlið kúabændur til að taka upp þessa aðferð (Leibring 2000:411, 426).

nautanöfnin eru lesin saman við nafnaþulur Snorra-Eddu er hversu mörg sverðsheitin eru til sem nautanöfn:

Askur	Gramur	Oddur	Vargur
Blær	Hringur	Skarði	Úlfur
Brandur	Hvítungur	Sómi	Örn
Eldur	Laufi	Stúfur	
Fáfnir	Ljómi	Tangi	
Gellir	Logi	Tyrtingur	

Auk þessa eru nokkur nautanöfn eins og ort inn í hefð sverðsheitin eins og fyrir nefnt.¹⁶

Í ljósi þessa er freistandi að draga í efa að nafnaþulurnar í Snorra-Eddu séu allar þar sem þær eru séðar. Það er látið heita svo að þulurnar séu hagnýt hjálpartæki skálda og vissulega er nokkuð af nöfnunum sem koma fyrir í þeim notað í dróttkvæðum. Elena Gurevich (1992) hefur farið í gegnum nafnaþulur Snorra-Eddu og borið saman við varðveitt dróttkvæði. Niðurstaða hennar er sú að einungis 15% nafnanna úr þulunum koma fyrir í dróttkvæðum, þau 85% sem eftir eru eru hvergi varðveitt nema í þulunum. Þessar tölur staðfesta ekki mikilvægi þulnanna í dróttkvæðagerð, þótt auðvitað sé ekki hægt að útiloka að tölurnar væru aðrar ef fleiri kvæði væru varðveitt.

En ef nafnaþulurnar voru ekki notaðar að neinu ráði í kvæðagerð, hver var þá tilgangur þeirra, hvaða gildi höfðu þær sem varð til þess að þær gleymdust ekki? Því er ekki auðvelt að svara en benda má á að auk þulnanna í Snorra-Eddu eru til fleiri sérkennilegar nafnaromsur gamlar, t.d. í safni Ólafs Davíðssonar, *Íslenskum þulum*. Einna sérkennilegust er þó svonefnd Allra flagða þula sem er að finna í Vilhjálmss sögu sjóðs. Þar er talin upp mikil auðlegð af tröllum og er ekki sjáanlegt að sú upptalning sé til verulegra hagsbóta fyrir söguna.

Hér eru enn í boði tveir túlkunarkostir. Annars vegar mætti ímynda sér að búfjárnöfn hefðu gegnt sérstöku hlutverki fyrir varðveislu goðafræðilegs fróðleiks úr heiðni og væri hefðin mótuð af því.¹⁷ Á hinn bóginn verð ég að játa að eftir þessi kynni mín af nautanöfnum hefur hvarflað að mér að fornar nafnaþulur séu einfaldlega söfn búfjárnafna, saman sett til minnis fyrir bændur og búalið. Þar með væri búið að renna nýrri stoð undir margrómað samhengi í ís-

¹⁶ Kannski hér sé fundin lævisleg skírskotun til frjósemi og kynorku (sbr. 2.5 hér að framan).

¹⁷ Slíkar vangaveltur mætti e.t.v. tengja hugmyndum um samband búfjár og búfjárnafna við heiðin goð, sbr. t.d. Finnur Jónsson (1919).

lenskum bókmenntum en búfjárfatöl í bundnu máli hafa verið ort á Íslandi langt fram eftir 20. öld og víst er að sú íþrótt að setja saman ærnafnavísur er enn iðkuð til sveita.¹⁸ Það kann að vera erfitt að færa sönnur á kenningu sem þessa en þó tel ég óhætt að fullyrða að það sé bændum sýnu gagnlegri þekking að hafa á takteinum gnægð búfjárfatna en að geta þulið upp sækonunga, sverð og tröll.

VIÐAUKI

Stafrófsróðuð skrá yfir nautanöfnin ásamt tðnitölum

Aðall	Baukur	Brandur (31)	Drafi
Akur	Bauti	Brandur Búason	Drangur
Alexander	Bárðdal	Bratti	Draupnir (3)
Andri	Bárður	Brauti	Dreki
Amar	Bátur	Breki	Dreyri (4)
Askur (2)	Beli	Brestur	Dropi
Aspar (2)	Bergur (8)	Brodði	Dumbur (3)
Atgeir	Bikar	Bróðir	Durgur
Atli (2)	Birkir	Bruni	Dúi
Austri (3)	Birnir	Brunnur	Dúx
Ábóti	Birtingur	Brúnn	Dvergur
Ágúst	Bíldur (4)	Brúnó	Dýri
Ái	Bjarki (2)	Brúsi	Dökkvi
Álfur	Bjarmi	Brúskur	Einir (2)
Álmur	Bjartur (5)	Búi (8)	Eitill
Án	Blakkur (2)	Búri	Eldur (2)
Ársæll	Bleikur	Bylur	Endi
Ás (2)	Blesi (5)	Bægifótur (2)	Eyfirðingur (2)
Ásapór (2)	Blettur (4)	Bæsi	Ey fjörð
Ásbrandur	Bliki (3)	Bætir (3)	Faldur
Ási (2)	Blíður	Bör	Falur (2)
Ásrauður	Blómi (2)	Börkur (2)	Fáfnir
Bakki (2)	Blossi	Dagur (2)	Fálki (2)
Baldur (3)	Blær	Dalur (2)	Feldur
Bangsi	Boði (3)	Dálkur (2)	Fengur (3)
Barði	Bolli (2)	Deilir	Finnur
Barki	Borgar	Depill (2)	Fífill
Baron	Borgþór	Dofri (4)	Fjalar
Baugur (3)	Bóti	Dóri	Fjalli

¹⁸ Í fyrirlestri á vegum Nafnfræðifélagsins 10. nóvember 2001 kynntu þær Dagbjört Eiríksdóttir og Jóhanna Sigrún Árnadóttir efni B.Ed.-ritgerðar sinnar við Kennaraháskóla Íslands 2000. Ritgerðin ber heitið Íslensk ærnöfn og á bls. 58–60 eru birtar nýortar ærnafnavísur eftir heimildamenn ritgerðarhöfunda.

Fjarki	Golan	Hornfirðingur	Karfi
Fjölnir	Gormur	Horni	Karri
Fjörður	Gosi (2)	Hosi (2)	Kaupi
Flekkur (7)	Gramur	Hólar (2)	Kálfur
Flói	Grandi	Hólmur (2)	Kári
Flóki (2)	Grani (11)	Hrafn (4)	Keli (2)
Forkur	Gráni (7)	Hrafnkell (2)	Ketill
Forni	Grásteinn	Hrani (3)	Kiljan
Foss	Grettir (5)	Hringur (5)	Kjarni (2)
Fossi (3)	Grímnir	Hrísí	Kjóí (2)
Fótur (2)	Grímur (3)	Hrollur	Kjölnur (2)
Frami	Græðir	Hróðgeir	Klafi (2)
Freki	Guðbrandur	Hrókur	Klakabítur
Freyr (5)	Gullberi	Hrólfur	Klaki
Frosti (2)	Gusi	Hruni	Klaufi (5)
Fróði	Gylfi (2)	Hrútfjörð (2)	Kláfur
Frændi	Gyllir (5)	Hryggur (2)	Klettur (2)
Frævill	Gyrðir (5)	Hugi	Klóí
Funi (2)	Göltur	Humall (2)	Klufti (2)
Fursti	Hafur	Huppur (9)	Klækur
Galti (2)	Haga-Rauður	Húfur (3)	Kobbi
Garðar	Hagi	Húni (2)	Kolbeinn (2)
Garður	Haki (2)	Húsi	Kolbrandur (3)
Garpur (2)	Hallur	Hvanni (3)	Kolfeldur
Garrí	Hamar (2)	Hvíttingur	Kolfinnur
Gaur	Haukur	Hvítkollur	Kollur (6)
Gauti (4)	Hákon	Hækill	Kolskeggur (6)
Gautur (2)	Hegri	Hængur (2)	Kolskjöldur
Gámur	Heiðar (2)	Hæringur (3)	Kolur (17)
Gáski	Heimir (2)	Höður	Kostur
Gegnir	Hellir (2)	Högni (2)	Kóngur
Geiri	Herjólfur	Hörður	Kópur (3)
Geisli (4)	Hersir	Hörgur	Krapi
Geitir	Héðinn	Höttur (6)	Krauni (3)
Gellir	Hilmir	Ingjaldur	Krókur
Gerpir	Hirðir	Jaki	Krummi (6)
Gils	Hjalti	Jarl	Kuldi
Gígur	Hjálmur (11)	Jósep	Kveikur
Glampi (2)	Hjörtur (3)	Jóki	Kvistur
Glanni (2)	Hlekkur	Júpíter	Kyndill
Glámur (3)	Hlemmur	Jöfur	Lambi
Gljái	Hlíðar	Jökull (4)	Landi
Glói (3)	Hljómur	Jötunn	Lappi
Glókollur	Hlynur (2)	Kaktus	Latur
Glæðir (3)	Hnappur	Kaldur	Laufi (7)
Glæsir (9)	Hnífill (4)	Kambur	Laugi
Gnúpur (2)	Hnokki	Kani (3)	Laxi
Goði (4)	Holti (2)	Kappi	Láki

Leggur	Mýrbergur	Rosti	Sokki (2)
Leifur	Mýrdal (2)	Röðull (3)	Sokkur
Leiknir	Mýri (4)	Rökkvi	Sopi
Leikur	Natan	Röskur	Sorti
Leisti	Nári	Runni	Sólmyrkvi
Leistur	Náttfari	Runólfur	Sólon (2)
Leppalúði	Neisti (3)	Safi	Sómi (7)
Lindi	Nikki	Salómon	Sóti (2)
Litli-Brandur	Njóli	Sandur	Spaði (2)
Litur (3)	Njörður (2)	Sámur	Spakur (2)
Ljómi (7)	Norðri	Selur (5)	Sparri
Ljótur	Nubbur	Setbergur	Sproti
Ljúfur	Númi (5)	Silfri (3)	Stafur
Loftfari	Núpur	Sindri (2)	Stalín (2)
Loftur (2)	Nykur	Sírak	Stapi
Logi (3)	Nökkvi (3)	Sjeffi (2)	Stefnir (2)
Loki (2)	Oddgeir (2)	Sjóður	Steggur (2)
Lokkur (2)	Oddi (2)	Sjóli	Steinar
Lopi	Oddur (2)	Skafti (4)	Stekkur
Lossi	Olli	Skarðabætir	Stelkur
Lómur	Ormur (2)	Skarði	Stjaki (4)
Lubbi	Óðinn (4)	Skáldi	Stjarni (9)
Lundi (2)	Ófeigur (2)	Skáli (2)	Straumur (2)
Lurkur (2)	Óliver	Skeggi	Strengur
Lækur	Ómar (2)	Skelfir	Sturla
Lýsingur	Óri	Skeljungur	Stúfur
Lýtingur	Pétur (2)	Skfði	Styrmir
Magni (2)	Pjakkur	Skjaldi	Stöpull
Mari	Prins (3)	Skjálgur	Suðri (3)
Marz	Prímus	Skorri	Sumarliði
Máni (20)	Prúður	Skógur	Surtur (10)
Már (3)	Raki	Skrauti (3)	Svali
Máttur	Randi (3)	Skrúður (2)	Svartipétur
Mela-Surtur	Randver (4)	Skuggi (5)	Svartur (2)
Melkollur	Rauðgrani	Skutull (4)	Sveigur
Melur (3)	Rauðkollur	Skúfur (2)	Svertingur
Mímir	Rauður (15)	Skúti	Svipur
Mjaldur	Rauður Hlíðar	Skjöldur (16)	Sær
Mjólnir	Reitur	Skjöldur Reykdal	Sökkull
Moli	Repp	Sléttbakur	Sörli
Mosi	Rex (2)	Smali	Tangi
Mói	Reykdal (2)	Smári (4)	Teigur
Móri (2)	Reykur (2)	Smiður	Teitur
Mökkur	Reynir (2)	Smyrill (2)	Templari
Mörður	Rikki	Snerrir	Tenór (2)
Muggur (2)	Risi	Snoddas	Tinni
Munkur	Roði (10)	Snorri (2)	Tígull (5)
Múli (4)	Rosi (2)	Snúður	Tjarni

Tjörvi	Veggur	Ýlir	Práinn
Toppur	Vestri	Ýmir (2)	Prándur
Trausti	Vinur	Ýri (2)	Pristur
Tröllli	Virkir	Þari	Próttur (2)
Tungujarl	Víðir (3)	Þáttur	Prymur (2)
Túni (3)	Víðkunnur	Þeli	Pröstur
Tvistur	Víga-Skúta	Þeyr	Pyrnir (2)
Tyrfingur	Víkingur (6)	Þiður	Ægir (2)
Týr	Vísir (3)	Þistill	Æsir
Töggur	Voði (2)	Þjálfli	Öðlingur
Urriði	Vogur (2)	Þjór	Ölvi
Úði	Vængur	Þokki (3)	Öndólfur
Úfur	Vökvi	Þorri (2)	Öngli
Úlfur	Völlur	Þorsti	Öngull
Valur	Völur	Þófi (2)	Önundur
Vargur	Vöndur	Þór (3)	Örn
Varmi	Vörður	Þrasi	Örvar
Vaskur (2)	Ylur	Þráður	

RITASKRÁ

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans. [Reykjavík]
- Bergljót S. Kristjánsdóttir, Bragi Halldórsson, Jón Torfason og Örnólfur Thorsson (ritstj.). 1991. *Heimskringla*. Lykilbók. Mál og menning, Reykjavík.
- Brynjúlfur Sæmundsson, Grímur M. Helgason og Heimir Pálsson. 1976. *Íslendinga sögur* 9. bindi: sagnaskrá, nafnaskrá, atriðisorðaskrá. Skuggsjá, Reykjavík.
- Christiansen, Hallfrid. 1938. En studie over nordnorske husdyrnavn. *Norsk tidsskrift for sprogvitenskap* 10:291–360.
- Dagbjört Eiríksdóttir og Jóhanna Sigrún Árnadóttir. 2000. Íslensk ærnöfn. B.Ed.-ritgerð við Kennaraháskóla Íslands. Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1908. *Tilnavne i den islandske oldlitteratur*. Sérpr. úr *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1907. Kjøbenhavn.
- Finnur Jónsson. 1919. Gudenavne – dyrenavne. *Arkiv för nordisk filologi* 35:309–314.
- Finnur Jónsson. 1912. Dyrenavne. *Arkiv för nordisk filologi* 28:325–340.
- Finnur Jónsson. 1930. Islandske konavne. *Maal og minne* 1930:63–71.
- Fonnum, Helge. 1928. Kunavn i en fjellbygd. *Maal og minne* 1928:49–77.
- Fonnum, Helge. 1929a. Gjeitenavn i Ål og Torpe. *Maal og minne* 1929:81–92.
- Fonnum, Helge. 1929b. Rektor J. Quigstads samlinger av gjeitenavn fra Nordland og Troms fylker. *Maal og minne* 1929:93–97.
- Fonnum, Helge. 1931. Rektor J. Quigstads samlinger av kunavn fra Troms og Nordland fylker. *Maal og minne* 1931:72–98.
- Guðni Jónsson (útg.). 1946. *Fornaldarsögur Norðurlanda*. 4. bindi [með nafnaskrá yfir öll bindin]. Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík.
- Guðni Jónsson. 1949. *Eddulyklar*. Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík.
- Guðni Jónsson (útg.). 1953. *Íslendingasögur*. Nafnaskrá. Íslendingasagnaútgáfan, Reykjavík.

- Guðrún Kvaran. 1989. Litarheiti íslenskra hunda. *Sámur – Rit Hundarættarfélags Íslands* 4:10–12.
- Guðrún Kvaran. 1999. Íslandske hestdyrnafne. *Den nordiska namnforskningen i går, i dag, i morgon*. Handlingar frá NORNA:s 25:e symposium i Uppsala 7–9 febrúari 1997. Redigerade av Mats Wahlberg. Bls. 205–215. Norna förlaget, Uppsala.
- Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. 1991. *Nöfn Íslendinga*. Heimskringla, Reykjavík.
- Gurevich, Elena A. 1992. Þulur in Skáldskaparmál: An Attempt at Scaldic Lexicology. *Arkiv för nordisk filologi* 107:35–52.
- Hamre, Hákon. 1939. Íslandske hestenavn. *Maal og minne* 1939:170–181.
- Hale, Christopher. 1977. Cow names from northwestern Iceland. *Names* 25:221–27.
- Hermann Pálsson. 1995. *Hrímfaxi*. Hestanöfn frá fyrri tíð til vorra daga og litir íslenska hestsins. Bókaforlagið á Hofi [Vatnsdal].
- Íslenzkar gátur, skemmtanir, vikivakar og þulur. 1887–98. Safnað hafa Jón Árnason og Ólafur Davíðsson. Hið íslenska bókmenntafélag. Kaupmannahöfn.
- Jakob Benediktsson (útg.). 1968. Íslendingabók – Landnámabók. *Íslensk fornrit* I. Hið íslenska bókmenntafélag. Reykjavík.
- Jón Þorláksson. 1976. *Kvæði, frumort og þýdd*. Úrval. Útg. Heimir Pálsson. Íslensk rit 1. Rannsóknastofnun í bókmenntafræði og Menningarsjóður, Reykjavík.
- Jonsson, Marit. 1970. Íslandske hestenavn. *Tölt – Medlemsblad for Dansk Islandshesteforening*. Særnummer, maj. Bls. 8.
- Kahle, B. 1903. Altwestnordische Namenstudien. *Indogermanische Forschungen* 14: 133–224.
- Kock, Ernst A. (útg.) 1946. *Den Norsk-isländska Skaldediktningen*. Första bandet. C.W.K. Gleerup. Lund.
- Kristinn Jóhannesson, Hugo Karlsson & Bo Ralph (ritstj.). 1994. *Övriga namn*. Handlingar frá NORNA:s nittonde symposium I Göteborg 4–6 December 1991. Norna-förlaget. Uppsala.
- Leibring, Katharina. 2000. *Sommargås och Stjärnberg: Studier i svenska nötkreaturnamn*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 69. Uppsala.
- Lind, E.H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*. Jacob Dybvads Bokhandel. Uppsala–Leipzig.
- Lind, E.H. 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Jacob Dybvads Bokhandel. Uppsala.
- Lind, E.H. 1931. *Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*. Supplementsband. Jacob Dybvads Bokhandel. Oslo–Uppsala–København.
- Midtbø, Olav. 1931. Kunamn og gjeitenamn fraa Masfjord i Nordhordland. *Maal og minne* 1931:57–58.
- Naut sem hlotið hafa viðurkenningu Búnaðarfélags Íslands. [1973? Skrá, prentuð aftast í skýrsluformi fyrir kúabú] *Kúabók*. Búnaðarfélag Íslands, Reykjavík.
- Nautaskrár. *Handbók bænda 1976–1985*. Búnaðarfélag Íslands, Reykjavík.
- Nautaskýrsla*. 1966. Kynbótastöðin í Laugardælum, Selfossi.
- Ólafur Halldórsson. 1990. Grettisfærsla. *Grettisfærsla*. Safn ritgerða eftir Ólaf Halldórsson, gefið út á sjötugsafmæli hans, 10. apríl 1990; bls. 19–50. Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.
- Olsen, Magnus. 1963. Arnöfn og auknefni. *Þættir um líf og ljóð norrænna manna í fornöld*. Guðni Jónsson prófessor og Árni Björnsson sneru á íslensku; bls. 103–105. Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.

- Páll Zóphóníasson. 1948. Formáli fyrir níundu útgáfu. *Skýrslur um Kúabú* [skýrsluform ætlað bændum]. Búnaðarfélag Íslands, Reykjavík.
- Sagan af Vilhjálmi sjóð*. 1911. Kostnaðarmaður: Skúli Thoroddsen, Reykjavík.
- Stangnes, Helge. 1985. "Han Profumo e kommen igjønna tel kvigen!" Ein del respekt-lause refleksjonar over nord-norske husdyrnamm. Bull, Tove, og Anton Fjeldstad (ritstj.). *Heidersskrift til Kåre Elstad*, bls. 204–207. Institutt for språk og litteratur, Universitetet i Tromsø.
- Virén, Fritz. 1911. *Svenska husdjursnamn*. Fritz Viréns förlag, Björkvik.
- Porkell Bjarnason (ritstj.). 1982. *Ættbók íslenskra hrossa*. Stóðhestar nr. 750–966. Búnaðarfélag Íslands, Reykjavík.
- Pórhallur Vilmundarson. 1996. Ærnafnavísur úr Berufirði. *Norsk stadnamnsarkiv 75 ár*; bls. 187–201.
- Örmólfur Thorsson (ritstj.). 1988. *Skýringar og fræði* [með *Sturlunga sögu*]. Svart á hvítu. Reykjavík.

SUMMARY

This article is a study of the names of Icelandic bulls in the latter part of the twentieth century. It presents an analysis of a collection of names taken for the most part from the lists and catalogs of cattle breeding societies and centres, including the names given to nearly 1200 bulls from all over Iceland. Following a brief discussion of some general features of animal names and previous research in the field in Iceland and Scandinavia, a two-fold classification of the material is presented: first the names are classified according to the probable motive for the choice of name, as has been common in earlier studies. Consideration is given to whether the name is derived from the animal's home or origin, its color or other physical traits, its behavior, and so forth. It emerges that names derived from place-names (farms and districts) seem to be more commonly given to bulls than to other domestic animals. The second classification attempts to uncover the correlation between the corpus of bull names and other Icelandic words/names. Two matters are given special attention: whether bull names are also known as names for persons, real or fictional, and whether the names are homonymous with Icelandic common nouns (or adjectives) — and if so in what semantic field. It turns out that a portion of the names are to be found in old Icelandic sagas and myths. The article concludes with a summary of the main results, including the frequency of individual names, the most common motives for name selection, and the apparent connection between bull names and Icelandic medieval literature. An appendix contains an index of all the names in the collection, along with their frequency.

Aðalsteinn Eyþórsson
Orðabók Háskólans
 Neshaga 16
 107 Reykjavík
 adall@lexis.hi.is

MÁLSTOFA

Andmælaræður við

doktorsvörn Ólínu Þorvarðardóttur 3.6. 2000¹

I

RÆÐA SVERRIS TÓMASSONAR

Í UPPHAFI ritgerðar sinnar gerir doktorsefni grein fyrir tilgangi sínum, afmarkar efnið í tíma, kallar tímabilið brennuöld og telur það hafa náð hér á landi frá lokum 16. aldar fram á 18. öld. Viðfangsefni ritgerðarinnar segir doktorsefni vera að fjalla um atburði þessa tíma og hugarfar. Um verkefni sitt fer hún m.a. þessum orðum:

Til grundvallar þeirri rannsókn sem hér fer á eftir liggja einkum Alþingisbækur annars vegar, hins vegar munnmæli og þjóðsögur 18du og 19du aldar auk íslenskra og erlendra fræðiritra um galdratímabilið ... Tilgangurinn með þessu riti er fyrst og fremst sá, að skyggast inn í aðstæður og atburði 17du aldarinnar, kanna hvort eða á hvern hátt alþýðuviðhorf og lærð hugmyndafræði náðu að skapa skilyrði fyrir þau galdramál sem hér voru háð fyrir dómstólum, og umfang þeirra. (13)

Greinilegt er að doktorsefni hefur lagt allmikla vinnu í að kanna frumheimildir sem og eftirheimildir um tímabilið. Aftur á móti vantar töluvert á að lesanda sé ljóst hverju sinni um hvers konar heimildir sé ræða eða hvernig mat doktorsefni hefur lagt á þær. Lítum fyrst á heimildaskrá ritsmíðarinnar. Henni er skipt í tvennt, annars vegar óprentaðar heimildir, hins vegar prentaðar bækur og greinar; alls eru þetta 25 bls. Augljóst er af ritinu að prentaðar heimildir eru meginuppistaðan í rannsókn doktorsefnis og hefði því verið skynsamlegt að skipta heimildaskránni niður í frum- og eftirheimildir. Þannig hefðu Alþingisbækur, prentuð bréfasöfn biskupa og öll þjóðsagnasöfnin átt að koma í frumheimildir ásamt handritum sem ekki er alltaf ljóst hvort stuðst hafi verið við beint eða farið eftir útgáfum þeirra. Því miður verður að segja um

¹ Ólína Þorvarðardóttir. 2000. *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum*. Háskólaútgáfan.

heimildaskrána, að hún er óskapnaður. Það er eins og doktorsefni hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá slíkri skrá, fyrir utan að hún er morandi í prentvillum, bæði í titlum, innlendum sem erlendum. Ekkert samræmi er t.d. í upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum, þar er ýmist stór eða lítil stafur. Um greinar í tímaritum er ýmist getið um árgang eða ekki. Réttu útgáfustaði vantar á ritsöfn, t.d. Þjóðsagnasafn Arngríms Bjarnasonar. 1. hefti þess kom ekki út í Reykjavík 1909 heldur á Ísafirði, en 2. útg. sama heftis kom út í Reykjavík 1959, og öll heftin síðan komu út í Reykjavík. Útgáfustaður bókar eða ritgerðar eftir Gísla Pálsson prófessor er tilgreindur sem Sviss! Blaðsifutöl vantar á ritgerðir, t.d. Henningsen frá 1975. Þá eru nefnd verk sem með réttu hefðu átt að vera í handritaskrá, eins og t.d. *Ævir lærðra manna* eftir Hannes Þorsteinsson. Mikið er auk þess um óþarfar millitilvísanir og sumar þeirra eru villandi. Á bls. 402 er t.d. nefnt *Grænland í miðaldaritum* og vísað síðan með oddklofa í Ólaf Halldórsson. Í flestum bóka- eða heimildaskráum hefði þetta rit aðeins verið skráð undir nafni höfundarins. Í stuttu máli sagt: heimildaskrá af þessu tagi er naumast boðleg virðulegri doktorsritgerð; þar eru brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms og ætlast er til að þeir fylgi þegar fram í sækir við samningu fræðilegra ritgerða. Að auki er ekki að sjá að doktorsefni hafi kynnt sér nokkur rit sem flest varða að einhverju leyti verkefni hennar. Ég vil í þessu sambandi nefna tvö rit sem hefðu mátt vera doktorsefni nærtæk: annað er ritgerð Gísla Sigurðssonar um íslenskar þjóðsögur í *Íslenskri bókmenntasögu III*, þar sem er líka rækileg bókaskrá um efnið; hitt er ritgerð Viðars Hreinssonar um Jón lærða, Tvær heimsmyndir á 17. öld. Snorra Edda í túlkun Jóns Guðmundssonar lærða, sem birtist í ritgerðasafninu *Guðamjögur og arnarleir* 1996. Ég kem síðar að öðrum ritgerðum og ritum sem hefðu getað orðið doktorsefni að gagni og hún annaðhvort nefnir ekki eða þekkir ekki, og hefðu þau þó átt að vera leiðbeinendum hennar vel kunnug. — Ég vil ekki eyða tíma mínum í upptalningu á prentvillum en vil taka fram að þær eru of margar, fæstar reyndar skaðlegar, en sýna að doktorsefni hefur flýtt sér um að ganga frá textanum og ekki munað að það er ekkert seinlegra að gera hlutina vel.

Þegar litið er á meðferð heimilda í ritinu sjálfu má segja að hún sé viðunandi. Óþarfa villur í upptekningum koma þó fyrir eins og t.d. í tilvitnun úr riti Hannesar Finnssonar á bls.75; rétt er tilvitnunin þannig í riti Hannesar: „hafi þá fundizt 7000 býli, en alls hafi fólkíð verið mjög lítið yfir 50.000“. Vitnað er til útgáfunnar frá 1970 (195. bls.), en stafsetning tilvitnunarinnar bendir til þess að hún sé sótt í annað rit sem í þessu tilfelli eru *Árbækur Espólíns VII*, 88. bls. og alls ekki rit Hannesar Finnssonar. Undarleg er einnig sú aðferð

doktorsefnis að birta tilvitnun upp úr Malleus, Nornahamrinum, á einum stað á latínu, en styðjast síðan við enska þýðingu á ritinu — og þýða auk þess páfabullu Innocentiusar VII úr ensku. Eðlilegra hefði verið að viðurkenna að latínukunnáttan væri lítil eða engin og hefði verið stuðst við enskar eða sænskar þýðingar á latínuritum. Í latnesku tilvitnuninni úr Malleus á bls. 37 kemur og fyrir stafvilla, það stendur „Na“ í staðinn fyrir *Nam* og þannig verður málsgreinin óskiljanleg — auk þess sem doktorsefni virðist ekki hafa áttað sig á hvernig bókin hefur verið byggð upp; hún vísar neðanmáls til verksins og segir: „Sprenger / Kramer 1615, 1–318, sbr. *Tabula quaestionum*.“ Þetta þýðir á mæltu máli, sbr. *efnisyfirlit*. Doktorsefni virðist sem sagt ekki vera ljóst að Malleus er byggður upp eftir reglum skólastíkur, efni bókarinnar er í efnisyfirliti raðað niður í röð spurninga, og fyrir framan það er önnur efnisröð þar sem efninu er skipað niður eftir stafrófsröð. — Þetta eru að sjálfsögðu þekkingaratriði og skipta engu máli fyrir efni ritgerðarinnar. En á sömu bls. og umrædd tilvitnun er til Malleusar er klausa neðanmáls sem ég hefði kosið að doktors-efni hefði unnið betur úr. Klausan hljóðar svo:

Hér sem og víðar í Nornahamrinum eru á ferðinni, nánast orðréttar, sömu hugmyndir og lesa má í *Character bestiae* eftir Pál Björnsson, prófast í Selárdal, sem síðar verður vikið að, og *Einföld Declaration* sem sögð er eftir Daða Jónsson sýslumann (JS 606 ...[4to vantar!] 74 o. áfr.). Þá minnir orðalag Brynjólfs biskups Sveinssonar sumstaðar á Nornahamarinn, enda ekki ólíklegt að honum hafi einnig verið kunnugt innihald hans, sbr. „óvinurenn hefur so miked æde j christelegre kyrkiu, ad hiørtun mannan/n/a eru volg og hallda ecki einlægt vid Gud almáttugan/n/, helldur falla fram hiá Gude, hvorium einum óttenn ber /.../ En/n/ þá hann er forsmáður [þ.e. djöfullinn], med þui að (sic!) han/n/ er drambsamur ande og lijður það ógiarnan, þá mun dofna han/n/s áræde, kome þar til alvarlegur gudsótte, ...“ (Jón Helgason 1942: *Úr bréfa-bókum Brynjólfs biskups Sveinssonar*, 51 — innskot ÓP).

Hér hefði verið vert að staldra betur við og athuga málfar og hugmyndafræði umræddra höfunda, hvort þeir eða aðrir lærðir menn á þessu tímabili hafi smitast af þeim fræðum sem fram koma í Nornahamrinum. Sérstaklega hefði verið ómaksins vert að kanna *Character bestiae* — og í því sambandi hefði mátt bera það málfar saman við dóma og röksemdafærslu þeirra, sérstaklega þegar galdramaður var brenndur á báli. — Með öðrum orðum sagt, — hvernig koma dómsorð heim og saman við hugmyndafræði Nornahamarsins eða rit

Páls í Selárdal — eða á hinn bóginn, er dæmt eða mál leitt til lykta eftir gömlum norrænum lögum? Tilvitnanir dóma með rökstuðningi í Gamla testamentið segja hér lítið því að lögbækurnar gömlu, Grágás, Járnsfða og síðar Jónsbók eru undir töluverðum áhrifum frá ritningunni eins og best sést þegar ritningarstaðir Gamla testamentisins um fjölkynngi eru bornir saman við ákvæði Jónsbókar. Ég sé ekki að doktorsefni hafi leitt hugann að þessum samanburði á málfari dóma og Character bestiae. Það má að vísu segja henni hafi verið vorkunn, þar sem útgáfa á Character bestiae er því miður ófullnægjandi og ekki hægt að leggja hana til grundvallar, en eins og kunnugt er kom ritið út 1976. Við útgáfuna var notað hdr. JS 606 4to sem skrifað var í Arney á Breiðafirði 1771, en eldra hdr., Lbs 242 4to sem skrifað var í Svefneyjum 1753 var ekki notað. Með því að bera saman prentuðu útgáfuna við þetta handrit og leiðrétta mislestra hefði verið unnt að fá brúklegt vinnueintak af riti Páls. Í þessu sambandi sakna ég þess að doktorsefni hefur hvergi reynt að kanna hve mikla útbreiðslu rit af þessu tagi náðu. Hve margir skyldu hafa lesið rit Páls í Selárdal þegar hann var upp á sitt besta? Eða rit Daða Jónssonar? Eru þetta rit sem aðeins þekkjast í örfáum eða einu handriti eða eru þau aðeins þekkt í handritum frá þeim svæðum þar sem flestir voru dæmdir á bálið?

Doktorsefni hefur víða aflað sér fanga um galdramál erlendis og dregur saman helstu niðurstöður þeirra í 2. kafla ritgerðar sinnar. Sá galli er aftur á móti á þessari samantekt að um er að ræða alkunnar rannsóknir og í allmörgum tilvikum hefði verið nóg að vísa til þeirra. Sums staðar hafa slæðst með skekkjur og ónákvæmni þar sem greinilegt er að doktorsefni hefur tekið upp frásögn erlendra fræðimanna án þess að íhuga eða gæta nánar að staðreyndum hvers máls. Á bls. 27–28 segir t.d.:

Undirrót þeirra atburða sem áttu sér stað má rekja til djöflakenninga kaþólsku kirkjunnar sem ná allt aftur til upphafs tíundu aldar og birtast meðal annars í *Canon Episcopi*, þekktri kirkjutilskipun frá þeim tíma ... Þar er meðal annars talað um hópa kvenna sem „ímyndi sér ranglega“ að þær ríði í stórum flokkum á ýmsum kvikindum um nætur, yfir lönd og ekrur, í fylgd Diónu eða Herdísar (Herodias).

Ef lítið er fyrst á það sem doktorsefni kallar *Canon episcopi*, öðru nafni *Capitulum episcopi*, þá vaknar sú spurning, hvort rétt sé, eins og tekið er fram neðanmáls, að Regino af Prüm ábóti hafi fyrstur gert textann opinberan. Hér hlýtur eitthvað að vera málum blandið, því að það sem nefnt hefur *Capitula episcoporum* (ekki „episcopi“) er safn fyrirmæla biskupa í hinu forna Franka-

ríki og er aðallega frá 9. öld. Regino frá Prüm, ábóti í Trier, sem nú er í Þýskalandi, deyr 915. Hann semur rit sem nefnt hefur verið, *De synodalibus causis et disciplinis exlesiasticis* og óvíst hvort það rit eða hlutar þess hafa verið settir inn í safnið *Capitula episcoporum*. Bersýnilegt er að doktorsefni hefur haft þennan fróðleik upp úr þeim þýðingum sem hún vísar til, þ. e. a. segja Lea, *Materials towards a History of Witchcraft* (2. útg.) frá 1957 og Robbins, *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology* (2. útg.) frá 1970. Vitaskuld skiptir þess háttar fróðleikur litlu fyrir aðalefni rannsóknarinnar, en skemmtilegra hefði verið hafa þess háttar atriði rétt — eða sleppa þeim alveg, þar sem þau skipta ekki máli. Aftur á móti hefði þurft að kanna hvort hugmyndin um að kvennahópur ríði loft og lög þekkest í íslenskum heimildum áður en Nornahamarinn kemst undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld, — og svo er. Lærdómsmaðurinn Grímur Hólmsteinsson sem uppi er á síðara helmingi 13. aldar segir allrækilega frá þessu fyrirbæri í samantekt sinni um Jón baptista, þar sem hann segir svo frá dansi Salome:

En í þann tíma dags sem menn snæddu og drukku, gekk inn dóttir Herodiadis og stjúpdóttir Herodis og lék með mikilli list. Sumir meistarar segja hana á höndum hafa gengið með margs kyns kukli, svo að ekki hafi niður fallið klæði um hana, sem slíkt má þykkja eigi ólíklegt, þar sem finnst í helgum bókum að kveldriður eða hamhleypur þykkjast með Diana gyðju og Herodiade á lítilli stundu fara yfir stór höf ríðandi hvölum eða selum, fuglum eða dýrum eða yfir stór lönd, og þótt þær þykkist í líkama fara, þá votta bækur það lygi vera. Sýnist líklegt að þær mæðgur hafi þess kyns konur verið er sjálfur óvin alls mannkyns sýnir þær ... (*Postola sögur*:914; stafsetning færð hér til nútímahorfs).

Diana er þekkt í íslenskum helgisögum sem ímynd djöfulsins og Herodias einnig eins og fram kemur hjá Grími. Aftur á móti finnst mér fullglannalegt að kalla hana Herdísí, — jafnvel þótt við skildum fyrri lið nafnsins sem *herr*, þ.e. tröll. — Grímur Hólmsteinsson er reyndar ekki mjög sjálfstæður rithöfundur; hann tekur athugasemdir sínar héðan og þaðan úr lærdómsritum fyrri tíða, en gera má ráð fyrir að úr því að hann birtir téð ummæli þá hafi hugmyndin um normir ríðandi á alls kyns skepnum ekki verið með öllu ókunn, a.m.k. þekkt meðal klaustramanna, því að Jóns saga baptista virðist vera samin að frumkvæði þeirra og fyrir nunnur. Nú dettur mér ekki í hug að krefjast þess að doktorsefni hafi lesið öll kirkjuleg rit sem sett eru saman fyrir siðbreytingu, en á hinn bóginn hefði ég viljað hún hefði kynnt sér öll orð sem varða *galdur* eða *fjölkyngi* í

orðabókum formálsins — og slík könnun hefði leitt hana að þessum stað í Jóns sögu baptista og um leið hefði hún séð að hugmyndin um ríðandi nornir var vel lifandi á Íslandi á 13. öld og um slíkt óþarfi að vitna í erlendar eftirheimildir.

Segja má að doktorsefni komist yfirleitt klakklaust í gegnum erlend fræðirit um galdratímabilið annars staðar í Evrópu, en því miður er aðeins sumt af því efni samanburðarhæft við íslenskar heimildir. Spyrja verður sem svo: Hvernig skilja íslenskir menn á 17. öld heimildir um galdur? Doktorsefni reynir að svara þessu og leitar bæði í samtíma heimildir frá 17. öld og í bókmenntir og aðrar frásagnarheimildir fyrir siðaskipti. Ljóst er af þeim heimildum að skilningur manna í kaþólskri tíð hefur verið annar en síðar varð. Þessu efni gerir doktorsefni nokkur skil, bæði í upphafi verks síns og síðar í sérstökum kafla, *Galdur í fornbókmenntum*. Á töflu á bls. 24 skipar hún galdraíðju niður í fjögur hólf og ræðir um leið kenningar nokkurra fræðimanna, mannfræðinga sem og sagnfræðinga. Í töflunni gætir nokkurrar einföldunar, t.d. í því að greint á milli góðgaldurs og þess sem kallað hefur verið hvítagaldur, — þ. á m. er það sem hún kallar helgikukl. Tvískipting sem hún gerir á milli þjóðar og kirkju er einnig umdeilanleg og sama hátt sú skipting sem doktorsefni vill gera milli þess sem hún kallar þjóðlegan galdur og trúargaldur. Og hér sakna ég líka bókar um þetta efni sem doktorsefni hefði haft gagn af, en það er lítið kver eftir Loomis, *White Magic*, sem rekur sögu þessa atferlis aftur til elstu rita kirkjuféðra. Að þessum sömu hugtökum kemur hún aftur í 3. kafla á bls. 89 sem hún kallar *Galdur og þjóðráð*. Sú umfjöllun er nokkuð losaraleg, komið víða við, allt frá Grágás til Jóns Árnasonar þjóðsagnasafnara án þess að reynt sé að koma að skilgreiningum sem unnt sé að styðjast við. Alla þessa umræðu hefði ég viljað sjá í skipulegu samhengi við yfirlitið um hugtakanotkun. Í þessu sambandi er vert að benda á tilvitnun sem doktorsefni tekur upp úr hdr. Lbs 101 4to og kallar skikkan Odds biskups Einarssonar:

... þeir sem fara með kukl tofra og runir so sem eru ristingar edur adrar þesskonar særingar og kveijsblod \og annann þvilijkann diofulskap með hverium þeir látast lækna mein og krankdæmi manna/ straffist af prestinum efte[r] ordinantionne og setiest af sacramentinu /—/ \so [loks]jins afleggis [ga]mlar dröslur [og] signingar, enn [upp]takist það sem [ri]jett og gott er./ ... (88)

Ef þessi tilvitnun hefur hrotið úr penna Odds Einarssonar þá er komin marktæk heimild um álit hans á því líku atferli og mætti ætla að hún segði eitthvað um hugarfar samtíðarmanna hans. Þessu efni hefði verið þarflegt að gera meiri

skil eins og reyndar öllum þeim heimildum sem gætu nýst til að lýsa hugmyndum manna á 16. og 17. öld um galdur og um leið mættu verða að liði um skýrgreiningu og notkun hugtaka; Oddur kallar þessa iðju djöfullega. Því vaknar sú spurning hvort rétt sé að bendla hana við hvítan galdur eða fordæðuskap og í annan stað hvort unnt sé að gera ráð fyrir einhverri tækni þegar slík starfsemi á í hlut. Í þriðja lagi þegar fjallað er um hugarfars sögu er samtímaheimild marktækari en ummæli fræðimanna á 19. og 20. öld um sama efni.

Af þeim fáu heimildum sem til eru um brennur galdramanna á Íslandi fyrir 1625 er ljóst að þær eru þekktar, en það eru einvörðungu lærðir menn á 17. öld sem bera þessi fræði fyrir landa sína. Kunnasti frumherji þessara nýju lærdóma er ugglaut Þorleifur Kortsson lögmaður. Um hann og starfsemi hans fjallar doktorsefni töluvert og rekur kunnar heimildir um hann, en þar kemur ekkert nýtt fram sem skýrt gæti afstöðu hans til galdramála. Doktorsefni birtir reyndar þá alkunnu frásögn Jóns þumlungs Magnússonar að Þorleifur hafi spurt hann, „hvort hér á bænum væri ekki töng til og kol svo mikil, að hana mætti heita gjöra“ (*Píslarsaga* 1967:119). Ef þessi frásögn er sönn, þá sýnir hún að Þorleifur hefur kunnað tæknina í prófun galdra. Hins vegar kemur ekkert það fram í umræddri umfjöllun doktorsefnis sem varpar ljósi á hugmyndafræði hans. Neðanmáls á bls. 103 nefnir hún að enn sé til dómabók Þorleifs í Þjóðskjalasafni en hefur þau orð um að hún hafi ekki séð ástæðu til að kanna hana, enda segi hún fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálum. Hér tel ég að hún hefði getað fengið einhverja vitneskju um hversu vel Þorleifur var að sér í lögum og það hefði getað varpað einhverju ljósi á dóma hans í galdramálum. Talið hefur verið rétt eftir hermt að Þorleifur hafi verið af þýskum ættum og hann hafi numið skraddaraiðn í Hamborg. Það er með ólíkindum að manni sem numið hafði skraddaraiðn skyldi vera falið lögmannsembætti. Sigfús Haukur Andrésson sem skrifað hefur ágæta grein um Þorleif telur hann hafa menntast í lögum hjá Guðmundi Hákonarsyni móðurbróður sínum en hann var sýslumaður í Húnavatnssýslu og Þorleifur var um hríð lögsagnari hans.

Ég hef minnst hér á Character bestia og nauðsyn þess að kanna hvort hugmyndir Páls í Selárdal hafi fengið einhvern hljómgrunn meðal lærðra manna á 17. öld. En nauðsynlegt er einnig að kanna hugmyndafræði þeirra manna sem ekki fylltu flokk hinnar menntuðu yfirstéttar. Þetta hefur doktorsefni séð glögg og helgar því Jóni lærða Guðmundssyni langan póst í 3. kafla bókarinnar. Um Jón hefur töluvert verið ritað og nokkur verk hans hafa komið út í fræðilegum útgáfum, nú síðast Samantektir hans um Eddu og Ristingar í vandaðri útgáfu Einars G. Péturssonar. Þar fylgir einnig yfirgripsmikill formáli um Jón og verk hans. Þessar heimildir hefur doktorsefni nýtt sér eftir föngum,

en eftir stendur spurningin: Hversu áhrifamikil voru verk Jóns? Verður að skoða hann sem einstæðan alþýðumann á fyrri hluta 17. aldar, einstæðing sem á í höggi við einstrengingslega yfirstétt og fákunnandi um fræðaiðkun alþýðumanna á hans tíð? Ég sakna þess hér að doktorsefni hefur alveg látið hjá líða að ræða um þann hugmyndaheim Jóns sem Viðar Hreinsson hefur glögglega greint í nýlegri ritgerð. Það hlýtur að vera að verk Jóns hafi einhver áhrif haft úr því að lærðir prestar eins og séra Guðmundur Einarsson sáu ástæðu til að skrifa á móti honum. Og hvaða útbreiðslu skyldi verk eins og Hugarás hafa fengið á 17. öld? Doktorsefni lætur sér nægja að nefna tvö handrit en segir ekkert hversu gömul þau eru talin. Af skrifti því sem hún birtir eftir séra Guðmund er ljóst að honum hefur verið skapraun að Jón skuli hafa „hendur yfer sjuka lagt, með lesningum og bænum ...“ (94). Þessi ummæli eru í anda þeirra fyrirmæla sem sjá má í ummælunum, sem höfð eru eftir Oddi Einarssyni. En verk Jóns eru sérstaklega til þess fallin að þau séu athuguð nánar. Um eitt þeirra er aðeins til endursögn í dómabókum og ekki allsendis víst að kver það sem Jón hefur haft undir höndum og kallað er *Bót eður viðsjá* sé eftir hann. Doktorsefni ber þetta saman við ummæli séra Guðmundar á Staðarstað og athugar hvort hugsanlegt sé að Guðmundur hafi haft umrætt rit undir höndum. Niðurstaða hennar er sú að í andmælum Guðmundar sé margt sem sé efnislega skylt með endursögninni úr dómabókunum, en ráðin séu mörg hver kunnugleg úr þjóðsögum. Jón lærði hefur sjálfur lýst þessu kveri sem *læknispunktum/ löngu skrifudum* en ekki hefur doktorsefni lagt út í að reyna að grafast fyrir um við hvað væri átt. Hún telur að orðalagið vekji upp spurningar um, „hvornig 17du aldar menn hafa skilið hugtakið *lækning* og hvort það verði lagt að jöfnu við góðgaldra almennt“ (203). Hér sem annars staðar hefði doktorsefni átt að staldra örlítið við og kanna þær lækningabækur sem til eru frá fyrri öldum, og þær eru allar útgefnar, í misjöfnum útgáfum þó, en um leið að rannsaka hvort þær hafi breyst í eftirritum eða hvort yngri bækur séu óháðar þeim eldri og hafi orðið fyrir áhrifum frá verkum danska húmanistans Henriks Smiths (d. 1563). Jón lærði skrifaði einnig ritgerð sem heitir *Um nokkrar grasanáttúru* og til er í eiginhandarriti í handritinu JS 401 4to og í uppskrift Jóns Eggertssonar í Sth papp 64 fol. Doktorsefni hefur ekki kannað þessar heimildir og borið saman við endursögnina í dómabókunum. Það er ekki víst að með slíkum samanburði hefði fengist svar við hvað Jón átti við með læknispunktum en líklega hefði hún orðið einhvers vísari. Athyglisverð er einnig ritgerð Jóns sem útgefandi hennar, Einar G. Pétursson, nefnir Ristingar. Það leiðir hugann að mætti rúnanna og túlkun þeirra, og kem ég lítils háttar að því efni síðar, en ljóst er að á fyrri helmingi 17. aldar hefur verið

uppi alþýðumaður sem lærðir menn hafa leitað til um sérfræðileg efni, þ. á m. rúnir og sú spurning vaknar hvort þessir lærðu menn hafi verið einhuga í því að halda verndarhendi yfir þess háttar fólki. Ég hefði viljað sjá frekari túlkun á verkum Jóns lærða, viljað að doktorsefni hefði kannað hvort hann hefði verið einstæður hraustur einstaklingur á 17. öld eða bara réttur og sléttur utan-garðsmaður sem ekki hefði átt sér neina jafningja meðal alþýðu manna.

Í 5. kafla verksins ræðir doktorsefni um fjórar galdrabækur og hefur mál sitt með því að vitna í Tóuvers Klemusar Bjarnasonar sem hljóðar svo:

Hier Rek eg fe mitt/
 yfir Gudz garda/
 stirme Eg yfer þui
 stinum varda,
 styng eg ä það
 sterkumm kuarda,
 Dys Heitir sü
 dýrleg möder,
 Hün vill syna
 saude geýma,
 vlfur vill byta
 og berslyta,
 Klumsa sie vlfur,
 Wlfur sie klumsa
 J nafne fodur og sonar og anda Heylags/ (197).

Ekki er vitað til þess að úlfar hafi nokkru sinni verið á Íslandi og því verður að ætla að versið sé erlent að uppruna, eins og reyndar Jón Samsonarson hefur bent á. Þetta leiðir hugann að galdrakverum á Íslandi. Hvað skyldu þau vera til mörg? Hve gömul skyldu þau vera? Og hvert skyldi vera efni þeirra?

Doktorsefni tekur þá skynsamlegu afstöðu að fjalla um fjögur þeirra og rekja efni þeirra eftir fongum. Sá galli er aftur á móti á úrvalinu að þar eru tvær bækur sem aðeins er unnt að dæma um eftir endursögn. Annars vegar Bót eður viðsjá sem ég minntist á hér áðan en hins vegar kver það sem hún kallar Skálholtsskræðu. Um bæði þessi kver gildir það að ólíklegt er að þau hafi náð einhverri útbreiðslu. Á bls. 197 neðanmáls eru talin upp nokkur handrit og segir þar m. a. svo:

Í Árnasafni er til dæmis að finna nokkur handrit sem hafa að geyma galdratákn eða fróðleik um galdur frá ýmsum tímum í frumritum eða uppskriftum, þeirra á meðal AM 687 d og e 4to; AM 697 4to; AM 727 4to II; AM 738 4to; AM 763 4to; AM 970 4to; AM 428 a 12mo ... AM 434 d 12mo.

Síðan eru talin upp handrit í Landsbókasafni og loks vísað í greinargerð Ólafs Davíðssonar í þulum og þjóðkvæðum. Þessi upptalning er ekki nógu nákvæm og hefði þurft að gera grein fyrir efni og aldri viðkomandi handrita.

Ekki hefur doktorsefni gefið sér tíma til að athuga þessi rit og eru þó sum þeirra merk. Í AM 738 4to eru að vísu engin merki um galdrastafi en nokkrar rúnir eru þar skýrðar. AM 970 4to er þjóðsagnahandrit frá 19. öld og hefur lítið gildi um galdramál á 17. öld. Aftur á móti hefði verið ómaksins vert að kanna AM 687 d og e 4to, AM 428 a 12mo, sem hefur að geyma Margrétar sögu, og AM 434 d 12mo sem er lítið galdrakver. Hluti þess handrits hefur reyndar verið gefinn út af Ólafi Davíðssyni og sum af þeim handritum sem doktorsefni nefnir eru til í viðunandi útgáfum. En það er ekki aðeins efni þessara handrita sem kanna þyrfti heldur líka feril þeirra ef þekktur er; athuga hvar á landinu handritin hafa verið og í hverra eigu. Einhver H.Þ. sem líklega er Halldór Þorbergsson í Seylu hefur sent Árna Magnússyni handritið AM 434 d 12mo árið 1697 og með því er bréfmíði hans til Árna þar sem hann telur að með þess háttar skrifum hafi menn komist áður í samband við huldufólk. Galdra nefnir hann ekki á nafn. AM 687 d 4to hefur að geyma rúnakvæði sem reyndar hefur margoft verið gefið út, nú síðast í fyrra af Raymond Page, útgáfu sem doktorsefni kannast ekki við, en áður af Kålund og Wimmer. Ég minnst á þetta kvæði hér, því að það er til í 2 handritum, hið eldra er frá því 1500, en hið yngra AM 461 4to frá því um miðja 16. öld. Bæði handritin eru vitnisburður um að rúnir hafi verið notaðar sem eins konar dulmál, enda leyfir Jón Ólafsson úr Grunnavík sér að kalla þess háttar skrif dylgjur, þ. e. eitthvað sem dulið er. Það kann því að vera stutt frá slíkri leyniskrift yfir í skrift sem hrín á einhverjum.

Réttilega tekur doktorsefni fram að af alþingisdómum verði trauðla séð hvaða tegund af fjölkynngi það var sem galdramenn eiga að hafa brúkað öðru fremur (197). Í mjög gagnlegum töflum á bls. 175–184 er getið 39 sinnum að tilefni til ákæru séu rúnir, stafir, ristingar, grasabrukán sem og stefnur, og þar á meðal er Buslubæn, en einmitt þar er gott dæmi um að rúnir séu notaðar til særinga, þó að þær rúnir hafi ekki tekist að ráða. Þessu efni, sem enn er varðveitt í handritum, hefði þurft að gera skil; með slíkri rannsókn hefði verið unnt að fá fram liði í þekkingarlíkan. Galdrabókin sem Lindkvist gaf út og nú síðast

Matthías Viðar Sæmundsson hrekkur þar ein ekki til. Spurningin er sú, sem enn er ósvarað, hvenær fara menn á seinni öldum að trúa því að rúnir geti hrinið á fólki til góðs eða ills? Er sá átrúnaður til kominn vegna túlkana húmanista á fornþáttmenntunum? Eða vegna þess að á 17. öld taka menn að lesa betur fornar bókmenntir? Í rúnakvæðinu unga sem ég minntist á eru rúnir bæði skýrðar með latneskum heitum og flett ofan af dul þeirra, en slík hyggja tengist líka öðru efni — nafnafelum sem eru algengar í rímum. Hagnýtt gildi rúna var löngu horfið á 16. öld, nema ef vera skyldi á legsteinum. Björgvinjarverslunin þar sem íslenskir skreiðarpakkar voru merktir með rúnaspjöldum var einnig löngu liðin undir lok. Svo virðist sem þekking á rúnum hafi varðveist með alþýðumönnum eins og Birni á Skarðsá og Jóni lærða. Arngrímur lærði kannast að vísu við þær og einnig Oddur Einarsson og Brynjólfur Sveinsson, en Brynjólfur virðist treysta á þekkingu þessara alþýðumanna á þeim. Sú spurning vaknar því hvers konar orðræða hafi farið fram um þessi efni á 17. öld. Varð túlkun húmanistanna á fornfræðum til þess að sum efni þeirra huldust þessari dul? Önnur efni í galdramálum snerta bein trúaratriði svo sem áheit og áköll til helgra manna sem og helgra dóma; þetta er ekki í anda hinnar lútersku siðbótar eins og kemur fram í ummælum Odds Einarssonar sem ég vitnaði í hér að framan. Alkunnar latneskar bænir snúast og upp í það að verða særingar. Kapólskar lækningabækur og grasakver fóru samt eigin veg milli húsa eftir siðaskipti. Ég tala nú ekki um kveisublöðin en af þeim virðist doktorsefni ekkert vita, a.m. k. er ekki nefnd ágæt rannsókn eftir Magnús Málárusson. Og ekki hefur henni dottið í hug að kanna hvernig lítið var á það að Margrétar saga var enn á 17. öld önnur hönd ljósmóðurinnar. Frá kapólskum tíma er einnig sú skoðun að veröld Óðins og Þórs jafngildi neðri byggðum Lúsifers. Þetta sést best á föstuleikjum eins og t. d. Skíðarímu. Þannig gátu kapólskar siðvenjur hjálpað til að gera heim fornra mennta tortryggilegan í huga sumra lærdómsmanna. Þessari orðræðu milli lærðra og leikra á 17. öld hefði ég viljað sjá gerð frekari skil, því að ég tel að með frekari greiningu á frumgögnum hefði verið unnt að komast nær hugarfari alls þorra manna á 17. öld og skoðunum þeirra um hvernig skilja bæri galdur eða fjölkyngi.

Mitt hlutverk hér hefur verið að benda á það sem betur mætti fara og hvað mætti gert rannsakað; andmæli eru þess eðlis. Ólína Þorvarðardóttir hefur aftur á móti gert margt vel í ritgerð sinni, sérstaklega ber að nefna úttekt hennar á dómum í galdramálum og ágripum þeim sem hún hefur gert í viðauka. Í þeirri samantekt bætir hún vel við fyrri rannsóknir. Þekking hennar á þjóðsagnaefni er og með ágætum. Bók hennar er auk þess prýðilega rituð og geislar sums staðar af frásagnarleði sagnamannsins. Rit Ólínu hlýtur að teljast

mikilsverður áfangi í rannsókn á hugarfarssögu 17. aldar og ég hygg að þeir sem þá sögu vilja kanna geti ekki gengið fram hjá verki hennar. Því er full ástæða til að óska henni til hamingju með verkið og óska þess að henni megi auðnast að halda áfram ótraud á fræðasviði sínu.

HEIMILDIR

- Einar G. Pétursson. 1977. Kennimark kölska (Character bestiae). Lýður Björnsson sá um útgáfunu. *Saga XV*:229–232. [Ritdómur].
- Gísli Sigurðsson. 1996. Íslenskar þjóðsögur. *Íslensk bókmenntasaga III*:407–494; 947–954. Ritstj. Halldór Guðmundsson. Mál og menning, Reykjavík.
- Hannes Finnsson. 1970. *Mannfækkun af hallærum*. Útg. Jón Eyþórsson og Jóhannes Nordal. Almenna bókfélagið, Reykjavík.
- Kennimark kölska (Character bestiae)*. 1976. Útg. Lýður Björnsson. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Jóns saga baptista II. *Postola sögur 1874*:849–931. Útg. C.R. Unger. Christiania.
- Jón Samsonarson. 1984. Tóuvers Klemusar Bjarnasonar. *Gripla 6*:64–85.
- C. Grant Loomis. 1948. *White Magic. An Introduction to the Folklore of Christian Legend*. The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Mass.
- Píslarsaga síra Jóns Magnússonar*. 1967. Útg. Sigurður Nordal. Almenna bókfélagið, Reykjavík.
- Sigfús Haukur Andrésson. 1957. Þorleifur lögmaður Kortsson. *Sktrnir 131*:152–171.
- Vestfirzkar þjóðsögur I*. 1909. Útg. Arngrímur Bjarnason og Oddur Gíslason. Ísafirði. (2. útg. Reykjavík, 1959).
- Vestfirzkar þjóðsögur II–III*. 1955–1959. Útg. Arngrímur Bjarnason. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Viðar Hreinsson. 1996. Tvær heimsmyndir á 17. öld. Snorra Edda í túlkun Jóns Guðmundssonar lærða. *Guðamjöldur og arnarleir. Safn ritgerða um eddulist*:117–163. Ritstj. Sverrir Tómasson. Háskólaútgáfan, Reykjavík.

Sverrir Tómasson
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
 Árnagarði við Suðurgötu
 101 Reykjavík
 sverrirt@am.hi.is

II

RÆÐA BO ALMQVISTS

1

BRENNUÖLDIN er falleg bók — að ytra frágangi mjög ólík þeim ljótu doktorsritum sem ég og samtímamenn mínir þurftum að láta frá okkur fara. Þetta er einnig sérstakt rit út frá mörgum sjónarmiðum. Meðal annars er þetta, ef mér skilst rétt, í fyrsta skipti sem lagt er fram rit til doktorsvarnar samkvæmt nýrri reglugerð sem heimspekideild hefur sett um doktorsnám.

Eins og nú gengur og gerist í þjóðfræðum er sérstakt, að doktorsefnið einblínir ekki á nútímann. Hún hefur haft þor til þess að skrifa um fornt efni og skilið að það hafi þýðingu fyrir nútímann. Ritið er því í anda þeirrar rannsóknarhefðar sem var efst á baugi hjá mörgum ágætum brautryðjendum í þjóðfræðum í Norðurlöndum fram að miðri 20. öld og er, sem betur fer, ekki enn undir lok liðin. Heldur skulum við vona að hún eigi eftir að eflast og þróast á þessari öld.

Mikla dirfsku hefur líka þurft til þess að taka í fang eins stórt efni og hér hefur verið gert, nú á dögum þegar efni í doktorsritum eru farin að vera æ minni og ómerkilegri. Slíka dirfsku hefur enginn sýnt síðan sá mikli þjóðfræðingur Ólafur Davíðsson, sem fórst voveiflega fyrir nærri því hundrað árum. Þegar svona stórt verk er tekið fyrir frá jafn mörgum sjónarhornum og hér er gert er ekki von að allt verði jafngott. Enda eru fæstir dómbærir um allt sem kemur málinu við. Fyrir mitt leyti ætla ég helst að athuga það sem kemur þjóðfræði við. En fyrst fáein orð um önnur efni.

Ég hef ekki sérstaklega lagt mig eftir að leita að prentvillum, ónákvæmni í tilvitnunum og þess kyns. Það sem ég hef veitt eftirtekt af því tagi er sjaldnast þess konar að gæti haft verulegan misskilning í för með sér. Þar sem ég er Svífi hneykslast ég þó á 'ø'-inu sem notað er á blaðsíðu 396 í titli á doktorsriti mínu, *Norrön niddiktning*. Slík 'ø' eru ekki til í sænsku — ekki einu sinni í orðinu *norrön*! Einnig hefur dönskukunnátta doktorsefnis villt um fyrir henni á bls. 400 í sambandi við rit Einars Ólafs Sveinssonar frá 1965, sem sagt er standa í „Tidskrift för nordisk Folkemindesforskning“. Rétt er *Tidskrift för nordisk folkminnesforskning* eins og rit Einars Ólafs frá 1946 er skráð réttilega, fjórum línnum ofar. Villa sem ef til vill má rekja til of hraðs lestrar fremur en vankunnáttu í sænsku máli er á bls. 66 og efst á bls. 67, þar sem sagt er: „til

eru heimildir um galdramál og dóma“ í Svíþjóð „frá síðari hluta 15du aldar“. Í því riti eftir Bengt af Klintberg sem vitnað er í, segir í raun og veru að í Svíþjóð höfum við „bevarade rättegångshandlingar i trolldomsmaal alltifran 1500-talets slut“. En þegar talað er um *1500-tal* merkir það '16. öld'.

En snúum okkur að efni sem meira máli skiptir!

2.

Um málfar doktorsritsins geta þeir best dæmt sem hafa íslensku að móður-máli. Mér finnst þó málið lipurt og auðskilið. Framsetning og efnisskipun virðist mér yfirleitt skýr og rökrétt. Einmitt þess vegna tel ég það ekki hafa verið nauðsynlegt að nota það tölukerfi í efnisskipun sem að mínum dómi á ekki heima nema ef til vill í ritum um stærðfræði eða málfræði. Einnig á ég erfitt með að setta mig við undarlegar skýringarteikningar, sem ég skil reyndar ekki vel, og sem líta út eins og dæmi í rúmfræði, sérstaklega þær myndir sem eru á bls. 306 og 308. Ég veit vel að þetta er tíska hjá þjóðfræðingum nú á dögum. Slíkt finnst mér bera vott um vantrú á mátt orðanna hjá mönnum í fræðigreini þar sem orð eiga að vera í hávegum höfð og talin öllum sverðum beittari. Hefði ég því kosið að doktorsefnið hefði fylgt dæmi laxins í kvæðinu um Odd Hjaltalín og leitað á móti straumi. En þetta er ef til vill ekki nema nöldur fyrrverandi prófessors sem á bágð með að setta sig við nútímann.

Bókaskráin eins og yfirlitin í kaflanum „Forverar í fræðum“ ber vitni um víðlesinn höfund, mikla þekkingu og yfirleitt gott mat á helstu og merkustu fræðiritum um galdrabrennur, galdra og skyld mál á ensku, þýsku og Norðurlandamálum frá fyrri tíma og allt fram um lok 20. aldar. Ég vík þó seinna að fáeinu sem mér finnst vanta í því efni. Einnig finnst mér athyglisvert hve miklar mætur doktorsefni hefur á kenningum Margaret Murray og Arne Runeberg um leifar fornrar frjósemisdýrkunar hjá þeim konum og körlum sem dæmd voru fyrir að hafa stundað galdur (bls. 16). Ekki veit ég betur en að þetta sé skoðun sem hafnað hefur verið af öllum viðurkenndum sérfræðingum nú á dögum. En þar sem þetta skiptir ekki máli fyrir galdrafárið á Íslandi, leiði ég hjá mér að ræða það frekar.

Þá finnst mér ekki heldur ástæða til þess að ræða um kaflann „Galdrafárið í Evrópu“, nema hvað mig langar að benda á að vel hefði farið á að minnast á grein Jöran Sahlgren 'Blåkulla och Blåkullafärderna' í tímaritinu *Namn och Bygd* 1915 í sambandi við umræðu höfundar um þetta efni á bls. 67.

Vegna skorts á sérþekkingu sneiði ég hjá því að ræða um 3. kafla „Brennuöldin“, sem að miklu leyti er sögulegs eðlis og 4. kafla „Galdramál fyrir dómstólum“ þar sem fjallað er um lögræðina. Sný ég mér heldur að kaflanum um „Vitnisburð bók- og munnennta“.

Sá efnismikli kafla er á bls. 242–293. Auk þess fjallar doktorsefnið sérstaklega um hlutverk og heimildargildi þjóðsagna á bls. 222–226. Er ef til vill rétt að byrja á að fara nokkrum orðum um val doktorsefnis á heimildum og rök hennar í því sambandi.

Höfundur styðst nær eingöngu við nýju útgáfuna af Íslenzkum þjóðsögum og ævintýrum (JÁ), sem kom út í sex bindum 1954–61, sem ekki aðeins er miklu fyllri heldur að dómi doktorsefnis betri en frumútgáfan er út kom í Leipzig 1862–64. Of mikið verk hefði verið að taka fyrir allt það efni viðvíkjandi göldrum og galdramálum sem vinsa mætti úr öllum þjóðsagnasöfnum er út hafa komið eftir daga Jóns Árnasonar. Þó get ég ekki fellt mig við að doktorsefnið rökstyðji þá ákvörðun sína að taka ekkert tillit til þessara þjóðsagnasafna með því að þau séu „öll yngri og veigaminni en Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri“ (bls. 226). Að söfnin hafi verið prentuð seinna en söfn JÁ merkir sjálfsagt ekki að þær sagnir sem þar eru séu endilega yngri. Og þótt yngri söfnin séu yfirleitt veigaminni er ekki loku fyrir það skotið að einstakar sagnir sem þau hafa að geyma geti verið mikilvægar og ef til vill breytt ýmsu í þeirri mynd sem doktorsefni dregur upp af þjóðsögum Jóns Árnasonar.

Þá skil ég ekki heldur hversvegna doktorsefnið nefnir einmitt þau söfn, sem hún notar ekki, sem talin eru upp á bls. 226 og þar eru sögð vera sérstaklega merk og yfirgripsmikil. Þetta á t. d. naumast við um Þjóðsögur Jón Þorcelssonar, þar sem efni þeirra er að mestu leyti sótt í þann hluta Þjóðsagna Jóns Árnasonar sem þá var ekki kominn á prent. Sama gildir að verulegu leyti um Þjóðsögur Ólafs Davíðssonar. Óskiljanlegt er líka hvað *Eyfellskar sagnir* eftir Þórð Tómasson frá Vallnatúni hafa fram yfir önnur söfn eftir hann, t.a.m. *Sagnagest*.

Fyrir menn sem kunna að vilja leita að efni um galtra í munnmælum til viðbótar því sem er í þjóðsögum JÁ er þess vegna upptalning höfundar á bls. 226 villandi. Að mínum dómi hefði farið betur á því að doktorsefni hefði aðeins nefnt safn Sigfúsar Sigfússonar sem er eina safnið sem jafnast á við safn Jóns Árnasonar að stærð og sem hefur að geyma sérstaklega mikið efni um galtra. Að öðru leyti hefði nægt að vísa í bókaskrá Steindórs Steindórssonar frá Hlöðum, *Skrá um íslenzkar þjóðsögur og skyld rit* og í viðbætur við þá skrá eftir Einar G. Pétursson.

Eitthvað verður einnig að segja um mat doktorsefnis á aðalheimild sinni, þjóðsögum Jóns Árnasonar. Eins og vikið var að áður stýðst höfundur við útgáfu þeirra Árna Böðvarssonar og Bjarna Vilhjálmssonar í 6 bindum. Þar er geysimikið áður óprentað efni, og þar hefur einnig það efni sem áður var prentað verið lagfært í samræmi við handrit skrásetjara. Mér finnst ekki vera nógu djúpt í árinna tekið hjá doktorsefni þegar segir (á bls. 225) að útgefendur „hafi leitast við að birta handritin óbreytt“. Að mínum dómi eiga þeir Árni og Bjarni það skilið að sagt væri að þeim hafi *tekist* að gera það. Þar með er þó ekki sagt að útgáfa Árna og Bjarna „standi nær upprunagerð sagnanna“ frekar en textinn eins og hann er í fyrri útgáfunni, nema að með upprunagerð sé átt við textann eins og hann var hjá þeim mönnum er skrásettu. Vel má vera að textinn eins og hann var lagfærður af Jóni Árnasyni — þar sem fyrndu og flóknu máli sumra skrásetjara hefur verið breytt — hafi í raun og veru stundum færst nær málfari þeirra karla og kerlinga sem sögurnar sögðu. Um orðréttan texta sagnamanna getum við alls ekki vitað með vissu fyrir en hljóðritunartæknin kemur til sögunnar — eins og Gísli Sigurðsson ræðir nokkuð í þjóðsagnakafla sínum í *Íslenskri bókmenntasögu*, en ekki er að sjá að doktorsefni hafi lesið hann. En hvað sem þessu líður, er ekki ástæða til að gera of mikið úr orðamun sagnanna hjá heimildarmönnum Jóns og hjá Jóni sjálfum. Hér er um stílatríði ekki um efnisatriði að ræða. Þar sem hér er um efnisrannsóknir að ræða er ástæðulaust að hafa miklar áhyggjur á þessu.

Meira munar um hvort þær sagnir sem Jón sjálfur safnaði, eða þeir sem skrásettu fyrir hann, séu „valdar að eigin smekk“ eða hvort þær gefi nokkurn veginn sanna hugmynd um þær sagnir og tegundir sagna sem í raun og veru voru sagðar á miðri 19. öld. Doktorsefnið virðist þeirrar skoðunar (bls. 225) að sú staðreynd að fæstir skrásetjaranna voru ekki alþýðumenn bendi til þess að þeir hafi að miklu leyti valið og hafnað úr sagnabrunni heimildarmanna. Ekki er að neita því að Jón hefur sóst mjög eftir sumum sjaldgæfum munnmælasögum, þá sérstaklega ævintýrum — sem var aðalatriðið í huga Grimmsbræðra. Honum fannst einnig að hann hefði fengið of mikið af útilegumannasögum. Einnig hafa Jón og samstarfsmenn hans forðast að láta klámsögur komast inn í safnið. En þetta hefur ekkert með umfjöllunarefni okkar að gera, þar sem hvorki ævintýrin, útilegumannasögurnar eða klámsögurnar koma galdramálunum við. Meira máli skiptir að safn Jóns nær yfir margar og fjölbreyttar sagnir um galdramál og töfrabrögð og að hann hefur auk þess í mörgum tilvikum skrásett fleira en eitt afbrigði af þeim. Ekki heldur get ég séð að Jón eða samstarfsmenn hans hafi vísitandi sleppt eða gert lítið úr neinu sem til var af slíku tagi. Athyglisvert er að Sigfús Sigfússon frá Eyvindará, sem ætla má al-

þýðumann, hefur — að því er ég get best séð — enga sagnaflokka eða einstakrar sagnir viðvíkjandi galdramönnum og göldrum, sem eru ekki þegar til í safni Jóns. Þegar öllu er á botni hvolft, tel ég að segja megi að ekkert land hafi eins góðar heimildir úr munnmælum fyrri hluta 19. aldar um galdra og galdramenn og Ísland, og að þetta sé Jóni, skrásetjurum hans og heimildarmönnum að þakka. Þetta merkir að sjálf sögðu ekki að safn Jóns sé lýtalaust. Gagnrýna ber það sem miður fer. Heimildakönnun á samt ekki aðeins að vera fólgin í því að finna að, heldur einnig í því að finna hvað haldgott er.

3.

Á bls. 225 spyr doktorsefni að hvaða leyti megi nota galdrasagnir í safni Jóns Árnasonar sem „mælikvarða á alþýðuviðhorf og aldaranda“, ekki aðeins á þeim tíma er þær voru skrásettar, heldur einnig á þeim öldum þegar galdramálin fóru fram. Varúð er dyggð í fræðimennsku, en samt get ég ekki stillt mig um að spyrja hvort doktorsefni mikli ekki fyrir sér muninn á munnmælasögum um galdur og galdramenn á Íslandi á 17. öld og 19. öld. Við vitum t. d. að sumar sagnirnar um Sæmund fróða — sem doktorsefni fjallar reyndar um (bls. 253–255) voru svo að segja eins á 17. öld, þegar Árni Magnússon skrifaði þær upp, og í munnmælum 19. aldar. Í sömu átt benda rannsóknir frá öðrum löndum t.d. rit Jan Walls *Tjuvmjólkande väsen* (I, *Äldre nordisk tradition* og II, *Yngre nordisk tradition*). Í þessum bókum sést skýrt að litlar breytingar hafa orðið frá því 1600 til 1900 á trú manna á tilbera, snakka og áþekkar yfirnáttúrulegar verur sem stela málnyt frá mönnum. Einnig hafa sagnir um þessar verur, þótt ólíkar séu í ýmsum löndum og í ýmsum landshlutum, lítið sem ekkert breyst á þrjú hundruð árum. Með þessu er ekki sagt að engar breytingar hafi átt sér stað á munnmælasögum um íslenska galdramenn og töfrabrogð frá galdraöld til aldar Fjölnismanna. En óþarft finnst mér að gera of mikið úr þessu. Að mínum dómi er líklegt að þjóðsögur 19. og jafnvel 20. aldar gefi betri mynd af trú og sögnum á galdraöld en samtímaheimildir 16. og 17. aldar. Það sem kemur fram í þeim er oft brota- og tilviljunarkennt, og jafnvel afbakað vegna áhrifa kirkjuhöfðingja og lögspekingsa sem hafa fært vitnisburði og frásagnir í letur. Ég gæti kinnroðalaust haldið fram þeirri skoðun að sú þjóðtrú og þær frásagnir sem er að finna í þjóðsögum Jóns Árnasonar gefi stundum betri hugmynd um trú og sagnir í fornöld heldur en eddurnar og Íslendingasögurnar. Það er vegna þess sem þjóðsögurnar eru svo dýrmætær heimildir. Ástæðulaust er því að gera lítið úr gildi þeirra.

Heimildargildi ólíkra sagna og sagnategunda er ekki alltaf hið sama. Þetta er höfundur ljóst og hún ræðir málið ítarlega á bls. 242–252. Mér liggur við að segja of ítarlega, þar sem höfundur segir réttilega að ævintýrin — eða þær sögur er á þýsku eru nefndar *Märchen* — koma ekki efni hennar við. Hún hefði því getað leitt hjá sér að ræða svona mikið um þjóðsöguhugtakið. Betur hefði farið að snúa sér beint að sögnunum, sem er sú megingtegund munnlegrar frásagnarlistar, sem hér kemur helst til greina.

Eins og höfundur er ljóst eru ekki allar sagnir af sama tagi. Hugtakið *fabulat* sem doktorsefnið notar í fyrsta skipti á bls. 243 og nefnir einnig skáldsagnir, og sem hún seinna, t.d. á bls. 243, talar um sem *fabúlur*, er nothæft um eina tegund sagna. Hér hefði verið æskilegt að vitna í von Sydow sem bjó til orðið *fabulat* og skilgreindi það oftast en einu sinni. Þá væri rétt að vísa til bókar Bødker *Folk literature (Germanic)* í ritröðinni *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore II*, þar sem fjallað er um ólíkar skilgreiningar síðari fræðimanna á sama hugtaki. Finniskir þjóðfræðingar, einkum Lauri Honko og Juha Pentikäinen hafa rætt þetta hugtak og einnig hugtakið *memorat*, sem doktorsefni nefnir reynslusagnir (á bls. 243). Ef doktorsefnið hefði þekkt og notað þessi rit hefði skilgreiningin á *fabulat* varla verið eins og hún er á bls. 245–246. Þar er galdrasögnum skipt í tvennt: *fabúlur* og *sagnir-memoröt*. Lesendur gætu því haldið að *fabúlur* væru ekki *sagnir*, en það hefur þó vonandi ekki verið ætlun höfundar.

Það er að vísu rétt athugað að skáldskapur sé fólgin í *fabúlum*. Þær hafa listrænt form, og því er unnt að flokka þær í ólíkar gerðir: Flótti frá Svartaskóla, Þáttaka Djöfulsins í spilamennsku og svo framvegis. Þessvegna er unnt að búa til skrá um þær eins og skrá Reidar Th. Christiansen, *The Migratory Legends, a Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian variants*. Mér finnst það vera ljóður á verkinu að ekki skuli vera stuðst við þessa skrá eða aðrar slíkar, sérstaklega frá Norðurlöndum, Bretlandseyjum og Þýskalandi. Ég vík aðeins aftur að því síðar.

En svo við snúum okkur aftur að skilgreiningu á *fabúlum* finnst mér það einnig villandi að kalla þær „skáldlegar frásagnir með ævintýraminum flökkusagna“ eins og doktorsefnið gerir á bls. 245. Hugtakið *flökkusagnir* hefði fyrst þurft að skilgreina. Frá hagnýtu sjónarmiði eru *flökkusagnir* og *fabulat* eitt og það sama. Fyrra hugtakið á við útbreiðslu sagnanna; seinna hugtakið við skýra og skáldlega uppbyggingu þeirra. Þar sem uppbyggingin hefir í för með sér að *fabulöt* eru oft skemmtilegri, meira spennandi og eftirminnilegri en aðrar sagnir öðlast *fabulöt* meiri útbreiðslu en aðrar sagnir. Með öðrum orðum, sú *fabúla* er varla til sem ekki er *flökkusögn*, og heldur ekki sú *flökkusögn* sem

ekki er *fabúla*. Þótt rétt sé athugað að fabulöt innihaldi ákveðin minni og einnig að fabulöt standi ævintýrum að sumu leyti nær en aðrar sagnir, er það að mínum dómi misvísandi að segja að þessi minni séu „ævintýraminni“. Öllu fremur er ástæða til þess að leggja áherslu á að ævintýrin snúast um æsilega atburðarás og „happy end“ þar sem meinleg örlög og veruleg hætta einkenna oft fabúlu. Loks er þjóðtrú hluti af fabúlum. Trúin er í orðum von Sydow kjarni þessara sagna og sögnin sjálf hefur myndast utan um hana. Satt er að memorötin eru heimildir um þjóðtrú, eins og höfundur tekur fram á bls. 246. Því fer þó fjarri að þær séu einu heimildirnar — eins og ætla mætti af orðum höfundar. Margt af því sem sagt er um t.d. uppvakninga og tilbera, sem höfundur tekur til sem dæmi um efni memorata, er líka efni í fabúlum.

Það sem helst má finna að flokkaskiptingu doktorsefnis er þó að samkvæmt skilgreiningu von Sydow og flestra annarra fræðimanna eru *memoröt* alls ekki sagnir. Þetta er hluti af skilgreiningu Bødkers:

... term introduced by von Sydow ... to denote a narrative told by the people about a purely personal experience of their own. A memorate has not the nature of fiction, and is not tradition. It may, however, be strongly influenced by sagen [p.e.a.s. sagnir] about similar events.

Memoröt eru með öðrum orðum *ekki* sagnir. Það hugtak á aðeins að nota um frásagnir er hafa gengið frá manni til manns, en það er einmitt það sem memorötin hafa ekki gert. Tvískipting höfundar á galdrasögnum í *fabulöt* og *memoröt* er því óheppileg.

En ekki eru allar sagnir, sem koma máli okkar við, flökkusagnir. Þær sagnir eru líka til sem ekki eru eins listrænar og hafa ekki eins víða útbreiðslu og fabúlurnar en hafa samt gengið manna á milli. Ekki er gott að finna nothæft heiti um slíkar sagnir. C.W. von Sydow nefndi þær *Erinnerungssagen* á þýsku, *memorial sagn* á ensku og *minnessögner* á sænsku. Þessi orð eru ekki góð, enda hafa þau verið lítið notuð í seinni tíma fræðiritum. Hér hefði verið þörf á nýyrði.

Loks ber að taka fram að sumar af þeim munnmælaheimildum sem doktors-efni notar, og sem máli skipta í þessu sambandi, eru alls ekki frásagnir eða sögur í neinum skilningi þessara orða heldur það sem á ensku máli er kallað *belief statements* og á sænsku *trosutsagor*. Hér er um að ræða einstakar setningar eins og „Hægt er að læra galdur í Svartaskóla“ eða „Sumar konur geta stolið mjólk með tilbera“. Á þetta hefði líka verið rétt að minnst.

Mikið efni er komið saman í þeim köflum er fjalla um galdur í fornþókmenntum (bls. 226–41) og í þeim hlutum bókarinnar þar sem galdrasögur af

nafngreindum mönnum eru teknar til meðferðar (bls. 252–278), og einnig í þeim köflum (bls. 285–293) þar sem sérstök galdraráð og fyrirbæri eru grannskoðuð. Hér er ekki fært að nefna nema fáein atriði.

Um seið er mér ánægja að sjá að doktorsefnið hefur á bls. 229–231 að verulegu leyti stuðst við rit eftir Dag Strömbäck, kennara minn og reyndar líka aðal-kennara hennar, Jóns Hnefils Aðalsteinssonar prófessors. Bók Dags er undirstöðurit um þetta efni. Þó ber að geta þess að ekki eru allir sammála kenningum Dags um seið og hamskipti. Því hefði verið ástæða til þess að minnast á skoðun fræðimanna eins og François Xavier Dillmann, en hann hefur nýlega skrifað um seið í tímaritinu *Skáldskaparmál* 2. Ekki virðist mér heldur rétt með farið á bls. 241 í bók doktorsefnis þegar sagt er að seið vanti í þjóðsagnir seinni tíma. Í efnisskrá 6. bindis af þjóðsögum Jóns Árnasonar, eru talin að minnsta kosti 20 dæmi um seið.

Í kaflanum um níð (bls. 232–233) hefði verið vert að vitna ekki aðeins í rit mitt *Norrön niddiktning* 1, heldur einnig í rit eftir Folke Ström. Mér væri líka forvitni að fá að vita hvers vegna höfundur vitnar ekki einnig í annað bindi af *Norrön niddiktning*.

Þótt lítt sem ekkert sé talað um níð í sambandi við töfra í þjóðsögum seinni tíma, hefði einnig verið rétt að benda á að brigsl um kynvillu, hugleysi og allskonar klám er þáttur í sumum særingakvæðum m.a. Snjáfjallavísum Jóns lærða og Tyrkjasvæfu Magnúsar Péturssonar á Hörgslandi. Í þessu sambandi hefði líka mátt ræða þá spurningu hvort níðskáldin séu ekki fyrirrennarar kraftaskáldanna, þannig að hið forna níð hafi lifað áfram í kveðskap þeirra.

Ég er ekki viss um að doktorsefni hafi rétt fyrir sér á bls. 233 (og aftur á bls. 240) þar sem segir að níðstangar sé getið í galdramáli sem kom fyrir alþingi árið 1698 (sjá einnig bls. 379). Orðið *níðstöng* er hvergi nefnt í dóms-skjölunum, heldur aðeins að upp hafi verið sett lönguhöfuð. Þar sem sagt er að þetta hafi verið gert „án vonds ásetnings“ er hér varla um níð að ræða. Ég get fremur trúað að hér sé um svokallaðan veðurgapa að ræða, en hann var notaður til þess að fá vind eða storm til að blása að vild, en þetta getur sjálfsagt verið gert af vondum eða góðum ásetningi.

Um ham og hamskipti, hug og fleira slíkt sem fjallað er um á bls. 235–237 styðst doktorsefni eins og vera ber einnig að miklu leyti við doktorsrit Strömbäck. Hér hefði þó verið ástæða til að vitna ekki aðeins í bókina *Sejd* heldur einnig í greinar Strömbäck „The concept of the soul in Nordic tradition“ (í *Arv* 1975) og „Om de nordiska själsföreställningarna“ í bókinni *Den osynliga närvaron*. Um misskilning á orðum Strömbäck er að ræða í neðanmálgrein

61 á bls. 235 þar sem sagt er að frásagnir í fornaldarsögum um að menn geti brugðið sér í „ýmissa kvikinda líki“ „eigi sér dýpri rætur í norrænni þjóðtrú“. Þvert á móti segir Strömbäck að í þessum sögum sé að finna „ett fantasi- eller äventyrsmotiv utan djupare grund i nordisk folktrö“. Eins og doktorsefni tekur réttilega tekur fram, kveður lítt að hamförum í íslenskum þjóðsögum síðari alda. Þó er nefnd í þessu sambandi sagan Dalakúturinn í fyrsta bindi af þjóðsögum Jóns Árnasonar. Hér er að öllum líkindum ekki um framhald fornrar trúar að ræða, heldur er Dalakúturinn afbrigði af alþjóða flökkusögn eða *fabulat* hinnar svonefndu Guntramsagnar, *The Human Soul Free from the Body*, ML 400 í sagnaskrá Christiansens.

4.

Í köflunum um nafngreinda galdramenn hefði doktorsefnið stundum getað notfært sér betur rit annarra manna, t.d. grein eftir Terry Gunnell, 'The return of Sæmundur. Origins and analogues', í afmælisritinu til Jóns Hnefils prófessors og greinar Hallfreðar Arnar Eiríkssonar um Magnús á Hörgslandi (í *Arv* 1979 og 1993). Þessar greinar hefðu líka getað bætt við skilning á hlutverki og þýðingu flökkusagna. Gandreiðarsögurnar hjá Jóni Árnasyni (sem fjallað er um á bls. 293–294) eru einnig fabulöt eða flökkusagnir enda eru þær til í mjög svipaðri mynd annars staðar, meðal annars á Skotlandi, og rétt hefði verið að taka það fram fremur en að nefna þær „ævintýralegar frásagnir“ eins og doktorsefnið gerir.

Svipað gildir um fleira. Til fabulata hefði til dæmis mátt telja margar þjóðsagnir seinni tíma um snakka eða tilbera (sem doktorsefni ræðir á bls. 289–291). Að mínum dómi hefði átt að taka það skýrt fram að svo sé.

Nú má spyrja hversvegna ég tel þetta svona mikilvægt. Ástæðan er sú að vegna þess að sagnir af þessu tagi voru svo oft sagðar og eru svo eftirminni- legar hafa þær orkað stórlega á hugmyndir og tilfinningalíf alþýðumanna. Þess vegna hefur veruleikinn verið túlkaður samkvæmt sögnunum. Svo að dæmi sé nefnt: þegar kýrnar hættu að mjólka var fyrst hugsað til þess að hér væri tilberi eða snakkur að verki. Kærendur, vitni og dómendur þekktu sömu sögurnar, og því grundvölluðust ákærur og yfirheyrslur þeirra á sama sjónarmiði.

Nýjustu rannsóknir þjóðfræðinga á galdramálum í Svíþjóð, meðal annars bækur þeirra Jan og Bodil Wall *Det ropades i skymningen* og *Hon var tagen under jorden*, sem doktorsefnið hefur ekki notað, gefa til kynna að einmitt

flökkusagnir hafa oft og tíðum að verulegu leyti mótað það sem menn eru sakadír um í galdramálum, það sem vitni þykjast hafa séð og það sem hinir ákærðu gangast við, ýmist tilneyddir eða ótilneyddir. Slíkum rannsóknum hefði efalaust mátt beita á Íslandi með góðum árangri.

Þær aðfinnslur sem hér hefur verið drepíð á eru ekki miklar að vöxtum miðað við stærð ritsins og það mikla efni sem þar er tekið til umfjöllunar. Eins og ég vék að í upphafi máls míns, er doktorsefnið einnig brautryðjandi á ýmsum sviðum. Þegar Ólafur Davíðsson féll frá orti Fornólfur erfídrápu um hann sem endar svona:

En fræði og sagnir sögulands
sakna manns úr ranni.
Viltu taka upp verkin hans
og verða þar að manni?

Gott er að sjá að doktorsefnið hefur tekið upp þráðinn þar sem Ólafur sleppti honum. Hún hefur orðið að fræðimanni og óska ég henni til hamingju með sína miklu og þörfu bók og langra verkdaga á akri fræðanna.

*Bo Almqvist
Department of Irish Folklore
University College Dublin
Belfield
Dublin 4
Ireland*

EINAR G. PÉTURSSON

ANDMÆLI EX AUDITORIO

Formáli

VIÐ DOKTORSVÖRN Ólínu Þorvarðardóttur 3. júní vorið 2000 sá ég ástæðu til að taka til máls úr sal, sem hefur verið mjög fátítt við Háskóla Íslands. Ræða mín birtist hér næstum óbreytt, og er það í fyrsta sinn, eftir því sem mér er framast kunnugt, að slík andmæli birtast á prenti hérlendis.

Í máli mínu einskorðaði ég mig við vinnubrögð og vísindalega þjálfun doktorsefnis, sem er verulega ábótavant. Lauk ég orðum mínum á dæmisögu um nauðsyn þess að fara rétt með og hve afdrifaríkt getur orðið að fara ekki rétt með. Prentvilla, eitt auka 't', varð grundvöllur kenningar, sem vitaskuld er ekki rétt að segja að hafi verið byggð á sandi, heldur botnlausu kviksyndi.

Um vörmina spunnust nokkur blaðaskrif, sem ég sá ekki ástæðu til að blanda mér í. Fyrst birtist grein í *Morgunblaðinu* 6. júní 2000 eftir Þröst Helgason og nefndist „Um stafkrókaleyfishafa. Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ Eins og nafnið bendir til ræddi ÞH af lítilsvirðingu um stafkróka, fannst óþarfi að sýna nákvæmni í meðferð heimilda og frágang texta, þ. e. virtist alls ekki skilja nauðsyn þess að fara rétt með. Þess vegna er bryn ástæða til að endurtaka orð mín hér á eftir: Sá sem er ónákvæmur í hinu smáa mun fyr en varir sýna sig ónákvæman í stóru. Með öðrum orðum er líklegast að í öllu verkinu birtist sama ónákvæmnin.

Í sama dúr og ummæli Þratar Helgasonar var nokkuð af grein sem ÓP birti í *Morgunblaðinu* 2. júlí 2000, en þar er millifyrirsögn „Stafkrókafraði eða hugvísindi“ og þessu tvennu teflt fram sem andstæðum. Þar er um grundvallarmisskilning að ræða, þegar hún segir:

Á meðan hugmyndasagan leitast að skoða tiltekið tré og staðsetningu þess í skóginum, dvelur texta- og handritafræðin við það að telja og greina laufblöð í limi.

Þessi samlíking er að mínum dómi fullkomlega röng, því að vinnubrögð heimildarýni eru um margt sameiginleg handritafræði, þegar fjallað er aldur og skyldleika einstakra handrita. Ef húsið er ekki á traustum grunni er hætta á að það hrynji. Fremur bæri að líkja hugmyndasögumanninum, sem ekkert skeytir um texta- og handritafræði, við smíð sem velur sér úr skóginum gamlar fúaspýtur fyrir máttarviði húss síns og skeytir ekkert um hvað hann hefur í höndunum, hvernig smíðaði hann hefur.

Það kom mér nokkuð á óvart, hve ÓP talaði af mikilli lítilsvirðingu um stafkróka. Eins og síðar segir, þekki ég ekki dæmi þess annars staðar en hjá ÓP að skástrík séu notuð til að tilgreina að stafir hafi verið leystir upp úr böndum. Með skástríku sínum hefur ÓP því verið með sjálfstætt framlag til stafkrókafraða.

Um orð þeirra ÓP og Þratar Helgasonar er það að segja, að hvorugt nefndi meginatriði máls míns, þ. e. brýna nauðsyn þess að reyna eins og hægt er að fara rétt með.

Andmæli mín voru í grein Þratar Helgasonar sögð vera *fáheyrður atburður*, „að einn úr doktorsnefndinni ... kvaddi sér hljóðs“. Undir þessi orð tók ÓP. Hún talar um

málflutning „sjálfskipaðs andmælanda dr. Einars G. Péturssonar.“ Óvanalegt er að kvartað sé undan slíku af þunga, því það er eins og verið sé að reyna að hefta málfrelsi í landinu. Þar að auki er löng hefð fyrir því, að umræður séu við doktorsvarnir og fremur ástæða til að auka þær en minnka.

Andmæli

Það sætir nokkrum tíðindum við doktorsvörn hér í Háskóla Íslands að einhver taki til máls úr sal, upp á latínu ex auditorio.

Reyndar eru fleiri tíðindi í dag, því að nú er í fyrsta skipti tekin til varnar doktorsritgerð, sem unnin er sem liður í formlegu doktorsnámi. Slíkt nám vekur óeitanlega ýmsar spurningar, sem ekki voru til, þegar enginn sérstakur leiðbeinandi var til aðstoðar doktorsefni og var á vissan hátt ábyrgur fyrir ritgerðinni og framgangi hennar. Þetta hlýtur einnig að hafa í för með sér að doktorsefnið er ekki eins sjálfstætt og ætlast jafnvel til að lagt sé mikið upp í hendurnar. Samt hlýtur sjálfstæði höfundar alltaf að vera mikilvægt atriði, því að án þess er hætt við að frumleikinn geti orðið of lítil, leitinn of lítill.

Ég var reyndar í doktorsnámsnefndinni, reyndi að leiðbeina doktorsefni eftir bestu getu og kem ég að því síðar.

Hvað á doktorsritgerð að vera? Einhvern tíma heyrði ég sagt að doktorsefni ætti að vita allt um eitthvert tiltekið efni, en spurningunni er svo svarað í vinnureglum um doktorsnám í Heimspekideild, „að þær séu sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar á fræðasviði sínu.“ Þessi orð hljóta að merkja að þar sé þekkingarauki, en ekki endurskrif eldri rita og gamallar þekkingar, sem ekki kafa dýpra í fræðin og þoka þeim ekki neitt teljandi fram. Ef slík endursuða verður talin gild til doktorsprófs, þá væru það slakari kröfur en áður hafa verið gerðar hér, einnig ætti að koma til greina að skilja þau próf frá eldri doktorsprófum með öðrum titlum.

Ekki ætla ég að ræða um þekkingarsköpun og efnisafmörkun hvorki almennt og yfirleitt né í verkinu *Brennuöldin*, heldur vil ég nú einskorða mig við vinnubrögð og vísindalega þjálfun.

Háskólar hljóta alltaf fyrst og fremst að reyna kenna stúdentum góð vinnubrögð og vísindalega hugsun. Nauðsynlegt er hverjum fræðimanni að hafa gott vit á heimildarýni í sinni grein. Það er grundvallarkrafa til fræðilegra rita sem standa á sagnfræðilegum grunni, að þau séu unnin eftir frumheimildum eða þeim heimildum sem upphaflegastar finnast; að í aðdráttum efnis, ályktunum af efninu og við samningu fræðilegs texta sé hvergi bilbugur á því, að fylgt sé strangri reglu heimildarýnnar. Annars er ekki hægt að segja að um

vísindarit sé að ræða. Sú regla leiðir mann, sem e. t. v. hefur fyrir sér unga heimild um eitthvert tiltekið atriði, til þess að spyrja jafnan: hvernig eða hvaðan veit hún það? og reyna svo að finna heimildir að baki ungu heimildinni. Er hún e. t. v. tekin orðrétt upp eða er ónákvæm endursögn eftir annarri varðveittri heimild og eini munurinn er annað og yngra orðalag eða hreinar afbakanir? Frumrit er alltaf réttara en uppskrift og hver endursögn eykur líkur á misskilningi. Þessi krafa um heimildarýni hlýtur að gilda við allar fræðilegar ritgerðir í háskólum, en allra síst má vera bilbugur á kröfunni við doktorsritgerðir.

Sú ritsmíð sem hér er til umræðu í dag grundvallast að verulegu leyti á heimildum um sögu 17. aldar. Þeir sem fást við rannsókn á málefnum 16. og 17. aldar lenda í verulegum erfiðleikum. Fram yfir siðaskipti er langmestur hluti varðveittra heimilda prentaður í *Íslenzku fornbréfasafni*, sem er nokkuð tæmandi til 1570. Það ár byrja prentaðar *Alþingisbækur* til 1800, en annars er takmarkað prentað af frumgögnum frá 17. öld. Útgáfu *Fornbréfasafns* hóf Jón Sigurðsson forseti; sú útgáfa var liður í sjálfstæðisbaráttunni, en Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður hélt verkinu áfram. Til eru mikil drög frá báðum til framhalds, því að þeir hugsuðu sér, að *Fornbréfasafnið* næði langt fram á 17. öld. Sú hefur ekki enn orðið raunin. Getur því stundum verið mjög torvelt að finna einstök skjöl frá þeim tíma sem hér um ræðir, þótt margt, eins og t. d. bréfabækur biskupa, sé fremur aðgengilegt. Útlendum fræðimönnum þykir að vonum undarlegt að hér skuli vera vanræktar útgáfur fornbréfa, en það er sennilega af því að á sama tíma höfum vér Íslendingar verið mjög uppteknir af „að setja hlutina í evrópskt samhengi“.

Ein helsta sérrannsóknin á galdramálum 17. aldar er rit Ólafs Davíðssonar *Galdur og galdramál á Íslandi*, sem kom út 1940–43. Í ritinu getur Ólafur allra þeirra galdramála, sem hann hafði heimildir um. Hann samdi þetta rit í Kaupmannahöfn og hafði þar stuðning af aðráttum til fyrstu binda *Fornbréfasafnsins* en ekki aðgang að skjölum í Landsbókasafni eða Þjóðskjalasafni. Ólafur lést áður en hann gekk frá ritgerð sinni og hefði sjálfur aldrei gefið hana út í þeirri mynd sem hún birtist. Þess hefði því mátt vænta að ritgerð sú, sem hér er til umfjöllunar yki verulega við rannsóknir í bók Ólafs, en það hefur því miður ekki orðið raunin.

Eins og áður gat var ég í doktorsnámsnefnd um þessa ritgerð og þegar ég fyrst fékk í hendur uppkast hennar í mars 1998 varð ég mjög undrandi, því að vinnubrögðin þóttu mér með miklum ólíkindum.

Samt var ekki annað að sjá af fyrri frammistöðu doktorsefnis en vinnubrögð ættu að vera í lagi. Ágæt frammistaða var m. a. í námsskeiði með heitinu „Rannsóknnaaðferðir og ritgerðasmíð“. Sem dæmi úr uppkastinu má nefna

að þar var farið af nákvæmni í öll handrit, sem Bjarni Einarsson lét prenta í *Munnmælasögum 17. aldar*. Í heild verður að segja að lítið kapp hafi verið lagt á að fara í frumheimildir eða meta gildi heimilda, en mikið tekið upp úr handbókum. Það er ekki „sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar“, enda er efni handbóka yfirleitt ekki heldur sjálfstætt framlag til þekkingarsköpunar. Vissulega hefur ritgerðin tekið umtalsverðum framförum, en ekki nægum að mínum dómi og því stend ég hér nú.

Ástæðan getur ekki verið önnur en sú að eitthvað verulega alvarlegt hljóti að vera að kennslu í vinnubrögðum í námi til lokaprófs í íslensku og þá munu menn spyrja: Á gagnrýni af þessu tæi heima hér, ætti ekki að beina þessu til heimspekideildar en ekki til doktorsefnis? Því er til að svara að á þau atriði, sem hér verða nefnd, hef ég bent doktorsefni, en þeim hefur ekki verið sinnt. Þess vegna er ég ekki að hengja bakara fyrir smíð og næsta auðvelt væri að tala miklu lengur en hér verður gert.

Telja má víst að í kandidatsnámi hefði átt að vera kennt að ganga af nokkurri nákvæmni frá heimildaskrá. Í bókinni *Brennuöldin* hefur gengið illa að koma henni í lag. Varla er hún enn í nógu góðu lagi, t. d. þar sem sagt er, að Þórður Tómasson í Skógum hafi gefið út „Eyfirskar sagnir“, en þar á vera *Eyfellskar*. Undir eitt eru sett *Eddukvæði* og *Snorra-Edda*. Verst er þó að fyrir kemur að ártöl eru röng í texta bókarinnar, þótt rétt séu í heimildaskrá (s. 419 stendur réttilega Þorsteinn M. Jónsson 1957 en á 386 er ártalið 1947) og (s. 402 stendur réttilega Grímur Thomsen 1969 en á s. 220 er ártalið 1964). Gagnlegt er það að við ritgerðina hafa verið settar atriðisorðaskrá og nafnaskrá, en slæmt þykir mér að sjá þar að Eggert ríki Björnsson á Skarði, hálfbróðir Páls í Selárdal, er gerður að tveimur mönnum og er annar Eggert sýslumaður Magnússon. Þessi Eggert Björnsson er á s. 137 sagður Bjarnason.

Í upphafi ritgerðarinnar er frá því greint hvers vegna *Alþingisbækur* eru næstum eingöngu notaðar sem heimild, en ekki leitað skipulega í öðrum samtímaheimildum. Slíkt hefði þó bætt miklu við þekkinguna, því að alþingisdómar hafa næstum allir verið notaðir en aðrar heimildir minna. Samt er sagt (s. 14) að farið hafi verið vandlega í nokkur mál.

Eitt þeirra óprentuðu rita, sem doktorsnámsnefndin benti doktorsefni á voru bréfabækur Þórðar biskups Þorlákssonar, sem Ólafur Davíðsson hafði ekki aðgang að. Ekki fór doktorsefni eftir þeirri bendingu og sagði orðrétt: „fann ekkert „nýtt“ í þeim.“ Rétt skal vera rétt. Þegar fyrsta bindi bréfabóka Þórðar biskups er skoðað kemur í ljós, að Þórður Guðmundsson sem dæmdur var til húðláts á Alþingi 1678 var einn þeirra skólapilta, sem vísað hafði verið

úr skóla vorið áður; hann var gikkurinn í veiðistöðinni og mál hans kom fyrir dómstóla.

Nú vill svo til að í bréfabókum Þórðar biskups er einnig á mörgum stöðum komið að málum Árna Loftssonar, sem í ritmiðinni eru meðal þeirra mála sem sérlega er farið í saumana á. Þar má nefna að í bréfi Þórðar biskups til séra Þorleifs Jónssonar prófasts skrifuðu fyrir prestastefnu í Hvammi í Dölum stendur: „Skrif s Árna sýnest sumstaðar heldur gróft og ómjúkt stílað vera, og ei heldur allstaðar við koma hans máli“. Einnig er meira um mál Árna í Prestastefnubók Þórðar biskups. Virðist af þessu ljóst, að betur hefði mátt fara í saumana á þessu máli en doktorsefni gerir í sérkaflanum.

Á s. 336 er mér þakkað fyrir að hafa bent á héraðsdóma í skjölum jarðabókarnefndarinnar í AM 445 fol, og er handritið notað á nokkrum stöðum, m. a. á s. 172. Ég bar tilvitnuna saman við handrit og virðist mér þar sem víða annars staðar að nokkuð mikil ónákvæmni sé í meðferð sérhljóðatákna og er þá tillit tekið til reglna um meðferð þeirra á s. 422. Stafir leystir upp úr böndum eru innan skástrika, en ekki þekki ég fyrirmyndir að slíkri notkun skástrika. Þess má geta að skástrikin vantar á s. 172 og eru sett af ónákvæmni annars staðar (á s. 385). Á s. 172 er ekki rétt tilvísun í blaðatal í handritinu 445 og á sömu opnu eru auk þess þrjár klausur úr sömu bókinni, en tilvísanir til hennar eru hafðar með tvennu móti. Of mikið er um slíka ónákvæmni, t. d. er á s. 360 getið máls Jóns Pálssonar úr Strandasýslu árið 1676 og vitnað í *Skarðsárannál* um að hann hafi dáið áður en til refsingar kom. Hér er nokkur tímaskekkja, því að Jón Pálsson, sem í annálnum er nefndur, var dæmdur fyrir blóðskömm 1636 og er allt annar Jón Pálsson en sá sem dæmdur var fyrir galdra 40 árum síðar.

Áður var hér minnst á, að þægilegra væri nú að fást við rannsóknir á galdramálum 17. aldar ef fornbréfaútgáfu hefði verið haldið áfram, því að þá lægju skjölin fyrir prentuð. En í þeirri bók sem hér er til umræðu er ekki alltaf hirt um að hagnýta sér slíkt hagræði sem textaútgáfur eru, jafnvel þótt til séu aðgengilegar. Á mál séra Odds Þorsteinssonar í Tröllatungu er minnst í bók Ólafs Davíðssonar, *Galdur og galdramál*, og vitnað í dóm um málið frá 1554. Ólafur notaði handritið ÍB 126 4to, sem var skrifað um 1835–40, því að hann hafði ekki annað. Þetta handrit er uppskrift á handritinu Lbs 115 4to, sem er um það bil öld eldra. Í útgáfu *Fornbréfasafnsins* er prentað eftir handriti frá því um 1600 og nefnd tvö handrit önnur frá 17. öld, en fyrstnefnda handritið frá 1835–40 er ekki nefnt. Í þeirri bók sem hér er til umræðu eru á s. 385 tvær stafréttar tilvitnanir í þennan dóm og skyldi maður nú halda að þar mundi að

sjálfsögðu vitnað í útgáfuna í *Fornbréfasafni*, en það er ekki gert heldur er í fyrri tilvitnuninni vitnað í handritið 115 frá 18. öld, en í þeirri seinni í uppskrift þess frá 1835–40. Noti fræðimaður svo ung handrit, þegar mörg gömul eru til, hlýtur hann að hafa einhverja þungvæga ástæðu til og rökstyðja hana með handritasamanburði. Það liggur í augum uppi og þarf vart að ræða, að uppskrift frá 19. öld er nær undantekningarlaust gagnslaus, ef sami texti er til í handriti frá 1600. Nú þýðir ekkert að segja þetta er handritafræði, sem ekki er til umræðu, því að þetta geta ekki talist eðlileg vinnubrögð svo hógværlaga sé að orði komist.

Hér munu ýmsir koma til með að spyrja, hvaða ástæða er til að vera svona eftirgangsamur um smáatriði, skiptir nákvæmni nokkru máli? Þegar þannig er spurt, svara ég vanalega, að sá sem sé ónákvæmur í smáu, muni fyrir en varir sýna sig ótraustan í stóru, og segi eftirfarandi sögu:

Fyrir mörgum árum var ég að lesa prófarkir að 1. bindi *Griplu* og þar er grein eftir Davíð Erlingsson, sem heitir „Illuga saga og Illuga dans“. Eins og er um fleira, þá er sagan til á Íslandi en dansinn í Færeyjum, og oftast er svo talið, að dans hafi verið orktur eftir sögu. Í texta sögunnar prentuðum fann Davíð samt merki um færeysku, sem gætu bent til þess að sagan væri samin eftir dansinum. Þar var greinirinn „hitt“ í sambandinu „hitt ógrliga sax“ á tveimur stöðum, sem er rétt færeyska. Þegar þessi staður í sögunni var borinn saman við handrit, kom í ljós að um prentvillu er að ræða, og á þeirri prentvillu ásamt öðru hafði verið reist fræðileg tilgáta — kenning. Sýnir þessi saga hve nauðsynlegt er að fara rétt með.

Einar G. Pétursson
Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
Árnagarði við Suðurgötu
101 Reykjavík
egp@am.hi.is

III

SVÖR ÓLÍNU ÞORVARÐARDÓTTUR

Pagalt og hugalt skyli þjóðans barn
(Háv. 15)

ÉG ÞAKKA ritstjórn Griplu fyrir að gefa mér kost á því að birta svör við andmælaræðum þeim sem fluttar voru við doktorsvörn mína við Heimspekideild Háskóla Íslands þann 3ja júní 2000. Svör mín voru á þeirri stundu óundirbúin og flutt af munnni fram. Hér gefur því ekki að líta orðrétt viðbrögð við því sem fram kom í andmælum heldur efnislegan enduróm af því sem fram fór við vörnina. Vík ég fyrst að máli dr. Sverris Tómassonar (l. andmælanda) og dr. Einars G. Péturssonar (andmælanda *ex auditorio*). Þar eð ræður þeirra ber að sama brunni, rannsóknarviðhorf beggja er hið sama og báðir áttu aðkomu að doktorsritgerð minni áður en hún var borin upp til samþykktar heimspekideildar tel ég eðlilegt að svara þeim í einu lagi.

Hvað eiga hugvísindi að vera?

Áður en ég vík að einstökum efnisatriðum í ræðum andmælanda tel ég rétt að rifja upp hvernig málflutningur þeirra lét í eyrum þennan eftirminnilega laugardag. Hughrifunum sem sköpuðust verður líklega best lýst með tilvitnun í Þröst Helgason blaðamann *Morgunblaðsins* sem var viðstaddur vörnina og gat ekki orða bundist í blaðagrein sem hann birti fáum dögum síðar, þar sem hann spurði „Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ Til upprifjunar gríp ég hér niður í grein Þrastar:

Ég býst við að spurningin ... sé ofarlega í huga margra þeirra sem voru viðstaddir doktorsvörn Ólínu Þorvarðardóttur í hátíðarsal Háskóla Íslands á laugardaginn. Þar varði Ólína nýútkomið rit sitt, *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjölum og munnmælum* (Háskólaútgáfan 2000). Efni ritsins er afar hnýsilegt en tilgangur þess „er fyrst og fremst sá, að skyggast inn í aðstæður og atburði 17du aldarinnar, kanna hvort eða á hvern hátt alþýðuviðhorf og lærð hugmyndafræði náðu að skapa skilyrði fyrir þau galdramál sem hér voru háð fyrir dómstólum og umfang þeirra,“ eins og höfundur segir í inngangi. Fram kom í samtali við Ólínu hér í *Morgunblaðinu* á laugardaginn að ýmsar söguskekkjur séu leiðréttar í ritinu, bæði hvað varðar fjölda galdramála, forsendur þeirra og réttargæslu. Þá rekur hún einnig og rannsakar hvernig galdur birtist í

andlegum afurðum þjóðarinnar, bæði fornbókmenntum Íslendinga og munnmælum þeim sem sköpuðust um galdur og íslenska galdramenn þegar frá leið atburðum. Með því móti metur hún ólíkt viðhorf alþýðu og yfirvalda til galdraiddjunnar sjálfrar, sem og þá hugmyndapróun sem átti sér stað, og viðhorfsbreytingu gagnvart galdri og galdramönnum. Hún sýnir svo fram á að misræmi er á milli sagnageymdarinnar og sagnfræðilegra heimilda, það er alþingisdóma og héraðsdóma í galdramálum hérlendis.

Margt fleira í riti Ólínu vekur athygli, ekki síst sá þáttur þess sem snýr að hugarfari brennaldarmanna, valdatengslum í íslensku samfélagi þessa tíma og eðli galdurs og galdraofsókna. Virtust ýmsar slíkar áhugaverðar spurningar vera augljóst umræðuefni við doktorsvörminna enda mætti þangað mikill fjöldi manna. (Pröstur Helgason 2000)

Blaðamaður greinir svo nánar frá þeim umræðum sem fram fóru við vörminna en lýkur máli sínu á að vekja athygli á því að hvorugur andmælenda virtist „taka gagnrýna afstöðu til meginefnis og niðurstaðna ritsins sem til varnar var“ og bætir við:

... hlýtur það að vekja áleitnar spurningar hvers vegna alvarlegustu at-
hugasemdirnar sem gerðar eru við doktorsrit í íslenskum fræðum snú-
ist um jafn sjálfsögð atriði og gerð heimildaskrár, prentvillur og með-
ferð heimilda. Mætti ætla að doktorsrit ætti að gefa tilefni til annars
konar umræðu.

Í raun er þetta orðaskak um stafkróka hlálegt og ekki hægt að bjóða
doktorsefni sem hefur unnið að verkefni sínu undir stjórn fróðra manna
í mörg ár upp á annað eins. Því miður endurspeglar það samt sem áður
ákveðna togstreitu innan íslenskra fræða þar sem stafkrókaleyfishafar
neita að skilja þá sem vilja hugsa stærra (Pröstur Helgason 2000).

Ekki leynir sér hvernig blaðamanni er innanbrjósts eftir að hafa orðið vitni að
umræddri doktorsvörn, og má þá nærri geta hvaða hugrenningar hafa farið af
stað innra með öðrum sem stóðu nær doktorsefninu. En grein Prastar er at-
hyglisverð fyrir fleira, ekki síst það að honum virðist hafa tekist það á fáum
dögum sem tveimur andmælendum tókst ekki á mörgum mánuðum, jafnvel
misserum: Að koma auga á megininntak ritgerðarinnar og umræðufleti henn-
ar. Segir það allnokkuð um frammistöðu þeirra félaga og samverkamanna,
Sverris Tómassonar og Einars G. Péturssonar.

Aðkoma andmælenda að doktorsritgerðinni

Áður en lengra er haldið er rétt að rifja hér upp aðkomu þeirra Sverris og Einars að doktorsritgerð minni á meðan hún var í vinnslu. Er það gert til þess að skýra samhengi málsins fyrir lesendum sem og vinnuaðferðir þeirra starfsbræðra.

Sverrir Tómasson var einn þeirra manna sem ég leitaði persónulegrar ráðgjafar hjá, á meðan ég sat við skriftir. Árið 1998 sýndi ég honum í trúnaði handrit að uppkasti ritgerðarinnar og bað hann gagnrýna. Tók hann erindinu vel, las handritið og tók afstöðu til ýmissa atriða sem hann gaf mér gagnlegar ábendingar um, meðal annars varðandi heimildaskrá. Rúmu ári síðar var hann skipaður í dómnefnd og urðu þá skjót umskipti á hátterni hans öllu. Er síst ofmælt að ræða hans við doktorsvörminna hafi komið eins og þruma úr heiðskíru lofti, og var nú ýmislegt í ritinu orðið tilefni digurmæla sem ekki var það áður. Málflutningur andmælandans dæmir sig vitanlega sjálfur, en hér aftar verður þó tekið á þeim efnisatriðum sem óhjákvæmilegt er að svara, þó ekki væri til annars en að gefa lesendum kost á að fella eigin dóm um það hversu farsælt það er fyrir fræðumræðuna að skjóta flugur með fallbyssum.

Ræða dr. Einars G. Péturssonar við dokorsvörn mína sætti nokkrum tíðindum þar eð hann reis upp úr sal sem sjálfskipaður andmælandi. Raunar eru andmæli *ex auditorio* ekki óþekkt fyrirbæri við doktorsvarnir, hvorki hérlendis né erlendis. Hinsvegar er óvenjulegt að maður sem setið hefur í doktorsnefnd skuli kveðja sér hljóðs til að andmæla sömu doktorsritgerð frammi fyrir háskólasamfélaginu; þeim aðilum sem hafa treyst honum til þess verks að vera doktorsefninu til ráðuneytis á vinnsluferli ritgerðarinnar.

Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjölum og munnmælum er fyrsta doktorsritgerðin sem tekin er til varnar við heimspekideild Háskóla Íslands sem lokaáfangi formlegs doktorsnáms, eftir að það var tekið upp við deildina haustið 1991.

Slíkt nám vekur óneitanlega ýmsar spurningar, sem ekki voru til, þegar enginn sérstakur leiðbeinandi var til aðstoðar doktorsefni og er á vissan hátt ábyrgur fyrir ritgerðinni og framgangi hennar

segir Einar í upphafi síns máls, og veltir því síðan fyrir sér hvort ekki komi til greina „að skilja þau próf frá eldri doktorsprófum með öðrum titlum“. Þetta er vissulega athugunarefni, því skiljanlega hljóta doktorsritgerðir sem unnar eru undir leiðsögn og með tilstyrk sérfræðinga að vera meiri slægur fyrir fræða-

starf almennt, heldur en sérfræðirit unnin án tilsagnar, þótt varin séu. Um þetta atriði vil ég þó ekki deila við Einar.

Honum verður ennfremur tíðrætt um „vísindalega þjálfun“ þeirra er leggja stund á doktorsnám við heimspekideild og er ekki laust við að þar sé broddur sem ætlaður er öðrum en mér. Ég vil hinsvegar nota tækifærið og þakka öllu því ágæta fólki sem hefur kennt mér og leiðbeint á stigum fræðanna við Háskóla Íslands til þessa.¹

Eins og fram hefur komið átti Einar G. Pétursson sæti í doktorsnefnd þeirri sem mér var skipuð til ráðuneytis árið 1996. Með honum í nefndinni voru þeir dr. Vésteinn Ólason (sem síðar varð formaður dómnefndar) og dr. Jón Hnefill Aðalsteinsson, aðalleiðbeinandi minn. Er skemmst frá því að segja að Einar setti sig frá upphafi í hlutverk dómnefndarmanns og andmælanda en ekki í það leiðbeinandahlutverk sem honum var þó ætlað. Hann skrifaði ófáar greinargerðir í löngu máli um skoðun sína á ýmsum atriðum ritgerðarinnar og gerði margvíslegar athugasemdir. Lutu þær flestar að textafræði og strangri kröfu um frumrannsóknir heimilda. Svo langt gekk sú krafa, að atriði sem höfðu ekkert að gera með efnistösk ritgerðarinnar urðu honum tilefni til þess að krefjast frumrannsóknar. Eitt dæmi af mörgum, er vísan „Margur fer sá eldinn í“ sem vitnað var til í upphafi inngangs (ÓP 2000:13) og gerð er grein fyrir í neðanmálsgrein á sömu blaðsíðu, þar eð hún hefur birst víða. Vísan er sett fram samhengisins vegna, og sem nokkurskonar augnakonfekt fyrir lesendur. Einar taldi ástæðu til þess að fara í frumrannsókn á handritum vísunnar. Slík rannsókn — þó að ágæt geti verið í sjálfu sér — átti ekkert erindi inn í verk mitt, þar eð vísnaverð sautjándu aldar var þar ekki til umfjöllunar. Fjölmörg dæmi af þessu tagi voru borin á borð doktorsnefndarinnar, og var afstaða tekin til þeirra allra. Sumt voru ágætær ábendingar sem farið var eftir, annað þótti óþarft og var því hafnað. Það væri að æra óstöðugan að ætla að gera hér grein fyrir öllum þeim sparðatíningi — en sannleikurinn er sá að allar athugasemdir Einars voru *teknar til athugunar* af doktorsnefnd og doktorsefni, ýmsar þeirra voru ennfremur teknar til *greina* að því marki sem rannsóknarnálgun verksins leyfði. Hitt er jafn ljóst að í ákveðnum atriðum varð Einar undir í nefndinni.

¹ Til fróðleiks má geta þess fólks hér (í tímaröð): Bjarni Guðnason, Hreinn Benediktsson, Sveinn Skorri Höskuldsson, Ólafur Jónsson, Baldur Jónsson, Njörður P. Njarðvík, Silja Aðalsteinsdóttir, Kristján Árnason, Höskuldur Þráinsson, Vésteinn Ólason, Páll Skúlason, Mikael Karlsson, Vilhjálmur Árnason, Þorsteinn Gylfason, Arnór Hannibalsson, Dagný Kristjánsdóttir, Helga Kress, Ástráður Eysteinnsson, Davíð Erlingsson, Hallfreður Örn Eiríksson, Jónas Kristjánsson, Jón Hnefill Aðalsteinsson og Matthías Viðar Sæmundsson auk þeirra Sverris Tómassonar og Einars G. Péturssonar. Sömu leiðis er vert að nefna leiðbeinendur mína við Hafnarháskóla: Birgitte Rørbye, Michael Chesnutt, Gustav Henningsen og Bengt Johnson.

Samkvæmt áherslum Einars hefði ritsmíðin átt að verða ítarleg texta- og bókfræðirannsókn *allra* þeirra heimilda sem unnið var með. Forsendurnar sem lagðar voru til grundvallar í upphafi verks voru hinsvegar allt aðrar. Þá þegar var sú stefna tekin, í samráði við aðalleiðbeinanda, að ritgerðin yrði þjóð- og bókmenntafræðileg rannsókn á sviði menningarsögu, eins og fram kemur í inn- gangi hennar (ÓP 2000:14–15). Texta- og handritafræði eru að sjálfsögðu þarf- ar fræðigreinar, svo langt sem þær ná, en hugvísindi snúast um fleira en staf- króka. Í hugvísindum gildir ekki síst að horfa *yfir* sviðið fremur en *ofan í það*.

Þar eð ræða Einars fjallar *ekki* um „þekkingarsköpun og efnisafmörkun hvorki almennt og yfirleitt né í verkinu *Brennuöldin*“ eins og hann sagði sjálfur í upphafi síns máls er ástæðulaust að svara honum frekar. Ég tel heldur ekki til að fjölyrða um þá djúpu gjá sem skilur að hin sértæku rannsóknarviðhorf hand- ritafræðingsins og viðhorf þeirra hugvísindamanna sem fást við víðara samhengi menningarsögurannsóknna. Sá munur er í rauninni svo auðsær að honum má lýsa í fjórum línnum, sem verða lokaorð mín til Einars G. Péturssonar að sinni:

Ýmsir að lágu lúta og gá
í laufið, augum fránum.
Skjöplast þar mörgum skýrt að sjá
skóginn fyrir trjánnum. (Ó.P.)

Svar við ræðu 1. andmælanda.

Ræða dr. Sverris Tómassonar einkenndist af lítt ígrunduðum stóryrðum um sértæk atriði. Málflutningur andmælandans er óskiljanlegur í ljósi þeirrar ábyrgðar sem ætla mætti að menn finni til í því hlutverki, enda er doktorsvörn lokaáfangi á löngum náms og fræðaferli sem tekur fjölda ára. Sverrir Tómas- son hafði níu mánuði til þess að undirbúa andmælaræðu sína, og hafði auk þess haft uppkast ritgerðarinnar undir höndum löngu fyrr. Í framsögu sinni varð honum á að fara með staðleysur og útúrsnúninga auk þess sem hann horf- ir framhjá rannsóknarniðurstöðum verksins. Af því sem fram hefur komið í blaðaskrifum hans síðar er einnig ljóst að hann hefur ekki tekið trúnaðarhlut- verk sitt alvarlega, og virðist meira í mun að kasta rýrð á verk mitt fremur en að *gagnrýna* það, eins og honum var þó falið. Skal nú nánar vikið að einstök- um efnisatriðum í hans máli. eru það einkum eftirfarandi fullyrðingar sem hér verða teknar til umræðu og hraktar:

- Að heimildaskrá verksins sé „óskapnaður“ og að „doktorsefni hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá slíkri skrá“.
- Að heimildir sem andmælandi tilgreinir séu ranglega flokkaðar í heimildaskrá.
- Að heimildaskráin sé „morandi í prentvillum“.
- Að „ekkert samræmi“ sé í „upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum“ þar sé „ýmist stór eða lítill stafur“.
- Að í heimildaskránni séu „brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms“.
- Að doktorsefni hafi ekki „kynnt sér nokkur rit sem flest varða að einhverju leyti verkefni hennar“ og „kannist ekki við“ ýmis handrit og útgáfur sem nánar verða rædd á eftir.
- Að doktorsefni hafi „ekki séð ástæðu til að kanna“ mikilvæga 17. aldar heimild, nefnilega dómabók Þorleifs Kortssonar.

Í Lögum um réttindi og skyldur opinberra starfsmanna ríkisins, nr. 70, 11. júní 1996, er kveðið á um starfsskyldur þeirra sem gegna störfum í þjónustu ríkisins. Þar sem segir í 14. grein, IV. kafla:

Starfsmanni er skylt að rækja starf sitt með alúð og samviskusemi í hvívetna. Hann skal gæta kurteisi, lipurðar og réttisýni í starfi sínu. Hann skal forðast að hafast nokkuð það að í starfi sínu eða utan þess sem er honum til vanvirðu eða álitshnekkis eða varpað getur rýrð á það starf eða starfsgrein er hann vinnur við.

Ég læt lesendum sjálfum eftir að meta hvort orðbragð Sverris Tómassonar sé í góðu samræmi við lögbundnar skyldur hans og opinbert trúnaðarhlutverk sem dómnefndarmanns og andmælanda við doktorsvörn.

Frágangur heimildaskrár

Til stuðnings þeirri fullyrðingu að undirrituð „hafi enga hugmynd um það haft hvernig eigi að ganga frá“ heimildaskrá bendir Sverrir Tómasson á tvær smávægilegar efnisvillur í heimildaskrá. Í öðru tilvikinu vantar útgáfustað, í hinu hefur blaðsíðutal greinar fallið niður. Andmælandi gerir réttmæta athugasemd við framsetningu þjóðsagnasafns Arngríms F. Bjarnasonar sem er þannig skráð í heimildaskrá: „Arngrímur F. Bjarnason 1909–59: *Vestfirskar þjóðsögur og*

sagnir I–III. Reykjavík“ (ÓP 2000:396). Eins og andmælandi bendir á kom fyrsta bindið út á Ísafirði, en hin tvö í Reykjavík þar sem fyrsta bindið var síðar gefið út og nákvæmast hefði verið að sértaka frumútgáfu fyrsta bindis. Hér villti um fyrir undirritaðri hvernig ritið er skráð í Gegni, bókaskrá Landsbókafans. Það fór þó ekki fram hjá haukfránum augum andmælandans.

Hinsvegar bregðast arnsjónir Sverris Tómassonar þegar kemur að athugasemd varðandi uppsetningu heimildaskrárinnar. Í því efni gagnrýnir hann að þar skuli vera „verk sem með réttu hefðu átt að vera í handritaskrá, eins og t.d. *Ævir lærðra manna* eftir Hannes Þorsteinsson“. Hér hefði andmælandinn mátt lesa betur, því ef flett er upp í handritaskránni má glögg sjá „Þí Hannes Þorsteinsson, *Æfir lærðra manna*“ ásamt tilvísunartákni [Þí HP *Æfir*] (ÓP 2000: 395). Í aðalheimildaskránni er hinsvegar að finna millitilvísun í Hannes Þorsteinsson, fyrir þá sem vilja leita eftir stafrófsröð nafna. Slíkar millitilvísanir eru fyrst og fremst til hægðarauka fyrir lesendur sem ekki eru fæddir með þá vitneskju til dæmis að „Þí HP *Æfir*“ standi fyrir Hannes Þorsteinsson: *Æfir lærðra manna*, eða að Annál Magnúsar Magnússonar sé að finna í *Safni til sögu Íslands* IV, svo annað dæmi sé tekið.

Prentvillur í heimildaskrá

Fullyrt er í ræðu 1. andmælanda að heimildaskrá sé „morandi í prentvillum, bæði í titlum, innlendum sem erlendum“. Gaumgæfilegur yfirllestur á heimildaskránni hefur leitt í ljós eftirfarandi hnökra: Á einum stað vantar skáletur á titil, á einum stað eru röng línuskipti, tvisvar má greina tvöfalt bil milli orða og þrisvar sinnum birtist þankastrik í stað þriggja punkta á styttem titli. Heimildaskráin sem er 25 blaðsíður telur ríflega 720 titla, og læt ég lesendum eftir að meta hvort yfirlýsing andmælandans um prentvillumorið fær staðist.

Samræmi í enskum ritatitlum

Sverrir Tómasson fullyrðir að „ekkert samræmi“ sé í „upptekningu titla á enskum ritum og ritgerðum“ þar sem sé „ýmist stór eða lítið stafur“. Því er til að svara að enskir titlar í heimildaskrá eru teknir upp eins og þeir standa á titilsíðum bóka. Á þessu er ein undantekning og er það yfirsjón. Sú regla gildir í enskum titlum að í aðaltitli eru hástafir í upphafi nafnorða, en því er misjafnlega farið í undirtitlum. Dæmi um þetta er ritgerð Einars Pálssonar í sérprenti

Mímis 1993 þar sem titillinn skráður þannig: *Pythagoras and Early Icelandic Law. A lecture given at the sixteenth World Congress of the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy*. Þessi ritháttur heldur sér í heimildaskrá. Annað hreinna dæmi er rit Alans MacFarlanes sem er þannig á hans eigin titilsíðu: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study ...*, — þ.e.a.s. hástafir eru hafðir í upphafi orða í aðaltitli, en ekki í undirtitli, og er sá ritháttur tekinn upp í heimildaskrá *Brennialdar*. Þessi staðreynd hefur villt andmælanda sýn og leitt hann út á slóðir ofyrða um þetta efni.

Af ofansögðu má ljóst vera að Sverrir Tómasson færir heldur veigalitlar stoðir undir þá fullyrðingu sína að í heimildaskrá ritsins séu „brotnar flestar þær reglur sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms“. Þau orð eru ekki svaraverð, því það blasir við hverjum óblindum manni að uppsetning heimildaskrárinnar er í samræmi við hefðbundinn frágang heimildaskráa í hugvísindaritum eins og hver og einn getur kynnt sér sem hefur slík rit við höndina. Er enda óhugsandi að heimspekideild hefði tekið ritið til varnar, hvað þá að það hefði verið samþykkt sem doktorsrit, ef svo hefði ekki verið. Orð og gerðir andmælandans stangast hér á, því hann samþykkir með eigin undirskrift þann gjörning heimspekideildar að sæma mig „hæstum heiðri í heimspekilegum vísindum“, eins og doktorsgráðan er skilgreind í því skjali, og þetta gerir hann þvert á eigin stóryrði.

Efnistöð og „þekking“

Það má kallast vel sloppið, eftir allt sem á undan er gengið, að 1. andmælandi skuli komast að þeirri niðurstöðu að meðferð heimilda sé „viðunandi“ í ritinu sjálfu. Engu að síður efast andmælandi um að ég hafi lesið tvær greinar um íslenska þjóðfræði frá síðustu árum, af því hann finnur hvoruga í heimildaskrá. Greinarnar eru mér vel kunnar sem og flestum íslensku- og þjóðfræðingum. Báðar hefðu þær að ósekju mátt standa í heimildaskrá, þó að við hvoruga þeirra hafi verið stuðst. Samantekt Gísla Sigurðssonar um þjóðsögur í *Íslenskri bókmenntasögu* III er yfirlitsgrein um þjóðsagnaskráningu og þjóðfræðastarf fram á okkar daga, unnin upp úr heimildum sem velflestar er að finna í heimildaskrá *Brennialdar*. Bætir hún litlu við það sem þjóðfræðinemar hafa kynnt í almennu BA-námi og má m.a. lesa í greinum Jóns Hnefils Aðalsteinssonar í *Íslenskri þjóðmenningu* V og VI (1988 og 1989). Hitt má til sannsvegar færa að grein Viðars Hreinssonar „Tvær heimsmyndir á 17. öld“ sem birtist í *Gudamjöður og arnarleir* 1996 hefði mátt taka inn í umræðu ritgerðar-

innar um ólíka orðræðu stjórnsýslu og alþýðu ásamt vangaveltum um menn-
ingarleg áhrif og straua frá meginlandi Evrópu. Engar niðurstöður býður sú
umræða þó upp á að sinni, þar sem rannsóknir skortir í þessu efni.

Undarlegt þykir andmælanda að birt skuli tilvitnun upp úr *Malleus Male-
ficarum Maleficas* á latínu en að síðan skuli stuðst við enska þýðingu á ritinu.
Virðist hann álíta að þar með hafi doktorsefnið viljað flagga fáfengilegri latínu-
kunnáttu. Tilefni umræddrar tilvitnunar er þó allt annað, og hefði andmælandi
líklega átt að sig á því hefði hann litið á útgáfuár latneska ritsins sem er 1615.
Þetta 386 ára gamla eintak af *Nornahamrinum* uppgötvaði ég fyrir tilviljun á
Landsbókasafninu þegar ritgerðin var langt komin, og þótti bæði mér og leið-
beinanda mínum viðeigandi að hefja fyrstu tilvitnun í Nornahamarinn upp úr
því. Mér vitanlega er þetta eina eintak Nornahamarsins sem til er hér á landi á
latínu. Finnist annað er mér stórlega til efs að það geti verið eldra. Bókin er
hinsvegar orðin lúin, blöðin þurr og kjölurinn harður, svo þetta eintak varð ekki
notað að neinu gagni. Það má því segja að tilvitnunin hafi þjónaði einskonar
viðhafnarhlutverki sem fyrsta tilvísun í ritið, auk þess sem með henni var vakin
verðskulduð athygli á þessu stórmerka gagni í bókakosti Landsbókasafns.

Hinsvegar þykir mér full langt seilst þegar andmælandi sér ástæðu til þess
að upplýsa háskólasamfélagið um merkingu orðanna *tabula quæstionum*, sem
hann álitur að undirrituð hafi ekki skilið (og þá væntanlega ekki viðstaddir
heldur, eða hvað?). Með fullri virðingu fyrir latínukunnáttu 1. andmælanda, þá
held ég að þetta hafi verið óþarfi.

Rittengsl og lærd orðræða á 17. öld

Ein hver slægur er í þeim hluta andmællanna sem lúta að lærdri orðræðu á 17.
öld, að svo miklu leyti sem athugasemdirnar koma ritgerð minni beinlínis við.
Menn hafa all lengi velt því fyrir sér að hve miklu leyti sé unnt að draga álykt-
anir um rit- og hugmyndatengsl í ljósi málfars einstakra samtímaheimilda á
17. öld — og dregið í efa að *Character bestiae* eftir séra Pál prófast Björnsson
í Selárdal sé undir eiginlegum áhrifum frá *Nornahamrinum* þrátt fyrir sláandi
orðalagsslíkingar sem ég bendi m.a. á í *Brennuöldinni* (ÓP 2000:37, nmgr.).²
Sverrir Tómasson telur að það hefði verið

² Því má skjóta hér inn að Matthías Viðar Sæmundsson hefur í ritgerð sinni „Galdur og geð-
veiki“ (2001:381) fullyrt að Páll í Selárdal hafi mun fremur orðið fyrir áhrifum af riti Johans
Weyers *De Præstigiis Dæmonum* (1583) heldur en *Nornahamrinum* eftir þá Sprenger og

ómaksins vert að kanna Character bestíæ — og í því sambandi hefði mátt bera það málfar saman við dóma og röksemdafærslu ... með öðrum orðum sagt, hvernig koma dómsorð heim og saman við hugmyndafræði Nornahamarsins eða rit Páls í Selárdal?

Þetta er athygli vert svo langt sem það nær. Ég skil orð andmælanda svo, að hann telji ómaksins vert að greina sérstaklega orðræðu *Characters bestíæ* (því varla heldur hann að það rit hafi verið *ókannað* í rannsókninni) með hliðsjón af galdradómum. Orðræða beggja heimildaflokka blasir þó við í *Brennuöldinni* eins og lesendur geta séð ef þeir fletta upp í viðaukum bókarinnar og líta á málfar og hugmyndafræði þeirra 134ra dóma sem þar eru birtir (ÓP 2000: 337–391). Umfjöllun verksins um þjóðsögur og munnmæli frá ýmsum tímum býður sömuleiðis upp á handhægan samanburð á ólíkri orðræðu, enda er sú umræða til staðar í ritinu (ÓP 2000:18, 64, 189, 219, 320 o.v.).

Um útbreiðslu lærðra rita á sautjándu öld er fátt að segja þar sem það efni hefur ekki verið rannsakað, þó að vert væri. Er ástæðulaust að ætla annað en að lærðar bækur hafi gengið innan tiltölulega þröngs hringis lesinna manna á Íslandi, án þess þó að sú miðlun hafi einskorðast við klerklærða eingöngu. Ljóst er af orðalagi dóma og réttarskjala að orðræða stjórnsýslunnar er undir áhrifum af kirkjulegum áróðri um vald djöfulsins í veröldinni og vélar hans, eins og bent hefur verið á.³

Andmælandi telur að vert hefði verið að

kanna hvort hugmyndin um að kvennahópur ríði loft og lög þekkest í íslenskum heimildum áður en Nornahamarinn kemst undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld.

Kramer sem þó er mun eldra (Köln 1486). Nornahamarinn var hinsvegar óumdeilt höfuðrit djöflafræðinga á fimmtándu og fram á sautjándu öld, og verður ekki betur séð en að önnur djöflafræðirit hafi stuðst við orðræðu og kenningar þeirra Sprengers og Kramers. Þau „tengsl“ sem menn þykjast sjá við önnur og yngri rit en *Nornahamarinn* eru m.ö.o. afleidd, og því tilgangslítið að fjölyrða um þau. Vert er að nefna að hvorugt ritið er að finna í bókaskrá Brynjólfs biskups Sveinssonar í Skálholti (Jón Helgason 1948:116–122). Hinsvegar var *Nornahamarinn* í bókakosti guðfræðistúdenta í Kaupmannahöfn, líkt og önnur djöflafræðirit. Vangaveltur um áhrif yngri rita á lærða menn hér á landi eru því órókstuddar getgátur.

³ Ólína Þorvarðardóttir 2000:216–18, 219, 311, 320–22; ennfremur sama rit 18–26; 64 og 189. Handritasöfnun og fornfræðastarf sautjándu aldar beindist einkum að fornþóknemntum en hafði að sjálfstöðu engin áhrif á útgáfu guðsorðabóka auk þess sem hún raskaði lítt þeim alþýðmenntum sem ætla má af rímnakveðskap, munnmælum, annálum og galdrakverum að menn hafi haft um hönd. Sjá einnig um þetta Viðar Hreinsson 1996:159.

Þetta atriði þarf raunar lítillar könnunar við. *Kveldriður, túnriður, valkyrjur og hamhleypur* eru þekktar úr fornþókmenntum okkar, eins og fram kemur í doktorsritgerð minni.⁴ Sömu hugmyndir eru þekktar í Evrópu frá því á tíundu öld og jafnvel fyrr. Þær birtast m.a. í frásögn *Canon Episcopi* af loftreiðum Dfönu og Herðisar, eins og tíundað er í *Brennuöldinni* (bls. 27–28). Athugasemd andmælandans um þetta efni er því óþörf, og dregur ekki fram rétta mynd af umræðu ritsins um þetta efni. Þar á ofan tel ég full mikið sagt að *Nornahamarinn* hafi komist „undir koddann hjá merkisklerkum hér á landi á 17. öld“ eins og andmælandi fullyrðir, þó að sýnt hafi verið fram á að þeir þekktu innihald hans, sumir hverjir (sbr. 2. nmgr. hér að framan).

Hugtakanotkun

Umfjöllun andmælandans um skilgreiningar hugtaka og fræðileg efnistöð þar að lútandi bera vott um vanþekkingu á þeirri fræðahefð sem ríkir innan þjóðfræða. Hann kemur því skakkur inn á þann umræðuvettvang — af merkilegu sjálfsöryggi þó. Sverrir áttar sig t.a.m. ekki á þeirri áherslu sem þjóðfræðingar um allan heim leggja á mikilvægi þess að *virða tungutak hvers tíma* og nota ekki hugtök frá seinni tímum yfir fyrri tíðar fyrirbæri sem eiga sér gildishlaðin heiti. Vandaðir fræðimenn á borð við Merete Birkelund, myndu til dæmis ekki láta sér til hugar koma að nota hugtökin *heks* eða *hekseri* yfir þá fjölkynngis- iðju sem tíðkaðist í Danmörku fyrir 1686, þar eð orðin koma ekki fyrir í samtímaheimildum fyrir en þá (Birkelund 1983:32). Sama gengur mér til með því að nota ekki hugtökin *svartur* galdur og *hvítur* yfir galdraíðju sautjándu aldar, þar eð *hvítigaldur* og *svartigaldur* virðast ekki hafa verið til í íslensku máli á þeim tíma sem til umfjöllunar er, og verða því ekki notuð nema yfir þær gerðir galdurs sem falla að evrópskri kirkjuhugmyndafræði. Verður enda að gera greinarmun á þeim góðgöldrum sem t.d. eru nefndir í Grógaldri (er. 5–14) og helgikuklinu sem jafnvel kirkjunnar menn notuðust við síðar. Viðlíka greinarmun þarf að gera á *svartagaldri* og *fordæðuskap* þar sem annað tilheyrir kirkjuhefðinni en hitt á sér dýpri rætur í þjóðlegri hefð.⁵ Í þessu sambandi hefði Sverrir mátt fhuga og lesa betur það sem um þetta segir í *Brennuöldinni*:

⁴ Ólína Þorvarðardóttir 2000:226–40 (þó einkum 235–237) og 293–94.

⁵ Sjá ennfremur hvernig um þetta er fjallað í *Brennuöldinni* (Ólína Þorvarðardóttir 2000:117).

Hliðstæða góðgaldranna, og nánast samheiti við þá, er hinn svokallaði *hvítigaldur* sem unninn var í góðu skyni, jafnvel með aðstoð helgra gripa, vígðs vatns, særingarbæna og guðsorða, eins og dæmi eru um erlendis frá. Hugtakið hefur þannig kirkjulega tilvísun (enda amaðist kirkjan ekki við hvítagaldri fram eftir öldum) og er komið inn í málið sem þýðing úr erlendum málum (E: white magic), þar sem það er allgamalt að því er virðist. Hér á landi er þetta litgreiningarorðalag galdursins hinsvegar ungt, enda hef ég ekki enn rekist á hvorki hvíta- né svartagaldur í íslenskum 17du aldar heimildum, þaðan af síður í fornþókmenntum. Í Nýja annál frá 1407 er þó talað um „svartkvonstir“ í sambandi við galdrabrennu á Grænlandi (Ólína Þorvarðardóttir 2000:23).

Inn í þessa umræðu um tímatengda hugtakanóktun hefur tvinnast önnur vangavelta um aðgreiningu trúar og galdurs, eins og fram kemur í riti mínu:

Bent hefur verið á að andstætt trúmanninum sem lýtur guði sínum í tilbeiðslu og *biður* um náð taki galdramaðurinn valdið í sínar hendur, beygi yfirskilvitleg öfl til hlýðni við sig og vilja sinn. Sú aðgreining kemur fyllilega heim og saman við þjóðlega galdraíðju þar sem völván, seiðskrattinn eða fordæðan eru þau sem valdið hafa. Öðru máli gegnir um normina. Á meðan fordæðan skipar fyrir er það normin sem hlýðir; hún lýtur valdi yfirboðara síns, þjónar og tilbiður. Normin er því *trúmaður* í þeim skilningi sem hér er lagður í það orð (Ólína Þorvarðardóttir 2000:25–26).

Sá greinarmunur sem gerður er á *kirkju* og *þjóð* í þessu sambandi lýtur einmitt að þessum mun, þar sem þjóðin stendur fyrir hina ólærðu alþýðu og aldagamla menningarhefð andspænis innleiddri hugmyndafræði af kirkjulegum toga. Taflan sem andmælandi vísar til á bls. 24 skipar hugtökunum inn í þetta samhengi — en eins og allar töflur, er hún að sjálfsögðu einföldun, sett fram til að sýna með skematískum hætti það sem rætt er nánar í textanum.

Yfirsjónir andmælanda og hálfkveðnar vísur

Sverrir Tómasson fer með hálfkveðnar vísur þegar hann víkur máli sínu að skikkan Odds biskups Einarssonar sem birt var á prestastefnu að Kýraugastöðum 1592 og vitnað er til í doktorsritgerð minni.⁶ Mikilvægi heimildarinnar fer

⁶ Lbs 101 4to bls. 144 og innskot af spássú bls. 122; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 2000:88.

ekki framhjá andmælandanum; honum er ljóst að hún varpar ljósi á hugarfar lærðra manna undir lok sextánda og við upphaf sautjándu aldar. Hann tekur þó þann undarlega krók á leið sína að draga í efa að umrædd orð hafi „hrotið úr penna Odds Einarssonar“ án þess að færa fyrir því rök; segir að ef svo sé, þá mun hér vera „komin marktæk heimild um álit hans á því líku atferli og mætti ætla að hún segði eitthvað um hugarfar samtíðarmanna hans“. Þetta stíflbragð andmælandans er víðar að finna í hans máli. Það sem á eftir fylgir um þetta efni er auk þess rökleysa — eða hártoganir — sem þarflaust er að ræða nánar, enda bið ég lesendur að kynna sér einfaldlega það sem um þetta efni er sagt í doktorsriti mínu á tilvitnuðum stað.

En það er ekki nóg með að andmælandinn tali í hálfkveðnum, vísunum — honum verða einnig á yfirsjónir sem ósjálfrátt leiða hugann að hans eigin fullyrðingum um

brot á flestum þeim reglum sem þegar eru kenndar nemendum á fyrstu stigum háskólanáms og ætlast er til að þeir fylgi þegar fram í sækir.

Þegar hefur verið minnst á staðleysur í máli hans varðandi heimildaskrána. Aftur verður honum fótaskortur þegar talið berst að Dómabók Þorleifs Kortssonar. Hann segir:

Neðanmáls á bls. 103 nefnir hún [Ólína] að enn sé til dómabók Þorleifs [Kortssonar] í Þjóðskjalasafni en hefur þau orð um að hún hafi *ekki séð ástæðu til að kanna hana*, enda segi hún fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálum. Hér tel ég að hún hefði getað fengið einhverja vitneskju um hversu vel Þorleifur var að sér í lögum og það hefði getað varpað einhverju ljósi á dóma hans í galdramálum. (Innskot og leturbr. ÓP)

Þessi orð eru óskiljanleg í ljósi þess hvernig dómabókin er notuð og rædd í riti mínu. Er skemmst frá því að segja að dómabókin er notuð þar í *þaula* og til hennar vitnað a.m.k. tólf sinnum.⁷ Til dæmis segir á tilvitnuðum stað:

Dómabók Þorleifs er varðveitt í Þjóðskjalasafni (ÞÍ Skjs Öx Þorl Kort). Hún hefur að geyma embættisfærslur hans á tilteknu tímabili (1670–78) en segir fátt um yfirheyrslur hans og framgöngu í galdramálunum

⁷ Ólína Þorvarðardóttir 2000, 103, 109, 166, 336, 353, 357, 358, 362, 364.

sjálfum. Hversu trúr Þorleifur hefur verið gildandi lögum í embættisfærslu sinni og dómsuppkvaðningum er rannsóknarefni sem ekki heyrir undir svið þessarar umfjöllunar, en væri athugunarefni fyrir áhugamenn um réttarsögu. Að minnsta kosti er vitað að hann sá ekki ástæðu til þess að fara með alla brennudóma til þings, þótt svo bæri að gera ... (Ólína Þorvarðardóttir 2000:103, nmgr. 151 — leturbr. hér)

Hér er m.ö.o. verið að greina lesendum frá innihaldi þessarar heimildar, segja frá því að hún gefi fáar upplýsingar aðrar en innfærslu dóma, og að hún spanni einungis átta ára tímabil (síðustu átta árin í embættistíð Þorleifs). Hér er ekki vikið einu orði að því að bókin hafi ekki verið „könnuð“ — þvert á móti. Í greinargerð fyrir heimildanotkun í viðaukum kemur auk þess fram að umrædd dómabók er ein þeirra heimilda sem liggur til grundvallar umfjölluninni um galdradóma sautjándu aldar, en þeir eru raunar allir birtir eftir ýmsum heimildum í riti mínu (ÓP 2000:336–391). Vert er að árétta að frægustu dóma Þorleifs Kortssonar er ekki að finna í dómabók hans.

Nokkuð löngu máli eyðir andmælandi í það að ræða hugarheim Jóns Guðmundssonar lærða og telur að undirrituð hefði mátt kanna fleiri heimildir en þó er gert. Nefnir hann í því sambandi handritið „Sth papp 64 fol“ í Konunglega bókasafninu í Stokkhólmi. Hann hefði þó ekki þurft annað en að skoða handritaskrána til þess að sjá þetta gagn í hópi heimilda ritsins (ÓP 2000:395). Hitt er annað mál að ekki þótti ástæða til þess að fara út í sértækan samanburð á þessu handriti og endursögn dómabóka, enda má spyrja um tilganginn með því. Andmælandi svarar því ekki heldur hvað það hefði átt að þýða. Í umfjöllun ritsins kemur glöggt fram að lærðir menn, innan lands sem utan, leituðu eftir sértækri þekkingu Jóns lærða, þ.á.m. Brynjólfur biskup Sveinsson og Ole Worm (ÓP 2000:96–97). Engin dul er dregin á það í *Brennuöldinni* að Jón Guðmundsson lærði var sérstæður, sjálfmenntaður alþýðumaður sem skar sig úr hópi alþýðumanna á hans tíð, en nauð þó aldrei almennrar viðurkenningar sem lesinn maður, því hann lifði „á þeirri öld, sem spillti upplagi hans og hæfileikum“ eins og bent hefur verið á.⁸

Ekki tel ég mig færa um að svara örökstuddum getgátum andmælandans um að tiltekin galdrakver (*Bót eður viðsjá* og *Skálholtsskræða*) hafi verið ólíkleg til þess að ná útbreiðslu á Íslandi — um þetta vitum við ekkert. Hinsvegar getum við borið saman safn ýmissa galdrablaða og dregið af því ályktanir

⁸ Páll Eggert Ólason 1942:263; sjá ennfremur sérstaka umfjöllun um ævi og störf Jóns lærða (Ólína Þorvarðardóttir 2000:92–98).

um það hverskonar galdraráð hafi verið í umferð. Lýsingin á galdrakveri Jóns lærða, sem og galdraskráin úr Skálholti, varpa nokkru ljósi á þetta og koma heim og saman við aðrar heimildir, sem þó eru ekki teknar til sértækrar greiningar í *Brennuöldinni*. Hér verða lesendur einfaldlega að treysta því að höfundur hafi kynnt sér þau gögn sem um er getið í handritaskrá heimildaskrárinnar, þeirra á meðal eru handritin sem andmælandi telur upp í ræðu sinni og fullyrðir að undirrituð hafi ekki „gefið sér tíma til að athuga“.⁹ Dylgjur af þessu tagi eru vægast sagt óviðeigandi í opinberri andmælaræðu, enda verður þeim ekki svarað frekar.

Skilningur á samtímaheimildum

Þegar hér er komið andmælum Sverris Tómassonar fer loks að hilla undir skynsamlega umræðu og hugleiðingar sem taka mætti til athugunar. Margrétar saga og áhrif hennar eru til dæmis rannsóknarefni. Að vísu slær andmælandi því fram að undirrituð hafi ekkert „vitað af“ Margrétar sögu. Hér hefði mátt stilla orðum í hóf, auk þess sem fullyrðing hans um að Margrétar saga hafi á 17. öld verið „önnur hönd ljósmóðurinnar“ þarfnast nánari rökstuðnings. Hann horfir fram hjá því að galdrar þeir sem teknir eru til umræðu í *Brennuöldinni* tengjast annarsvegar þeim dómsmálum sem komu upp á sautjándu öld, hinsvegar þeim þjóðsögum sem varðveist hafa frá seinni tímum. Margrétar saga er hvergi nefnd í íslenskum galdrámálum fyrir dómstólum og engin dæmi hef ég fundið um hana (notkun hennar öllu heldur) í þjóðsögum. Í yfirliti því sem gefið er í *Brennuöldinni* um einstök mál og tilefni þeirra (ÓP 2000:175–184) má sjá að stundum er getið um „rúnablað til lækninga“ en erfitt er að átta sig á því hverskonar kveisublöð eru þar á ferðinni.

Sverrir Tómasson veltir því fyrir sér hvenær menn á seinni öldum fara að „trúa því að rúnir geti hrinið á fólki til góðs eða ills?“ og spyr hvort sá átrúnadur sé til kominn „vegna túlkana húanista á fornbockmenntum“. Nú má spyrja hvort sérstakrar túlkunar sé þörf á þessu atriði. Frásögn Eglu af því þegar Egill skóf niður rúnir þær sem höfðu nærri banað stúlkukindinni sem frá er sagt í 73. kafla, ætti að vera nógu skýr, sem og ummælin fleygu: „Skalat maður rúnir rista nema ráða vel kunni.“¹⁰ Hversu langt geta menn gengið í að þyrlla

⁹ Hér er ég að vísa til handritanna AM 738 4to; AM 970 4to; AM 687 d og e 4to; AM 428 a 12mo og AM 434 d 12mo sem öll voru skoðuð gaumgæfilega meðfram fjölda annarra heimilda í handritasöfnum Árnastofnunar, Landsbókasafns og Þjóðskjalasafns, eins og fram kemur í heimildaskrá *Brennualdarinnar* og víðar (Ólína Þorvarðardóttir 2000, 197, 394).

¹⁰ *Íslendingasögur og þættir* I, 73: 428; sjá einnig Ólína Þorvarðardóttir 2000:234–35.

upp ryki fræðilegrar varkárni og tortryggni gagnvart heimildum? Mér virðist sem nóg sé af torræðum heimildum og túlkunaratriðum varðandi sautjándu öldina þó að menn séu ekki að láta næsta augljós atriði verða sér fótakefli. Það eru heldur engin ný tíðindi að kaþólskar siðvenjur hafi „hjálpað til að gera heim fornra mennta tortryggilegan í huga sumra lærdómsmanna“ — að því atriði hefur marg oft verið vikið (ÓP 2000:58, 71, 88, og víðar).

Að lokum

Sú niðurstaða andmælanda míns að doktorsrit mitt sé „mikilsverður áfangi í rannsókn á hugarfarssögu 17. aldar“ sem bæti „vel við fyrri rannsóknir“ kemur spánkt fyrir sjónir í ljósi þess sem þegar er fram komið. Ójafnvægið í röksemdafærslu hans gefur áheyrendum lítið tilefni til þess að treysta því sem sagt er, hvorki lofi né lastmælum, því hvorugt er nægilega undirbyggt. Er það mikill skaði — ekki síst fyrir háskólasamfélagið og þá vönduðu fræðaumræðu sem þar á að eiga sér stað. Sjálf hafði ég ætlað doktorsritgerð minni hlut í þeirri umræðu. Hún er mitt framlag til íslenskra fræða, afurð margra ára rannsókna um mikið efni sem fáir hafa treyst sér til atlögu við. Hið eiginlega rannsóknframlag ritgerðarinnar hefur orðið undir í því moldviðri sem Sverrir Tómasson og Einar G. Pétursson þyrluðu upp við doktorsvörn mína — knúðir áfram af kveðandinni gömlu: „Neyttu meðan á nefinu stendur ...“ (JÁ II:481).

Svar við ræðu 2. andmælanda

Afl gól hann ásum en álfum frama
(Háv. 160)

Af framansögðu má ljóst vera að ræða dr. Bo Almqvists lét í eyrum sem galdur Þjóðreris, er hann „fyr Dellings durum“ blés afli, frama og hyggju í brjóst þeirra er nú þurftu nokkurs við.

Almqvist er þaulreyndur og þekktur fræðimaður og því ekki að undra þó að hann einbeiti andmælum sínum að fræðilegum hluta verksins. Hann skipar doktorsritgerð minni óðara inn í samhengi við þá fræðaumræðu sem þegar hefur átt sér stað hérlendis sem annarsstaðar í álfunni. Ber sú umfjöllun hans örækt vitni um yfirsýn og reynslu. Ábendingar hans og athugasemdir eru flest-

ar gagnlegar og réttmætar, þó að skoðanamunur skilji okkur að á nokkrum sviðum. Skal nú nánar vikið að því.

Kenningar og hugmyndir

Andmælandi minn gerir athugasemd við það „hve miklar mætur“ ég hafi á kenningum Margaretar Murrays og Arnes Runebergs um leifar fornrar frjósemisdýrkunar „hjá þeim konum og körlum sem dæmd voru fyrir að hafa stundað galdur“. Skömmu áður fór hann þess á leit við mig að leita móti straumi líkt og laxinn í kvæðinu um Odd Hjaltalín, og láta ekki undan tískufyrirbrigðum varðandi efnisskipan og kaflaskiptingu. Hér vil ég sjálf grípa til líkingarinnar um laxinn í sambandi við kenningar Murrays og Runebergs sem vissulega hafa átt undir högg að sækja hjá fræðimönnum og verið hafnað, eins og fram kemur í riti mínu. Þar segir um þetta:

Er skemmst frá því að segja að fræðimenn hafa flestir hafnað kenningum Murrays, *ekki vegna hugmyndanna* sem í þeim felast (þó að þess séu raunar dæmi), heldur framsetningarinnar öllu fremur. *Skortir bæði rök, og þó einkum rannsóknir til stuðnings tilgátum Murrays, sem margar hverjar eru oftúlkun á þeim vísbendingum sem finna má í mál-skjölum og öðrum heimildum.* Hugmyndin um að leifar fornra frjósemistrúarbragða hafi enn verið við lýði í Evrópu á tímum galdrafársins hefur hinsvegar átt nokkru fylgi að fagna, enda *er kenningin athyglisverð og frjó þótt ósönnuð sé.* Fylgismenn Murrays eru því margir, og lætur nærri að hægt sé að tala um sérstakan „skóla“ þar sem aðdáendur hennar eru annars vegar. (Ólína Þorvarðardóttir 2000:16, leturbr. hér)

Það hefur verið rík tilhneiging meðal fræðimanna á undanförunum árum að gera lítinn greinarmun á *hugmyndum* þeim sem fram hafa komið um galdratímabilid í Evrópu og *kenningum* þar að lútandi. Ég vil hinsvegar gerast svo djúrf að leita móti straumi varðandi þær hugmyndir sem lesa má úr kenningum Margaretar Murrays — þar eð þær eru athyglisverðar þótt ósannaðar séu. Á þessu stigi máls eru þær þó ekki annað en efni í *rannsóknartilgátu* eins og fram er komið (ÓP 2000:16).

Heimildagrunnur

Andmælandi bendir réttilega á að í þjóðfræðihluta *Brennualdarinnar* er einkum stuðst við nýju útgáfuna af *Íslenskum þjóðsögum og ævintýrum* (1954–61). Hann er þó ekki full sáttur við þá ákvörðun mína að horfa framhjá öðrum þjóðsagnasöfnum þar eð þau séu „öll yngri og veigaminni en *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*“ (ÓP 2000:226). Þarna veltur merking á einu smáorði, og má til sannsvegar færa að í tilvitnaðri setningu hefði mátt standa „eða“ fremur en „og“, því vitanlega er þjóðsagnasafn Sigfúsar Sigfússonar ekki veigaminna verk en þjóðsögur Jóns Árnasonar, svo dæmi sé tekið. Hinsvegar eru öll þau söfn sem talin eru upp á tilvitnuðum stað *yngri* útgáfur sagna sem safnað hefur verið og þær skráðar seinna en sögurnar í safni Jóns Árnasonar. Það er vitanlega rétt hjá andmælanda að það er ekki þar með sagt að þær séu síðar til orðnar, enda ber ekki að skilja orð mín þannig. Um aldur þjóðsagna verður aldrei fullyrt nema með ítarlegum rannsóknum á inntaki og formi með hliðsjón af öðrum heimildum.

Sömuleiðis þori ég ekki að fullyrða neitt um það hversu langt útgefendur hafa gengið í því að birta óbreytt handritin að þjóðsögum Jóns Árnasonar í síðari útgáfum. Það hefur ekki verið rannsakað. Hinsvegar er nokkuð ljóst, ef marka má það sem Jón Árnason segir sjálfur um eigin breytingar á handritunum, að þeir sem gáfu þær út síðar hafa ekki gengið alla leið í átt til óbrennlaðrar birtingar á þeim. Til dæmis eru ekki birtar ættartölur þeirra sögupersóna sem um er fjallað, en það er eitt af því sem Jón Árnason ákvað á sínum tíma að fella út, svo hér er að ýmsu að hyggja.¹¹

Bo Almquist bendir réttilega á að

safn Jóns nær yfir margar og fjölbreyttar sagnir um galdramál og töfra-brögð og að hann hefur auk þess í mörgum tilvikum skrásett fleira en eitt afbrigði af þeim.

Þetta er einmitt ein veigamikil ástæða þess að þjóðsögur Jóns Árnasonar urðu fyrir valinu sem heimildagrunnur þess þjóðsagnaefnis sem unnið er með í doktorsriti mínu. Andmælandi fullyrðir ennfremur að „Sigfús Sigfússon frá Eyvindará, sem ætla má alþýðumann“ hafi „enga sagnaflokka eða einstakar sagnir viðvíkjandi galdramönnum og göldrum sem eru ekki þegar til í safni Jóns“, og styður það framansagt enn frekar.

¹¹ *Úr fórum* 1:243–44; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 1998:254.

Þróun galdrasagna og vitnisburður þeirra

Ég tel að umræða mín um heimildagildi sagnasafns Jóns Árnasonar lúti einmitt að því að gera sér grein fyrir og meta veikleika þess og styrk. Víst er að við eigum Jóni og samstarfsmönnum hans mikið að þakka. Þær þakkir mega þó ekki bera heimildarynina ofurliði, eins og ég hef áður bent á.¹²

Þessu tengd er sú athugasemd andmælanda að hugsanlega hafi ég miklað fyrir mér „muninn á munnmælasögum um galdur og galdramenn á Íslandi á 17du öld og 19du öld“ og vísar til þess að sumar sagnirnar um Sæmund fróða hafi verið „svo að segja eins“ á 17du öld, þegar Árni Magnússon skrifaði þær upp, og í munnmælum 19du aldar. Þetta er raunar ekki allskostar rétt. Sögurnar af Sæmundi tóku nokkrum breytingum í aldanna rás, eins og sjá má þegar síðari tíma sagnir af Sæmundi eru bornar saman við þær sögur sem Árni Magnússon skrifaði á sínum tíma. Um þetta hefur verið fjallað áður, m.a. af Einari Ólafi Sveinssyni sem sýnir raunar fram á að ýmsar níttjándu aldar galdrasögur séu fornlegri en sögur sem skrifaðar voru á þeirri sautjándu.¹³ Í meistaraþrófsritgerð minni „Galdur í munnmælum“ geri ég þessari þróun nokkur skil og endurómur þeirrar umfjöllunar er í *Brennuöldinni*.¹⁴

Af ummælum Almqvists mætti ætla að þær sögur af Sæmundi sem birtar eru hjá Jóni Árnasyni séu allt 19du aldar sögur. Í síðari útgáfu þjóðsagnanna eru teknar upp nokkrar Sæmundarsögur sem fengnar eru úr Árnasafni, eftir handritum Árna Magnússonar frá því um 1700 (JÁ I:469–475). Þær eru með nokkuð öðrum brag en þær sögur sem Jón lét safna síðar (JÁ I:475–489). Hinsvegar má af ýmsum heimildum ráða að trú manna á galdur, til dæmis tilberatrúin, hefur verið sterk hér á landi allt fram á níttjándu öld og jafnvel lengur, svo í reynd verður ekki séður mikill munur á sautjándu öldinni og þeirri níttjándu hvað það varðar.¹⁵ Ég vil þó ekki gerast jafn djörf og andmælandi minn að fullyrða að þjóðsögur 19du og jafnvel 20stu aldar „gefi betri mynd af trú og sögnum á galdraöld en samtímaheimildir 16du og 17du aldar“ þó að tilgátan sé athyglisverð og rími á vissan hátt við niðurstöður Einars Ól. Sveinssonar (1946). Hinsvegar má til sannsvegar færa að

¹² Ólína Þorvarðardóttir 1998:264–66; sjá ennfremur Ólína Þorvarðardóttir 2000:225–26.

¹³ Einar Ól. Sveinsson 1946:111–124; og 1940:179–82.

¹⁴ Ólína Þorvarðardóttir 1992 (ópr. námsritgerð á Háskólabókasafni), sjá ennfremur Ólína Þorvarðardóttir 2000:250–55 og 311–313.

¹⁵ Sjá t.a.m. umfjöllun doktorsritgerðarinnar bls. 290–91; sbr. AM 960 15 a 4to; og Wall 1977–78:170–74.

sú þjóðtrú og þær frásagnir sem er að finna í Þjóðsögum Jóns Árnasonar gefi *stundum* betri hugmynd um trú og sagnir í fornöld heldur en Íslendingasögurnar (leturbr. ÓP).

Sú skoðun á að minnsta kosti fullan rétt á sér að lögspekingar, klerkar, sagnaritarar og aðrir hugmyndafræðingar eigi það einatt til að afbaka sýn manna á þeirra eigin samtíð. Á þetta er meðal annars bent í *Brennuöldinni*.¹⁶

Saga og sögn

Andmælandi minn gerir að umtalsefni þá umræðu sem tekin er upp í doktorsriti mínu um heimildagildi ólíkra sagna og sagnategunda. Finnst honum hún full ítarleg. Hér ber á það að líta að doktorsritgerð mín er skrifuð inn í íslenska þjóðfræðaumræðu, sem er langt því frá að vera fullmettuð. Þjóðsagnafræði er ekki langt komin sem fræðigrein hér á landi, og þó að nokkuð hafi verið skrifað um það efni, er fjarri því að menn séu á eitt sáttir um þýðingar hugtaka og almenna notkun þeirra. Í íslensku máli hefur *þjóðsaga* verið notuð jöfnum höndum yfir sagnir og sögur af þjóðlegu tagi, auk þess sem fræðimenn hafa verið misvísandi í skilgreiningum eins og ég geri grein fyrir á tilvitnuðum stað (ÓP 2000:242–52). Nægir að minna á þann ólíka skilning sem þeir Hallfreður Örn Eiríksson og Jón Hnefill Aðalsteinsson leggja í hugtakið „þjóðsögur“.¹⁷ Varðandi notkun mína á hugtakinu „sagnir“ og „fabúlur“ (ÓP 2000:245) þá erum við Bo Almqvist sammála um skilgreininguna (sbr. ÓP 2000:243). Á tilvitnuðum stað (ÓP 2000:245–46) er því ekki verið að skilgreina hugtökin heldur er gripið til þeirra til að lýsa einkennum þeirra sagnagerða sem til umfjöllunar eru um galdur og galdramenn. Þar er annarsveggar að finna „skáldlegar frásagnir með ævintýraminum flökkusagna“ um íslenska galdramenn, frásagnir sem margar hverjar eru skáldsagnir (fabúlur) — hinsvegar sagnir sem margar hverjar eru reynslusagnir (memórötur). Íslenska orðið *flökkusögn* er hinsvegar svo gegnsætt og auðskilið að ekki þótti þörf á nánari skilgreiningu þar eð enginn ágreiningur hefur verið uppi um notkun þess, ólíkt þjóðsöguhugtakinu.

¹⁶ Ólína Þorvarðardóttir 2000:219; sjá einnig sömu heimild bls. 19, 64 og 89.

¹⁷ Hallfreður Örn Eiríksson 1983:273–74; Jón Hnefill Aðalsteinsson 1989:229. Einnig er fróðlegt að bera það sem Einar Ól. Sveinsson segir um þjóðsöguna (1940:12) saman við skilgreiningar til dæmis Lüthis (1986 og 1976) og Olriks (1965:129–41).

Almqvist setur fram þann skilning á hugtakinu *memorat* að slíkar frásagnir séu „alls ekki sagnir“ og heldur ekki munnmælahefð (tradition). Vandast nú málið, því hér stangast skilgreiningar á. Því hefur til dæmis verið haldið fram, meðal annars af G. Granberg 1935, að stærsti flokkur reynslusagna sé í reynd „tradition-bound material“ (Bødker 1965:196). Almqvist vísar sjálfur í hugtakafraði Bødkers þar sem segir ennfremur:

For a m[emorate] to become tradition it is a condition that other people think it is interesting enough to retell it, by which it is likely to become subject to stylistic alteration ... A m[emorate] will thus gradually become *erinnerungssage* ... such alterations may take place without the working of inventive fantasy on the subject matter. A sober and correct account may well be called a *sägen* [sögn] without being fiction in the strict sense of the word (Bødker 1965:195 — innskot ÓP).

Hér má minna á það hvernig hugtökin *erinnerungssage* (reynslusaga) og *sägen* (sögn) eru skilgreind í sömu hugtakafraði. Um reynslusöguna, sem Carl Wilhelm von Sydow tók upp sem sérstakt hugtak 1934 segir að þýska orðið *erinnerungssage* sé þýðing hans á *minnesägen* sem síðar (1948) var þýtt á ensku sem *memoral sagn* (Bødker 1965, 86). Hugtakið *sägen* eða ‘sögn’ er einnig rakið til Sydows og skilgreint

... as a distinct from *folksaga* in that it is a narrative which is taken in earnest as useful and interesting knowledge ... it is often about actual persons mentioned by name, which is not the case with the *folksaga* (Bødker 1965:253).

Sögn gerir með öðrum orðum kröfu til þess að vera trúverðug frásögn raunverulegra atburða sem studdir eru með því að tilgreina staði og nöfn þeirra er við sögu koma auk annarra sannana. Saga hefur hinsvegar það meiginmarkmið að skemmta áheyrendum án þess að spurt sé um sannleiksgildi hennar, eins og von Sydow bendir á:

Medan sängen vill berätta något faktiskt och ofta styrker detta med att utpeka den plats, där händelsen har ägt rum, med att nämna den person saken gällde, eller genom att anföra andra sanningskriterier, vill sagan i första rummet roa sina åhörare med sitt lustiga eller underbara innehåll utan att fråga efter, om det är sant eller ej. Den nämner därför i

regel varken ort — eller personnamn. Blott händelsen i och för sig bryr den sig om. Detta medför också lätt en olikhet i stil: medan sägnen är kort och ofta helt torrt relaterande, söker sagan göra sin framställning så saftig och livlig som möjligt. (Sydow 1931:199)

Sá hluti íslenskra munnmæla sem skilgreina má sem sagnir (sägen) lýtur einmitt þeim lögmálum sem Sydow nefnir hér að ofan. Í þeim hópi eru velflestar frásagnir af íslenskum galdramönnum: Þær fjalla um nafngreint fólk á tilgreindum stöðum og margar þeirra draga fram ýmsar sannanir máli sínu til stuðnings. Þetta er sá flokkur héraends munnmælaefnis sem í daglegu máli nefnist *þjóðsögur* en fræðimenn hafa sumir hverjir viljað skilgreina sem „sagnir“.¹⁸ Sá hluti þeirra sem felur í sér nafngreinda einstaklinga, frásagnir sem að hluta til byggja á því sem menn telja sig „muna“ eða hafðar eru eftir einhverjum sem hafði eftir öðrum sem „mundi“ atburði — myndi flokkast undir *reynslusagnir* eins og það orð hefur verið skilgreint. Hitt er jafn ljóst að skilningur evrópskra fræðimanna á hugtökunum *fabulat* og *memorat* er ekki fyllilega samhljóma, eins og þegar er rakið.

Við þetta má bæta að mér hefur aldrei til hugar komið að reynslusagnir séu „einu heimildirnar“ sem við höfum um þjóðtrú, eins og andmælandi virðist lesa úr orðum mínum. Þá á ég erfitt með að skilja þá athugasemd hans að

sumar af þeim munnmælaheimildum sem doktorsefni notar, og sem máli skipta í þessu sambandi [séu] alls ekki frásagnir eða sögur í neinum skilningi þessara orða heldur það sem á ensku máli er kallað *belief statements* og á sænsku *trosutsagor*.

Hér er Almqvist að tala um einstakar hendingar úr þjóðsagnageymdinni á borð við þær að hægt sé að læra galdur í Svartaskóla eða að huldufólk búi í Álfaborginni á Borgarfirði eystra. Satt að segja eru slíkar frásagnir ekki heimildagrúnnur í riti mínu, því þar er fyrst og fremst stuðst við sagnaefni. Hér hefði ég kosið nánari rökstuðning fyrir athugasemdinni.

¹⁸ Hér minni ég enn á að íslenskir fræðimenn skilgreina þessi hugtök sitt með hvorum hætti. Hallfreður Örn Eiríksson skiptir íslenskum þjóðsögum upp í *ævintýri* (sem samsvara þá *Märchen*) og *sagnir* (sem samsvara þá *Sagen*) (1983:273–74 og 307–309). Er hann þar á svipuðum slóðum og Einar Ól. Sveinsson sem notaði hugtökin *þjóðsögur* og *þjóðsagnir* (1940). Jón Hnefill Aðalsteinsson hefur annan hátt á. Hann styðst við Sydow en þýðir hugtök hans *sage* og *sägn* sem „þjóðsögur“ og „sagnir“ (1989:232).

Seiður og níð

Andmælandi vekur máls á því að í efnisskrá 6. bindis af Þjóðsögum Jóns Árnasonar séu talin að minnsta kosti 20 dæmi um seið, en ég taki ekki tillit til þess í töflu sem birt er í riti mínu yfir galdrabrogð í þjóðsögum, fornbókmenntum og dómum (ÓP 2000:241). Hér gætir nokkurs misskilnings. Seiðurinn, eins og honum er lýst í fornbókmenntum, til dæmis í Eiríks sögu rauða (4. k.), Vatnsdælasögu (10. k.) og víðar,¹⁹ kemur ekki fyrir í íslenskum þjóðsögum, þó að orðið sjálf komi fram í efnisorðum aftanmáls. Í tilvitnaðri efnisskrá Jóns Árnasonar eru dæmin allt annarskonar: Tröll seiðir til sín prest úr stólnum (JÁ I:146); kerlingar seiða lax hvor frá annarri (JÁ I:461); galdramenn kynda undir potti (JÁ I:579); galdramaður seiðir fiskinn upp úr Apavatni (JÁ II:84). Auk þessa eru tilgreind ýmis dæmi, undir liðnum *seiður*, sem öll eru seiðathöfninni alveg óviðkomandi (JÁ VI:298).

Um *níðið* er víða fjallað í doktorsritgerð minni (ÓP 2000:89, 190, 240, 241, 258), einkum þó í samnefndum kafla (ÓP 2000:232–33). Í kaflanum um Þormóð í Gvendareyjum er minnst á samband níðkveðskapar og ákvæðaskáldskapar og vísað til rits Almqvists.²⁰ Ég get þó tekið undir það, eftir á að hyggja, að hér hefði mátt leggja þyngru áherslu á níðskáldin sem fyrirrennara kraftaskálda.

Varðandi það vafamál hvort níðstöng hafi verið sett upp í galdramáli 1698 þegar Þorgils Einarsson setti upp lönguhöfuð „án vonds ásetnings“ að eigin sögn (*Alþb.* IX:54) þá veltur orðnotkunin á þeim skilningi sem leggja má í hugtakið *níðstöng*. *Veðurgapi* er þekkt galdrabragð sem framið er til þess að magna upp stórvíðri — þá var fiskhaus tekinn, settur á stöng og sært með orðum og/eða gjörðum. Þetta er samskonar verknaður og þegar níðstangir voru reistar gegn andstæðingum líkt og um getur í Egils sögu (57. k.) og Vatnsdælu (34. k.). *Veðurgapi* er með öðrum orðum níðstöng — form galdursins og framkvæmd hans eru sama eðlis, svo hér er bita munur en ekki fjár. Því má bæta við til gamans, að ekki eru nema ríflega tveir áratugir síðan maður sagði frá því í vitna viðurvist, að mér viðstaddri, að hann hefði reist níðstöng með gapandi þorskhöfði og snúið að tilteknum bæ vestur á fjörðum í hefndarskyni fyrir meintar misgjörðir. Galdurinn mun hafa tekist.²¹ Athöfnin er vel þekkt með-

¹⁹ Gísla saga Súrssonar (18. k.); Haralds saga hárfagra (34. k.); Gunnars saga Keldugnúpsfífls (11. k.); Laxdæla (35. k.); Örvar Odds saga (2. k.); Ynglingasaga (7., 13., og 14. k. og víðar).

²⁰ Almqvist 1965 I:210; sbr. Ólína Þorvarðardóttir 2000:258.

²¹ Trúnaðarheimild í fórum höfundar.

al eldra fólks þar um slóðir, þótt ekki viti ég fleiri dæmi þess að menn hafi gripið til hennar í seinni tíð.

Hænan og eggid

Stundum er spurt hvort komi á undan, hænan eða eggid. Langt mál mætti rita um orsakatengslin milli þjóðsagna og þjóðtrúar. Að hve miklu leyti hafa þjóðsögurnar áhrif á trú manna? Eru þær *vitnisburður* um þjóðtrú, eða jafnvel *uppspretta* þjóðtrúar — nema hvorttveggja sé? Viðlíka spurningum veltir andmælandinn upp þegar hann segir:

Nýjustu rannsóknir þjóðfræðinga á galdramálum í Svíþjóð ... gefa til kynna að einmitt flökkusagnir hafi oft og tíðum að verulegu leyti mót- að það sem menn eru sakaðir um í galdramálum. Það sem vitni þykjast hafa séð og það sem hinir ákærðu gangast við, ýmist tilneyddir eða ótilneyddir.

Hér er að ýmsu að hyggja, því þó að sögusagnir séu vitanlega uppspretta atburða oft á tíðum, þá eru þær ekki síður, og jafnvel enn fremur, heimildir um hugsunarhátt og trú — þaðan sem þær eru sprotnar. Ég tel varasamt að leggja of mikið út af sjálfstæðu hreyfiafli sagna, þó að vitanlega vinni ýmsir þættir saman í þeirri flóknu orsakakeðju sem fer af stað þegar menn taka að túlka skynjanir sínar á forsendum þess sem þeir trúá eða halda hverju sinni.²²

Að svo mæltu vona ég að lokaorð dr. Bo Almqvists megi verða að áhrinis- orðum. Ég vil þakka honum hlýjar óskir, málefnaleg andmæli og uppbyggilegar athugasemdir sem ég lít á sem *gagnrýni* í besta skilningi þess orðs. Ábendingar hans eru geymdar en ekki gleymdar — þær hafa búið um sig vel í *hyggju Hroftatróðu*.²³

²² Um þetta hef ég fjallað áður, m.a. varðandi atburðina sem urðu í botni Skutulsfjarðar 1655–66, sjá Ólína Þorvarðardóttir 1992:36–42.

²³ Sbr. Háv. 160: „... hyggju Hroftatý“.

HEIMILDIR

Handrit

AM 445 fol	AM 970 4to	Dómabók Þorleifs Korts- sonar [Þí Skjs Öx Þorl Kort]
AM 687 d 4to	AM 428 a 12mo	
AM 687 e 4to	AM 434 d 12mo	
AM 738 4to	Lbs 101 4to	
AM 960 15 a 4to	Holm papp 64 fol	

Útgefin rit

- Almqvist, Bo 1965: *Norrön niddiktning. Traditionshistoriska studier i versmagi* 1. Nid mot furstar. (Nordiska texter och undersökningar 21). Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Alþingisbækur Íslands* I–X. Sögufélagið. Reykjavík 1912–67.
- Birkelund, Merete 1983: *Trolldkviden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*. Arusia – historiske skrifter III. Århus.
- Bødker, Laurits 1965: *Folk Literature (Germanic)*. International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. Vol. II. Rosenkilde and Bagger. Kaupmannahöfn.
- Eddukvæði* 1968. Ólafur Briem annaðist útgáfuna. Prentsmiðjan Oddi. Reykjavík.
- Einar G. Pétursson 1998: *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða* I–II. Stofnun Árna Magnússonar. Reykjavík.
- Einar Ólafur Sveinsson 1940: *Um íslenzkar þjóðsögur*. Sjóður Margrétar Lehmann-Filhés. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.
- Einar Ólafur Sveinsson 1946: „Folksægne om isländska häxmästare.“ *Arv – Tidskrift för nordisk folkminnesforskning*. 2. årg.
- Gísli Sigurðsson 1996: „Þjóðsögur.“ *Íslensk bókmenntasaga* III, 490–94. Ritstjóri Halldór Guðmundsson. Mál og menning. Reykjavík.
- Hallfreður Örn Eiríksson 1983: „Sögn“ sjá *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, 273–74.
- Hallfreður Örn Eiríksson 1983: „Þjóðsaga“ sjá *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, 307–13.
- Hannes Finnsson 1970: *Mannfækkun af hallærum*. Jón Eyþórsson og Jóhannes Nordal útg. Almenna bókafélagið. Reykjavík.
- Hugtök og heiti í bókmenntafræði*. Jakob Benediktsson ritstýrði. Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands. Mál og menning. Reykjavík.
- Íslendingasögur og þættir* I–III. Bragi Halldórsson, Bergljót Kristjánsdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson útg. Svart á hvítu. Reykjavík 1987 (1. útg. 1985–86).
- Jón Hnefill Aðalsteinsson 1989: „Þjóðsögur og sagnir.“ *Íslensk þjóðmenning* VI. Munnmenntir og bókmenning. Ritstjóri Frosti F. Jóhannsson. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.
- Jón Árnason 1862–64 (safnað hefir): *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I–II. Forlag J.C. Hinrichs's bókaverzlunar. Leipzig.
- Jón Árnason 1954–61 (safnað hefur): *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I–VI. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson útg. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.

- Jón Helgason 1948: „Bókasafn Brynjólfs biskups“. *Árbók Landsbókasafns Íslands* 1946–47 III.–IV. ár, bls. 116–122.
- Jón Magnússon 2001: *Píslarsaga séra Jóns Magnússonar*. Matthías Viðar Sæmundsson útg. Þórður Ingi Guðjónsson og Jón Torfason sáu um útgáfu viðauka. Mál og menning. Reykjavík.
- Lüthi, Max 1986: *The European Folktale. Form and Nature*. Indiana University Press. Bloomington/Indianapolis (titill á frummáli: *Das europäische Volksmärchen*, 1982).
- Lüthi, Max 1976: *Once Upon a Time. On the Nature of Fairy Tales*. Indiana University Press. Bloomington (titill á frummáli: *Es war einmal*, 1970).
- Lýður Björnsson (útg.) 1976: *Kennimark kölska (Character bestia)*. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.
- Matthías Viðar Sæmundsson 2001: „Galdur og geðveiki. Um píslarsögur og galdrasóttir á sautjándu öld“, sjá Jón Magnússon: *Píslarsaga*, 343–420.
- Ollrik, Axel 1965: „Epic Laws of Folk Narrative“. *The Study of Folklore*. Ritstjóri Alan Dundes. Englewood Cliffs, N.J.
- Ólafur Davíðsson 1898–1903: *Íslenskar gátur, skemtanir, vikivakar og þulur* IV. Pulur og þjóðkvæði. Safnað hafa Ólafur Davíðsson og Jón Árnason. Hið íslenska bókmenntafjelag. Kaupmannahöfn.
- Ólafur Davíðsson 1940–43: *Galdur og galdramál á Íslandi*. Sögufélag. Reykjavík.
- Ólína Þorvarðardóttir 1992: „Merkingarheimur og skynjun. Sekt og sakleysi í Píslarsögu síra Jóns Magnússonar“. *Tímarit Máls og menningar* 4, bls. 36–42.
- Ólína Þorvarðardóttir 1992 (ópr.): *Galdur í munnmælum*. Hneigð, hlutverk og þróun íslenskra galdrasagna (námsritgerð), Háskóla Íslands.
- Ólína Þorvarðardóttir 1998: „Þjóðsögur Jóns Árnasonar? Tilraun til heimildarýni.“ *Þjóðlíf og þjóðtrú. Ritgerðir helgaðar Jóni Hnefli Adalsteinssyni*. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík.
- Ólína Þorvarðardóttir 2000: *Brennuöldin. Galdur og galdratrú í málskjöllum og munnmælum*. Háskólaútgáfan. Reykjavík.
- Páll Björnsson í Selárdal 1976: „Character bestia“ sjá Lýður Björnsson: *Kennimark*, 15–107.
- Páll Eggert Ólason 1942: *Saga Íslendinga* V. Seytjándi öld. Menntamálaráð og Þjóðvínafélag. Reykjavík.
- Sigfús Sigfússon 1982–93 (safnaði): *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* I–XI. Bókaútgáfan Þjóðsaga. Reykjavík (1. útg. Seyðisfjörður/Reykjavík 1922–58).
- Sprenger og Kramer 1615: *Malleus Maleficarum Maleficas*. Lugduni.
- Sydow, Carl Wilhelm von 1931: „Om folksagorna“. *Nordisk kultur* IX. B. Folksägnar och folksagor. Útgefandi C. W. Von Sydow. Stokkhólmur/Osló/Kaupmannahöfn.
- Úr fórum Jóns Árnasonar. Sendibréf* I–II. Finnur Sigmundsson bjó til prentunar. Hlaðbúð. Reykjavík 1950.
- Vestfirzkar þjóðsögur* I. 1909. Útg. Arngrímur Bjarnason og Oddur Gíslason. Prentsmiðja Vestfirðinga. Ísafjörður.
- Vestfirzkar þjóðsögur* II–III. 1955–1959. Útg. Arngrímur Bjarnason. Ísafoldarprentsmiðja. Reykjavík.
- Viðar Hreinsson 1996: „Tvær heimsmyndir á 17. öld“. *Guðamjöður og arnarleir*. Ritstjóri Sverrir Tómasson. Háskólaútgáfan. Reykjavík.

Wall, Jan 1977–78: *Tjuvmjölkande väsen I–II*. (Acta Universitatis Uppsaliensis. Studie ethnologica Uppsaliensia 3). Uppsala universitet. Uppsala.
Pröstur Helgason 2000: „Um staf-krókaleyfishafa. Út á hvað ganga íslensk fræði eiginlega?“ *Morgunblaðið* 6. júní 2000.

Aðrar heimildir

Einar G. Pétursson 1998–99 (ópr.): Athugasemdir við handrit að doktorsritgerð Ólínu Þorvarðardóttur, dags. 9.10.1998; 7.12.1998; 21.09.1999 og 20.10.1999 (afrit í förum höfundar).
Trúnaðarheimild frá 1979 (í förum höfundar).

Ólína Þorvarðardóttir
Menntaskólanum á Ísafirði
Torfnesi
400 Ísafjörður
olina@fvi.is

SVERRIR TÓMASSON

ÓLÍNU ÞORVARÐARDÓTTUR SVARAÐ

Vits er þörf
(Háv. 5)

Eins og venja hefur verið í þessu riti þegar birtar eru andmælaræður, þá var Ólína Þorvarðardóttur boðið að svara ræðum andmælenda sinna sem fluttar voru við vörn hennar 3.6. 2000. Í svörum sínum fer Ólína út fyrir þau mörk sem hæfileg eru talin í málefnalegri umræðu og sökum þess verður ekki hjá því komist að leiðrétta rangfærslur í skrifum hennar. Ólína kaus skömmu eftir vörnina að setjast í skriftastól fjölmiðla þar sem hún, annaðhvort sem viðmælandi eða greinarhöfundur, vakti athygli alþjóðar á þeim göllum sem á ritsmíð hennar voru um leið hún reyndi að varpa ábyrgðinni yfir á aðra. Í þessar greinar vitnar hún m.a. í svari sínu.

Ólína telur að ég hafi „ekki tekið trúnaðarhlutverk“ mitt „alvarlega“ (215). Mér er ekki ljóst við hvaða hlutverk Ólína á og vísa til bréfs dómnefndar til forseta heimspekideildar, Jóns G. Friðjónssonar prófessors, dags. 14.12. 1999, en dómnefndin var skipuð dr. phil. Vésteini Ólasyni, dr. phil. Bo Almquist og dr. phil. Sverri Tómassyni. Bréf þetta hefur að geyma álit dómnefndar á ritsmíð Ólínu, Brennuöldinni. Þar segir m.a. svo:

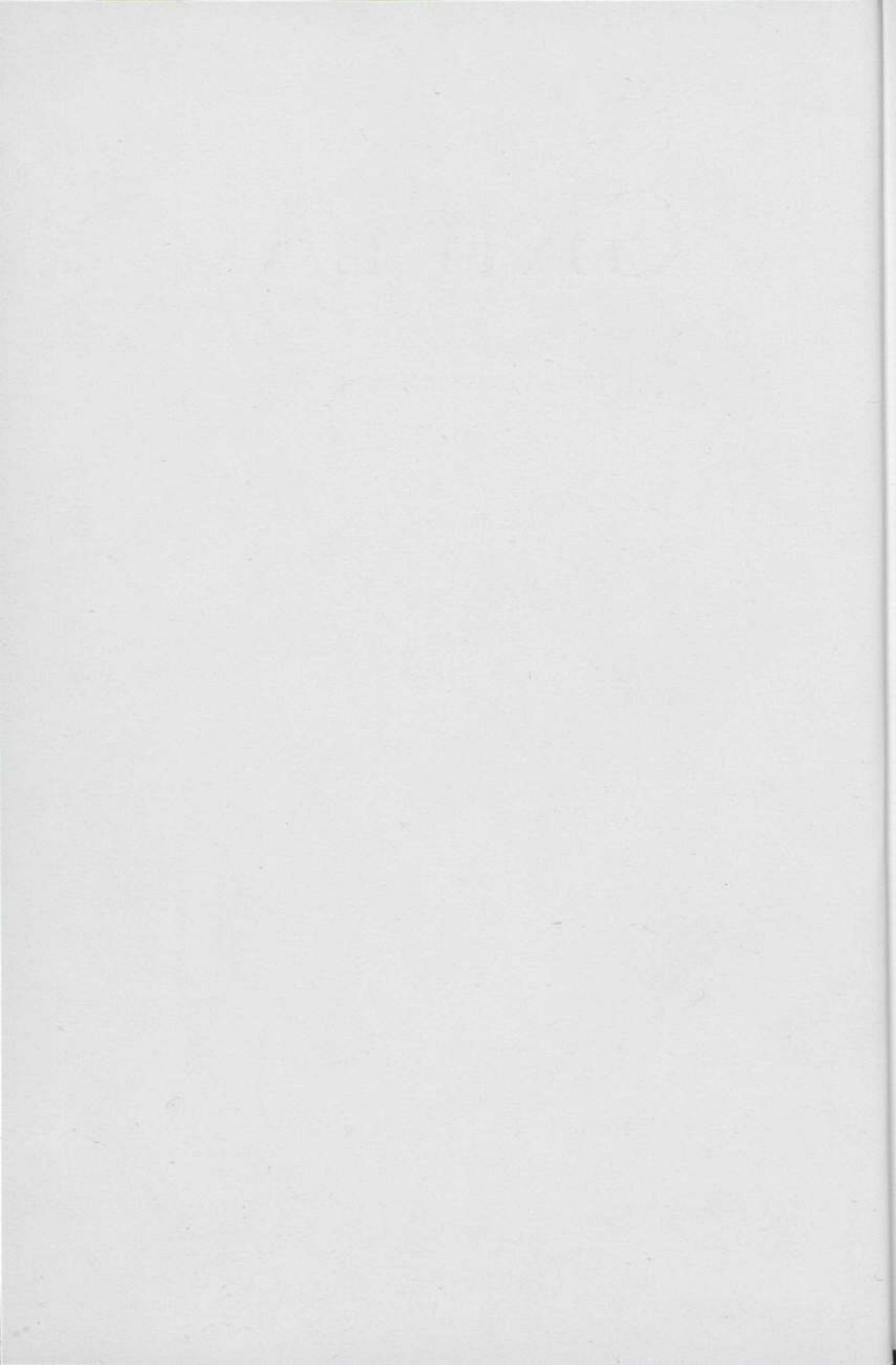
Fyrstu tveir kaflar ritsins og meginhluti þess þriðja eru endursögn og úrvinnsla eldri rannsókna, íslenskra og erlendra. Í þessum inngangi er víða rakið meira en þyrfti af niðurstöðum fyrri fræðimanna sem nú eru hluti af almennri þekkingu á þessu tímabili. Bæði hér og í upphafi VI. kafla er settur fram ýmiss konar fróðleikur um fræðileg hugtök og aðferðir sem má telja til frumatriða í þeim fræðigreinum sem stuðst er við og lítið erindi eiga í slíkt rit (bls. 2) ... Taka verður fram að frágangi er víða ábótavant. Nefndin hefur fundið allmargar villur í beinum tilvitnunum og í tilvísunum til rita. Væri æskilegt að slíkar villur yrðu leiðréttar áður en ritið birtist á prenti (bls. 3).

Álit dómnefnda um ritgerðir sem sendar eru inn til doktorsprófs eru opinber gögn, enda fara þau fyrir viðkomandi deild og er þá annaðhvort fallist á að

taka verkið til varnar eða því er vísað frá. Í ofangreindu álitni um ritsmið Ólínu Þorvarðardóttur var verkið ekki talið hnökralaust og því beint til hennar að hún leiðrétti villur og lagfærði frágang áður en það yrði prentað. Ekki er svo að sjá að Ólína hafi orðið við þessum tilmælum. Mér var því nauðugur einn kostur að tína til helstu gallana og fyrir því er löng hefð í heimspekideild að andmælandi hefji mál sitt á því að telja upp prentvillur og aðrar misfellur. Ég vil taka fram að ég minntist aðeins á lítinn part af þessum göllum. Ummæli mín um þá eru síður en svo gífuryrði enda þarf hvorki smásjá né önnur nornagler til að greina villur í verkinu, bæði í heimildaskrá og annars staðar.

Ólína Þorvarðardóttir hefur nokkur orð um skyldur opinberra starfsmanna og vitnar í lög frá árinu 1996 þar að lútandi. Slíkar reglur gilda um þá sem einkum vinna við þjónustustörf eða stjórnsýslu. Andmælanda er hins vegar skylt, rétt eins og prófdómara, að leggja mat á verk verðandi doktors, taka það fram sem miður hefur farið og það sem vel er gert, enda segir í 14. gr. reglugerðar um doktorspróf í heimspekideild frá árinu 1995 að þess sé krafist í doktorsritgerðum að fylgt sé „viðurkenndum vísindalegum rannsóknaraðferðum og tækni við frágang“, en til síðara atriðisins höfðu ummæli dómnefndar í tilvitnuðu bréfi. Og eins og við öll önnur próf, þá ber doktorsefnið eitt ábyrgð á verki sínu og hvorki leiðbeinendur né þeir sem áður hafa lagt doktorsefninu lið með yfirllestri eða ráðleggingum. Ég sé ekki ástæðu til að leiðrétta fleiri rangfærslur í svari Ólínu Þorvarðardóttur.

*Sverrir Tómasson
Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi
Árnagarði við Sudurgötu
101 Reykjavík
sverrirt@am.hi.is*

TORFI H. TULINIUS

Bjarni Einarsson
dr. phil. 11. 4. 1917 – 6. 10. 2000

BJARNI EINARSSON helgaði íslenskum bókmenntum fyrri alda langa og árangursríka starfsævi. Hann þekkti gildi þeirra fyrir þjóðina sem ól þær af sér, og vissi að Íslendingar eiga þessum bókum að þakka að vera sjálfstæð þjóð meðal þjóða. Hann hafði einnig næman skilning á stöðu íslenskra fornbókmennta í sögu heimsbókmenntanna, þeirri miklu sögu sem teygir rætur sínar langt aftur í árþúsundin, síkvik og sívirk saga þess hvernig mannskepnan klæðir reynslu sína í orð og miðlar henni til meðsysstra sinna og bræðra, til að fræða eða skemmta, vekja eftirvæntingu eða gleði, hrifningu eða hroll, eða vegna þeirrar innri ánægju sem hlýst af því að skapa eitthvað fallegt, hvort sem það er staka eða sjö binda skáldverk.

Ég þekkti Bjarna Einarsson ekki lengi og ekki náíð. Þó tengdi margt okkur saman. Ég ólst að hluta til upp í Frakklandi og starfa við að miðla franskri menningu, en faðir Bjarna, Einar Jónsson, verslunarmaður á Seyðisfirði, hafði mikið samband við Frakkland, var vel mæltur á franska tungu og fékkst löngum við að túlka fyrir Frakka sem hingað komu. Um hann, og reyndar móður Bjarna, má lesa eftirminnilega lýsingu í ferðabók sem franskur rithöfundur, Louis-Frédéric Rouquette, ritaði um ferð sína til Íslands 1922, en Einar var leiðsögumaður hans á ferð hans um landið.¹ Frá unga aldri fengum við Bjarni því hvor með sínum hætti sýn til suðurs sem mótað hefur heimsmynd okkar og viðhorf. Og við heyrðum hvor um sig hið máttuga kall Egils sögu Skalla-Grímssonar, sterka og seiðandi rödd sem hljómar aftan úr öldum eins og áskorun um að ráða gátuna um tilurð hennar og eðli, merkingu hennar og tilgang. Það er á engan hallað þótt ég segi að fáir hafi gert jafn mikið — og enginn meira — til að leysa þá gátu en Bjarni Einarsson, og það litla sem ég kann sjálfur að hafa lagt þar af mörkum styðst allt meira og minna við rannsóknir hans.

Það er alkunna að varðveislu íslenskra miðaldabókmennta er öðruvísi hátt- að en flestra annarra þjóða sem státa af merkilegum bókmenntaarfi frá sama tíma. Hér voru aðstæður til að geyma skinnbækur ekki jafn góðar og sunnar í

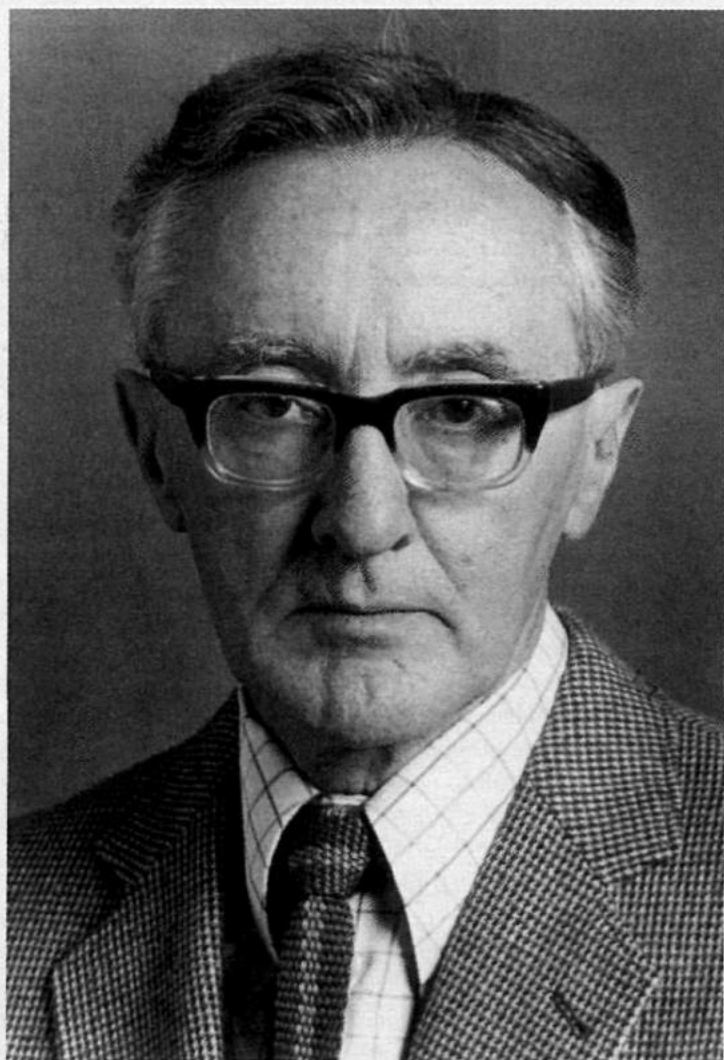
¹ *L'île d'enfer*, Les Éditions de Paris, Paris 1995.

álfunni, húsakynni köld og rök, bókasöfn varla til, því biskupsstólar voru fátækir, konungsvaldið fjarlægt en klaustrin leyst upp á 16. öld, svo ekki sé minnst á þá almennu og miklu fátækt sem hér var landlæg um langt skeið. Þó það sé kraftaverki líkast að það skyldi takast að bjarga svo miklu frá glötun, verður því ekki neitað að margt tapaðist alveg, en annað er illa varðveitt, ýmist í misjafnlega illa fönum brotum eða ungum eftirritum sem geyma ófullkominn texta. Fræðimönnum sem vilja auka skilning sinn og annarra á íslenskum miðaldabókmenntum er því nauðsynlegt að þekkja vel til handritanna, varðveislu þeirra og innbyrðis afstöðu, og miða ályktanir sínar og tilgátur við vitnisburð þeirra. Þetta hafa þeir sem fengist hafa við íslensk fræði í gegnum árin haft hugfast og lagt áherslu á að greiða úr flækjum í varðveislu fornra texta og búa þá í hendur annarra fræðimanna á eins traustan hátt og við verður komið. Til að leysa slík verk af hendi þarf þrek, þolinmæði, nákvæmni og ótrúlegt æðruleysi andspænis umfangi og vanda verkefnis sem sjaldnast er hægt að vinna til hlítar, því handritin eru oft illa varðveitt. Þrátt fyrir þetta hefur fræðimönnum tekist að fylla í margvíslegar eyður og leysa marga þraut, með því að vinna skipulega og af hugkvæmni að samanburði handrita og fræðilegri útgáfu þeirra.

Bjarni var glæsilegur fulltrúi þessarar fræðahefðar og eyddi stórum hluta af ævistarfi sínu í rannsóknir á handritum og útgáfu þeirra. Fyrsta verk hans á því sviði var útgáfa á *Munnmælasögum 17. aldar* sem Árni Magnússon lét skrá, löngu fyrir daga skipulegrar þjóðsagnasöfnunar, og varðveittar voru í pappírshandritum á Árnasafni. Verk þetta kom út 1955 með ítarlegum formála eftir Bjarna sem hefur reynst mörgum drjúg uppspretta fróðleiks og hugmynda um íslenska menningu á 17. öld.

Næst tók hann til við að gefa út *Hallfredar sögu vandræðaskálds*, en það er vandasamt verk vegna þess að sagan er aðeins varðveitt í einu handriti sem sjálfstæður texti en aðrir textar sögunnar, ekki síður markverðir, hafa varðveist sem þættir í konungasögum. Útgáfa Bjarna á *Hallfredar sögu* kom fyrst út í Kaupmannahöfn 1953 en hann gaf hana aftur út með ítarlegum inngangi í Reykjavík 1977.

Þótt Bjarni einbeitti sér að nákvæmnisvinnu textafræðanna, var hann engu að síður með hugann við stærri spurningar íslenskra fræða og var þetta samspil textafræði og bókmenntasögu oft býsna gjöfult. Árið 1961 kom út eftir hann bók sem telja má til tímamótaverka í fræðigrein okkar: *Skáldasögur. Um uppruna og eðli ástaskáldsagnanna fornu*. Í verki þessu má glögg greina hugkvæmni Bjarna og hæfileika til að setja viðfangsefni sín í viðtækara samhengi bókmenntasögunnar. Hugkvæmnin fólst meðal annars í því að taka til athugunar fjórar sögur sem allar hafa skáld sem aðalpersónu og ástarraunir þeirra

sem höfuðviðfangsefni: Hallfreðar sögu, Kormáks sögu, Gunnlaugs sögu og Bjarnar sögu Hítðlakappa. Taldist þematísk nálgun af þessu tagi til nýjunga í íslenskum fræðum þegar þetta var. Hið bókmenntasögulega samhengi fann Bjarni í Frakklandi þar sem þróast hafði við hirðir höfðingja úr leikmannastétt sérstæð menningartíska sem birtist í kveðskap, frásögnum og hegðun manna og fólst í upphafningu forboðinnar ástar, einkum ungra riddara til giftra kvenna. Þessi tíska sem oft er kennd við trúbadúrana í Suður-Frakklandi breiddist út um alla Evrópu á 12. öld og gætir áhrifa hennar þegar í norrænum kveðskap um miðbik þeirrar aldar, eins og Bjarni bendir á. Í Skáldasögum setur Bjarni fram þá tilgátu að sögurnar fjórar séu samdar undir áhrifum frá þessari tísku af skapandi höfundum sem voru að setja saman skáldsögur en ekki að rekja ævisögur skálda sem höfðu raunverulega ort vísurnar sem fylgja sögunum. Tilgátan var djörf því þarna vék Bjarni frá þeirri viðteknu skoðun að kveðskapurinn í Íslendingasögnum, að minnsta kosti í þessum fjórum sögum, væri almennt eldri en þær og að mestu leyti ortur tveimur til þremur öldum áður en sögurnar voru settar saman.

Kenningar Bjarna voru ekki bara djarfar. Þær voru líka byggðar á víðtækri þekkingu á miðaldabókmenntunum, í bundnu máli sem lausu, og studdar margvíslegum rökum: málsögulegum, menningarsögulegum og bókmenntasögulegum. Það var því engin furða þótt fræðasamfélagið tæki sér langan umhugsunarfrést áður en það brást við þeim. Markverðasta atlagan að þeim kom frá Bandaríkjamanninum Theodore M. Andersson í langri grein: „Skalds and Troubadours“. Hér gefst ekki tóm til að endursegja rök Anderssons. Bjarni svaraði þeim og eru skoðanaskipti þeirra til fyrirmyndar um kurteisa og fræðilega umræðu um spurningu sem ég held að sé enn að verulegu leyti opin: hversu mikið á að skoða tilurð Íslendingasagna í ljósi erlendra samtímabókmennta? Það er mín skoðun að Bjarni hafi vísað veginn fremur en Andersson á þessum tíma, og þá skal ekki gert lítið úr framlagi Bandaríkjamannsins. Það er einkum tvennt sem kemur hér til athugunar. Í fyrsta lagi er nauðsynlegt að skoða Íslendingasögurnar í ljósi þess að þær voru samdar af eða fyrir íslenska höfðingja úr röðum leikmanna sem voru þátttakendur í þeirri höfðingjameningu sem var öllum þjóðum Vestur-Evrópu að miklu leyti sameiginleg á þessu skeiði mannkynssögunnar. Í öðru lagi ber að líta á kveðskap þann sem Íslendingasögurnar geyma sem órofa hluta þeirra. Þess vegna á að veita samspili bundins máls og lausamáls sérstaka athygli, en í kjölfarið á samræðu Bjarna við Andersson, skrifaði hann athyglisverða grein um hlutverk vísna í Íslendingasögum sem hefur birst bæði á ensku og íslensku. Þessi grein er enn í fullu gildi og oft er til hennar vitnað.

Kenningar Bjarna um skáldasögurnar hafa haft víðtæk áhrif þótt ekki séu þeim allir sammála. Eigi að síður eru þær viðmiðun sem ekki verður horft framhjá. Til marks um þetta má geta að ég átti þess kost að taka þátt í málþingi sem haldið var við Stanford háskóla á vesturströnd Bandaríkjanna í maí 1995 og var það helgað skáldasögum. Þar töluðu fræðimenn frá þremur heimsálfum um þennan merka hóp Íslendingasagna, enginn án þess að taka mið af hugmyndum Bjarna eða taka afstöðu til þeirra. Afraksturinn af þessu þingi kom út á prenti á þessu ári og er vitnisburður um hvílk uppspretta það rannsóknasvið var sem Bjarni afmarkaði fyrir nærri hálfri öld þegar hann tók til við að skrifa *Skáldasögur*.²

Frá 1965 til 1972 átti Bjarni og fjölskylda hans heima í Ósló þar sem Bjarni var sendikennari í íslensku. Þar lauk hann við að semja annað tíma-mótaverk, doktorsritið *Litterære forudsætninger for Egils saga*, sem hann varði við Óslóar háskóla 1971 og kom út hjá Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi 1975. Í þessu merka riti sýnir Bjarni, svo ekki verður um það efast, að höfundur Egils sögu sótti efnivið sinn fyrst og fremst til annarra rita en lítið til munnlegra heimilda. Hann leggur til margt nýtt sem eykur skilning okkar á byggingu þess snilldarverks, auk þess sem hann bætir fleiri rökum við þau sem þegar höfðu verið færð fyrir því að Snorri Sturluson hefði samið söguna. Nú þurfti ekki að bíða í fleiri ár eftir viðbrögðum. Þau komu strax og voru án undantekninga jákvæð, enda ekki hægt að efast um tók höfundar á efninu og röksemdafærslan svo traust að henni varð ekki haggð.

Fyrir nokkrum árum, í nóvember 1992, efndi Félag íslenskra fræða til sérstaks *Egludags* í Norræna húsinu, þar sem Bjarni talaði ásamt fjórum ungum fræðimönnum sem allir höfðu nýlega fengist við Egils sögu, Baldri Hafstað, Bergljótu Kristjánsdóttur, Svanhildi Óskarsdóttur og mér. Það var greinilegt af því sem við höfðum fram að færa að við áttum öll Bjarna mikið að þakka. Sjálfur get ég vitnað um það, því í þeim kafla doktorsrits míns sem fjallar um Eglu, vitna ég til Bjarna næstum á hverri síðu og stundum oftár en einu sinni. Baldur hitti þó naglann á höfuðið þegar hann sagði að Bjarni væri maður hins nýja tíma í Eglurannsóknnum, enda sannaði hann það enn einu sinni í því erindi sem hann flutti þennan dag, þar sem hann sagði okkur frá ýmsu merkilegu sem hann hafði orðið áskynja um söguna við vinnu að þeirri fræðilegu útgáfu að Möðruvallarbókartexta Eglu sem hann lauk við skömmu áður en hann lést og nú bíður prentunar hjá Árnastofnun í Kaupmannahöfn. Það leikur enginn

² *Skaldsagas. Text, Vocation and Desire in the Icelandic Sagas of Poets*, ed. Russell Poole, Walter de Gruyter, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 27, Berlin 2001. Sjá má af nafnaskránni að vitnað er til Bjarni fjórutíu sinnum í þessu riti og alloft er um kenningar hans rætt í löngu máli.

vafi á því að það eljuverk mun gefa okkur fyllri og gleggri mynd af sögunni eins og hún var í frumriti og auka skilning okkar á henni til muna.

Mér hefur ekki tekist nema að tæpa á örlitlu broti af því sem liggur eftir Bjarna Einarsson, enda var hann sívinnandi. Mig langar þó til að minnast á eina ritgerð sem mér þykir sérlega vænt um. Ritgerðin heitir „Skáldið í Reykjaholti“ og er tilraun til að kveða niður þá lífseigu hugmynd að Snorri Sturluson hafi verið skáld fremur af vilja en innblásnum hæfileikum, og því sé óhugsandi að hann hafi ort í orðastað Egils.³ Fyrir utan meginefni ritgerðarinnar, er það tvennt sem mér er hugleikið við hana. Í fyrsta lagi eru það lokaorðin, þar sem Bjarni bendir á hversu hugstæður Egluhöfundur hefur verið sonamissir og setur það í samband við reynslu Snorra sjálfs af því að hafa misst son sinn Jón murt. Hann slær því fram að sagan kunni að vera Sonatorrek Snorra Sturlusonar, að hann hafi samið söguna til að takast á við harminn, rétt eins og Egill sögunnar yrkir Sonatorrek og kemst yfir sorgina af drukknun Böðvars sonar síns. Þetta er djörf tilgáta sem erfitt er að sanna en að baki býr djúp þekking á sögunni og það innsæi sem gerði Bjarna kleift að skynja manninn á bak við textann. Í öðru lagi eru það inngangsorðin, þar sem Bjarni fjallar um lítt kunna vísu eftir Snorra sem hann yrkir til skáldbróður síns, Eyjólfssonar, en um hann segir að hann hafi verið „skáld einkar gott ok búþegn góðr, en eigi férik“. Í vísulok setur Snorri fram þá ósk að Eyjólfur „lifi sælstr und sólu / sannauðigra manna“.

Við skulum staldra við orðið „sannauðugur“ en Bjarni vekur athygli á því að þetta er eina dæmið um notkun þess í norrænum heimildum, og að það sé merkilegt að férikasti maður Íslands um sína daga, Snorri Sturluson, skuli nota þetta orð um mann sem var fátækur af öðru en mannkostum og skáldskap. Þetta eina orð segir meira en mörg önnur um viðhorf Snorra og gildismat og sýnir Bjarni hér enn hugkvæmni sína og fundvísi á lítil atriði sem flestum yfirsést en varpa óvæntu ljósi á viðfangsefni okkar.

Bjarni var sjálfur sannauðugur. Í einkalífi sínu var hann hamingjumaður. Hann gekk ungur að eiga Sigrúnu Hermannsdóttur af þeirri ætt sem kennd er við Hánefsstaði við Seyðisfjörð og áttu þau fimm börn. Bjarni var ríkur af mannkostum, jafn vandaður maður og hann var vandvirkur fræðimaður. Við þekkingu hans, skilning, og ást á viðfangsefni sínu bættist að hann var víðsýnn og agaður heimsmaður, sannur menntamaður sem trúði á mátt skynseminnar, lét sér ekkert mannlegt óviðkomandi og fylgdist af áhuga með gangi heimsins til síðasta dags.

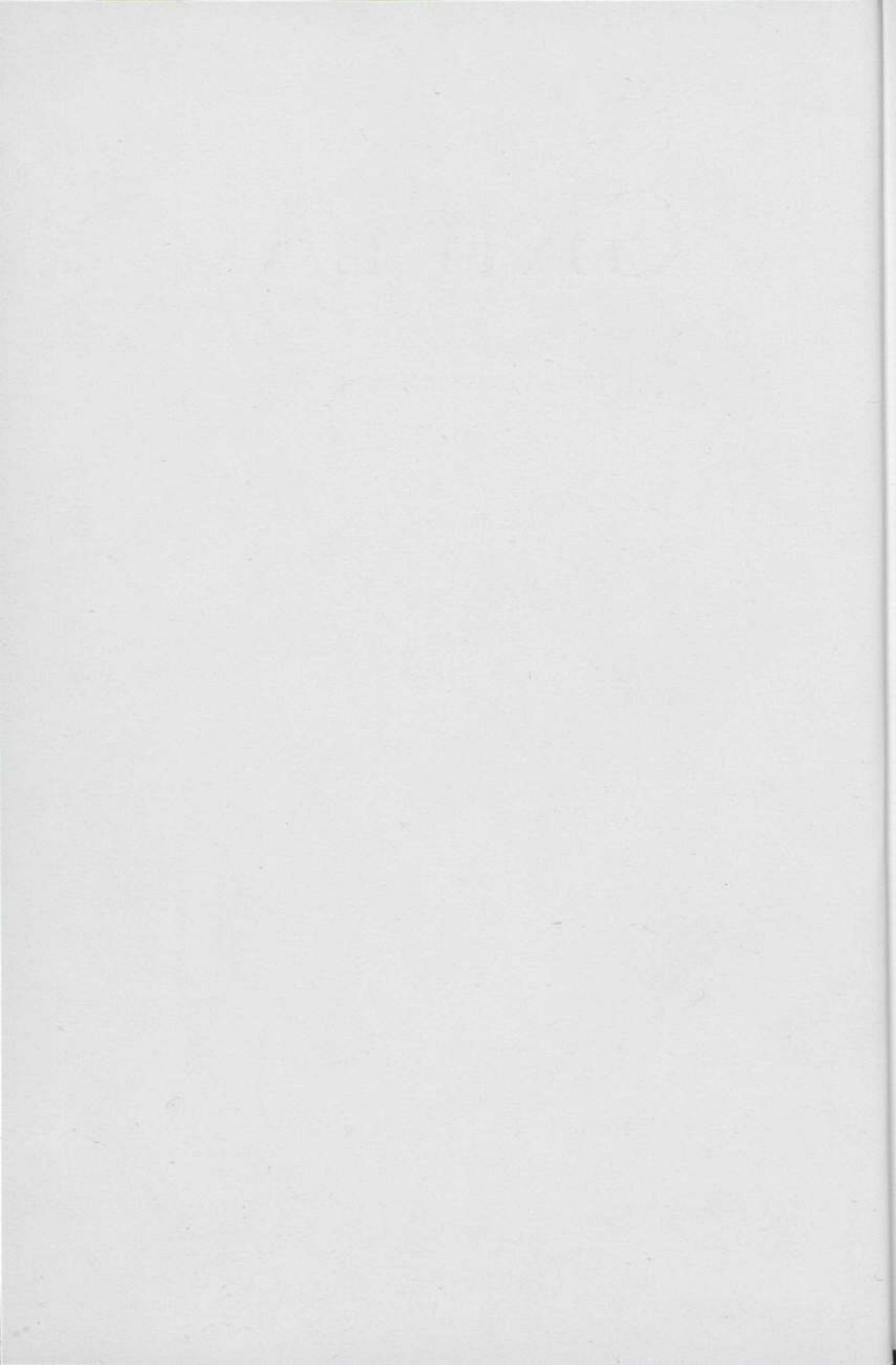
³ „Skáldið í Reykjaholti“, *Eyvindarbók. Festskrift til Eyvind Fjeld Halvorsen*, Oslo 1992, bls. 34–40.

Það var ekki undarlegt að andans menn sæktust eftir félagsskap Bjarna. Á yngri árum í Kaupmannahöfn var hann heimagangur hjá Sigurði Nordal þar sem hann snæddi hádegisverð en fór svo í gönguferðir með Sigurði um nærliggjandi skóga og hafa þeir án efa rætt margt um fræði vor. Halldór Laxness var tíður gestur á heimili Bjarna og Sigrúnar í Kaupmannahöfn og áttu þeir Bjarni langa vináttu og góða. Bjarni las sum verka Halldórs yfir í handriti og einnig ferðuðust þeir saman, bæði erlendis en einkum hérlendis því Bjarni var einkar fróður um tengsl lands og sögu og kunni að gæða landslagið lífi með fróðleik sínum. Eins og kunnugt er, hugsaði Halldór margt og skrifaði um fornþóknemntir vorar, og þykist ég sjá að þeir Bjarni hafi deilt svipaðri sýn á eðli þeirra og uppruna.

Fyrir þá sem lítt þekkja til, kann líf fræðimannsins að virðast einmanalegt og heldur dapurlegt að sitja boginn yfir bókum, klukkustundum saman flesta daga ævinnar. Þetta er síður en svo rétt. Fræðimaðurinn er ekki einn nema í sýnd. Í reynd á hann í órofinni samræðu við aðra. Hann er í stöðugu og sterku sambandi við höfund þess texta sem hann er að fást við, eins og lærifaðir Bjarna, Jón Helgason, lýsir svo vel í hinu góða ljóði sem hann orti til höfundar Hungurvöku. En hann á einnig í samræðu við aðra fræðimenn, lífs og liðna, þátttakendur í því sameiginlega verkefni kynslóðanna að auka skilning okkar á fornum textum, þýðingu þeirra og gildi.

Þegar ég frétti af andláti Bjarna, kom mér í hug atvik úr skáldsögu Marcel Proust *Í leit að glötuðum tíma*. Rithöfundurinn Bergotte er nýlega látinn en til að heiðra minningu hans eru bækur hans lagðar opnar í glugga bókabúðanna í Parísarborg. Proust líkir þeim við hvíta engla, vængjaðar sálir höfundarins sem enn svífa yfir þótt hann sé liðinn. Þannig mun verða um verk Bjarna, greinar hans, útgáfur og bækur. Þau munu gera okkur kleift um ókomna framtíð að hlýða á lágan en öruggan róm hans lýsa upp fyrir okkur undur íslenskra fornþóknemnta, og ekki bara okkur sem vorum svo heppin að kynnast Bjarna og njóta nærveru hans og leiðsagnar, heldur líka þeim sem aldrei þekktu hann og sem ef til vill eru enn ófæddir í dag. Við erum því sannauðug af lífi og verkum Bjarna Einarssonar.

Torfi H. Tulinius
Heimspékideild Háskóla Íslands
Nýja Garði við Sæmundargötu
101 Reykjavík
tht@hi.is

HANDRIT

- Handritasafn Árna Magnússonar: Den arnamagnæanske samling, København og Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík:*
- AM 1 e β II fol 114
 AM 47 fol (Eirspennill) 31
 AM 52 fol 111
 AM 68 fol 109, 111
 AM 77 a fol 109
 AM 132 fol (Möðruvallabók) 23, 109, 111, 112, 245
 AM 202 f fol 109
 AM 234 fol 107
 AM 242 fol (Ormsbók) 46, 56
 AM 249 l fol 34
 AM 254 fol 106
 AM 429 fol 127, 128
 AM 433 fol 129
 AM 434 fol 105
 AM 445 fol 209
 AM 66 4to 109
 AM 291 4to 79, 83, 85
 AM 297 a 4to 107
 AM 301 4to 109, 110, 112
 AM 303 4to 109, 110, 112
 AM 310 4to 109, 111
 AM 311 4to 109
 AM 343 a 4to 82
 AM 394 4to 102, 107
 AM 397 4to 97, 99–101, 104
 AM 398 4to 99, 101
 AM 399 4to (Codex Resenianus, Resensbók) 101–103, 111, 113, 119, 124
 AM 401 4to 102, 107, 110, 111
 AM 436 4to 95, 113
 AM 442 4to 113
 AM 448 4to 109, 113
 AM 453 4to (Ketilsbók) 23
 AM 457 4to 106
 AM 461 4to 192
 AM 462 4to (Ketilsbók) 23
 AM 492 4to 107
 AM 501 4to 109, 113
 AM 503 4to 109, 110, 113
 AM 504 4to 113
 AM 505 4to 109, 112
 AM 508 4to 109, 112
 AM 516 4to 113
 AM 517 4to 109, 113
 AM 544 4to (Hauksbók) 28, 31, 33, 36
 AM 552 r 4to 89
 AM 554 a δ 4to 113
 AM 557 4to (Skálholtsbók) 36
 AM 559 4to 109, 113
 AM 566 b 4to 109
 AM 622 4to 107
 AM 628 4to 103
 AM 631 4to 103, 104
 AM 633 4to 104, 107
 AM 634–635 4to 104, 105
 AM 636 4to 103, 104, 106
 AM 638 4to 98, 100, 101, 104
 AM 648 4to 107, 108
 AM 687 d 4to 192, 225
 AM 687 e 4to 192, 225
 AM 697 4to 192
 AM 727 II 4to 192
 AM 736 I 4to 30
 AM 738 4to 192, 225
 AM 748 I 4to (Bæjarbók) 77, 78
 AM 763 4to 192
 AM 764 4to 30
 AM 772 b 4to 114
 AM 902 b I 4to 115
 AM 960 15 a 4to 229
 AM 970 4to 192, 225
 AM 990 4to 136
 AM 994 I–II 4to 136, 137, 143, 147
 AM 995 I–II 4to 132, 136, 139, 140, 144, 145, 147
 AM 996 I–III 4to 131

AM 997 I–III 4to 134, 135, 137–143, 147
 AM 1008 4to 109
 AM 1043 4to 129
 AM 194 8vo 24, 28, 30, 34
 AM 273 8vo 130, 131, 134
 AM 428 a 12mo 192, 225
 AM 434 d 12mo 192, 225
 AM dipl isl apogr 894 100
 AM dipl isl apogr 4278 106
 SÁM 1 (Skarðsbók postulasagna) 103–
 105, 107

*Landsbókasafn Íslands – Háskólabóka-
 safn, Reykjavík:*

Lbs 101 4to 188, 222
 Lbs 115 4to 209
 Lbs 242 4to 186
 ÍB 126 4to 209
 ÍB 225 4to 108, 109, 113
 JS 124 fol 131
 JS 401 4to 190
 JS 435 4to 109
 JS 472 4to 132
 JS 480 4to 97, 99, 101, 102, 113, 119, 124
 JS 606 4to 185, 186

Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík:

ÞÍ Bps A III 2 (Prestastefnubók Þórðar
 Þorlákssonar biskups) 209
 ÞÍ Skjs Öx Þorl Kort (Dómabók Þorleifs
 Kortssonar) 189, 216, 223

*Det kongelige bibliotek, København og
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi:*

GKS 1005 fol (Flateyjarbók) 28, 35, 37,
 79, 99, 109
 GKS 1812 4to 25, 30
 GKS 2365 4to (Konungsbók eddukvæða)
 77
 GKS 2367 4to (Konungsbók Snorra
 Eddu) 46, 59
 GKS 2845 4to 109
 NKS 251 8vo 131, 132, 134
 Thott 1768 4to 109
 DonVar 137 4to (Codex Rantzovianus)
 109
 KBAdd 3 fol 144

Riksarkivet, Oslo:

NRA 68 34

Universitetsbiblioteket, Oslo:

OsloUB 371 fol 109, 112

Universitetsbiblioteket, Bergen:

BergenUB dipl 99

Kungliga biblioteket, Stockholm:

Sth perg 2 fol 100
 Sth perg 3 fol (Reykjahólabók) 19
 Sth papp 64 fol 190, 224

*Antikvarisk-topografiska arkivet, Riks-
 antikvarieämbetet, Stockholm:*

Íslensk galdrabók í Stokkhólmi (Ísländsk
 svartkonstbok) 192

Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala:

UppsUB DG:11 (Uppsalabók) 45, 46, 55

*Universiteitsbibliotheek, Rijksuniversi-
 teit te Utrecht:*

Traj 1379 (Trektrabók) 46, 59

Die herzogliche Bibliothek, Wolfenbüttel:

WolfAug 9.10 (Wolfenbüttelbók) 23

Glötuð handrit:

Annálshandrit Jóns Erlendssonar 95,
 113, 114
 Annálshandrit Sigurðar Jónssonar 113,
 114
 Annálshandrit Þorkels Oddssonar 114
 Bót eður viðsjá (galdrakver) 190, 191,
 224
 Egils sögu handrit Jóns Hákonarsonar 106
 Fagurskinna A 109, 110
 Fagurskinna B 109, 112
 Maríu sögu handrit frá um 1300 107
 Maríu sögu handritið stóra úr Hruna
 105, 107
 Membr. Res. 3 (Codex Academicus) 97–
 99, 101, 103

- Membr. Res. 5 (Vatnshyrna) 96, 108, 109, 112, 113
 Skálholtsskræða (galdrakver) 191, 224
 Uppskrift Páls Pálssonar eftir AM 772 b 4to 114, 115
- Handritanöfn:*
 Bæjarbók, sjá AM 748 I 4to
 Codex Academicus, sjá *Glötuð handrit* (Membr. Res. 3)
 Codex Rantzovianus, sjá Don Var 137 4to
 Codex Resenianus, sjá AM 399 4to
 Dómabók Þorleifs Kortssonar, sjá ÞÍ Skjs Öx Þorl Kort
 Eirspennill, sjá AM 47 fol
 Fagurskinna, sjá *Glötuð handrit* (Fagurskinna A og Fagurskinna B)
 Flateyjarbók, sjá GKS 1005 fol
 Hauksbók, sjá AM 544 4to
- Ketilsbók, sjá AM 453 4to & AM 462 4to
 Konungsbók eddukvæða, sjá GKS 2365 4to
 Konungsbók Snorra Eddu, sjá GKS 2367 4to
 Möðruvallabók, sjá AM 132 fol
 Ormsbók, sjá AM 242 fol
 Prestastefnubók Þórðar Þorlákssonar biskups, sjá ÞÍ Bps A III 2
 Resensbók, sjá AM 399 4to
 Reykjahólabók, sjá Sth perg 3 fol
 Skarðsbók postulasagna, sjá SÁM 1
 Skálholtsbók, sjá AM 557 4to
 Trektarbók, sjá Traj 1379
 Uppsalabók, sjá UppsUB DG:11
 Vatnshyrna, sjá *Glötuð handrit* (Membr. Res. 5)
 Wolfenbüttelbók, sjá WolfAug 9.10

